

ŠTEFAN ŠUTAJ - LÁSZLÓ SZARKA
(Eds.)

REGIONÁLNA A NÁRODNÁ
IDENTITA V MAĎARSKEJ
A SLOVENSKEJ HISTÓRII
18. - 20. STOROČIA

REGIONÁLIS ÉS NEMZETI
IDENTITÁSFORMÁK
A 18 - 20. SZÁZADI
MAGYAR ÉS A SZLOVÁK
TÖRTÉNELEMBEN

UNIVERSUM

HISTORIA SLOVACO-HUNGARICA - HUNGARO-SLOVACA

**Regionálna a národná identita
v maďarskej a slovenskej histórii
18. – 20. storočia**

**Regionális és nemzeti identitásformák
a 18 – 20. századi magyar és
a szlovák történelemben**

Štefan Šutaj – László Szarka
(Eds.)

**Regionálna a národná identita
v maďarskej a slovenskej histórii
18. – 20. storočia**

**Regionális és nemzeti identitásformák
a 18 – 20. századi magyar és
a szlovák történelemben**

UNIVERSUM
Prešov 2007

MAGYARORSZÁG
SLOVENSKO
УКРАЇНА

Neighbourhood Programme

Štefan Šutaj – László Szarka (Eds.):

Regionálna a národná identita v maďarskej a slovenskej histórii 18. – 20. storočia

Regionális és nemzeti identitásformák a 18 – 20. századi magyar és a szlovák történelemben

Recenzent: prof. PhDr. Peter Švorc, CSc.

Obálka: Gábor Péter

Na obálke: *Dóm sv. Alžbety v Košiciach* (Foto: Peter Švorc)

© Ústav regionálnych a národnostných štúdií Prešovskej univerzity v Prešove

Práca vznikla v rámci riešenia projektu INTERREG III A HUSKUA 0502/113 – Spoločné dejiny a kolektívne identity v pohraničných regiónoch (Intenzifikácie činnosti komisií historikov).

Táto práca vznikla s finančným príspevom Agentúry na podporu výskumu a vývoja na základe Zmluvy

č. APVV-51-047505

© Vydalo vydavateľstvo UNIVERSUM, Javorinská 26, 080 01 Prešov, (www.universum-eu.sk)
Prešov 2007

ISBN 978-80-89046-43-0

Obsah / Tartalom

Na úvod / Bevezetés	7
SOÓS István: Értelmiségi minták és a Hungarus-tudat / <i>Modely príslušníkov inteligencie a povedomie Hungarus</i>	10
Peter KÓNYA: Uhorské vlastenectvo elity slovenského pôvodu v období protihabsburských povstaní na príklade zemana Juraja Ottlyka / <i>A szlovák származású elit Magyarország iránt érzett hazafisága a Habsburg-ellenes felkelések idején Ottlyk György köznemes példáján</i>	21
Mária KOHÚTOVÁ: Trnava – slovenský Rím / <i>Trnava/Nagyszombat – a szlovák Róma</i> ...	32
VARGA Pál S.: A nemzetfogalom változatai a 19. századi magyar irodalomban / <i>Variants pojmu národ v maďarskej literatúre v 19. storočí</i>	40
Milan PODRIMAVSKÝ: Národná identita a centrum národného hnutia (Martin – azyl, pevnosť, symbol) / <i>A nemzeti identitás és a nemzeti mozgalom központja (Turócszentmárton – menedékhely, erőd és szimbólum)</i>	48
Dušan ŠKVARNA: Lojalita v kontexte etnicity a nacionality a slovenská politika v rokoch 1848/1849 / <i>A lojalitás az etnicizmus és nemzetiség kontextusában és a szlovák politika 1848 – 1849-ben</i>	58
KISS Gy. Csaba: Regionális magyar identitás a XIX. század végén – Felső-Magyarország, Felföld, Felvidék Mikszáth műveiben / <i>Regionálna uhorská identita koncom 19. storočia – horné Uhorsko, Horná zem a Horniaky v dielach Mikszátha</i>	73
Vladimír SEGEŠ: Význam etnicity v mnohonárodnostnej habsburskej armáde / <i>Az etnicitás jelentősége a soknemzetiségű Habsburg hadseregben</i>	81
Iván HALÁSZ: Tzv. lojalni Slováci v dualistickom Uhorsku („dobří Slováci“, „úradní Tóti“, uhorskí vlastenci, maďaróni a tí druhí...) / <i>Az ún. lojalis szlovákok a dualizmuskori Magyarországon („jó szlovákok“, „hivatalos tótok“, magyarországi hazafiak, maďarónok és a többiek...)</i>	91
Anna DIVIČANOVÁ: „Békéskői Slované“, Pilišania, Tirpáci. Variants regionálnej a lokálnej identity / <i>„Békési szlávok“, Pilisiek, Tirpákok. A regionális és a lokális identitás változatai</i>	104
ZEIDLER Miklós: A revizionizmus hatása a magyar nemzeti identitásra / <i>Vplyv revizionizmu na maďarskú národnú identitu</i>	110
KOVÁCS András: Zsidó csoportok és identitásstratégiák a mai Magyarországon / <i>Židovská skupina a stratégia jej identity v dnešnom Maďarsku</i>	119
VALUCH Tibor: A nemzeti azonosság-tudat néhány sajátossága Magyarországon 1945 után / <i>Niektoré typické črty národnej identity v Maďarsku po roku 1945</i>	137
TOMKA Miklós: Nemzeti és vallási identitás a 20. század végi Szlovákiában és Magyarországon / <i>Národná a náboženská identita na Slovensku a v Maďarsku na konci 20. storočia</i>	146
SZARKA László: Regionális és nemzeti identifikációs folyamatok a kisebbségi magyar közösségek önszerveződésében / <i>Národná a regionálna identita v samoorganizovaní minoritných maďarských spoločenstiev</i>	162
Štefan ŠUTAJ – Zlatica SÁPOSOVÁ: Problém identity menšinových Maďarov na Slovensku / <i>A szlovákiai magyarok identitás problémái</i>	173

Na úvod

V dňoch 8. – 10. novembra 2006 sa v Košiciach uskutočnila vedecká konferencia *Regionálna a národná identita v maďarskej a slovenskej histórii 18. – 20. storočia*, ktorá bola prvým podujatím Slovensko-maďarskej komisie historikov uskutočneným v rámci riešenia projektu *Spoločné dejiny a kolektívne identity v pohraničných regiónoch (Intenzifikácia činnosti komisií historikov)*, ktorý je podporovaný prostriedkami z projektu INTERREG III A v rámci programu Magyarország – Szlovákia – Ukrajna Szomszédási Program – Program susedstva Maďarská republika – Slovenská republika – Ukrajina. Žiaľ, v dôsledku administratívnej chyby ukrajinských úradov sa nepodarilo zabezpečiť vstup ukrajinských partnerov do riešenia projektu.

Predkladateľom projektu bol Ústav regionálnych a národnostných štúdií Prešovskej univerzity v spolupráci s Centrom sociálnych výskumov Maďarskej akadémie vied. Priame aktivity projektu sa realizujú na pôde Slovensko-maďarskej komisie historikov, ktorá pracuje už od vzniku Slovenskej republiky, nadväzujúc na činnosť Československo-maďarskej komisie historikov. Významnú úlohu pri riešení projektu majú najmä spolupracujúce inštitúcie – Spoločenskovedný ústav SAV a Historický ústav SAV, Ústav pre výskum etnických menšín MAV, Historický ústav MAV a vysoké školy na Slovensku a v Maďarsku. Členmi komisie sú renomovaní historici z vysokých škôl na Slovensku a v Maďarsku a z pracovísk SAV a MAV, ktorí sa zaoberajú problematikou spoločných dejín. Na podujatia komisie sú prizývaní aj ďalší významní slovenskí a maďarskí historici, ktorí sa venujú problémom spoločných dejín.

Jedným z cieľov činnosti existujúcich komisií historikov je hľadať prepojenia a možnosti takej interpretácie spoločných dejín, ktorý by viedol k otvoreným odborným diskusiám a hoci aj rozdielne, ale tolerantnému výkladu dejín a umožňoval by hľadať styčné body medzi jednotlivými národnými historiografiami a v tomto smere pôsobiť na mladú generáciu.

Je v záujme slovenskej aj maďarskej spoločnosti, aby v regiónoch aktívne a efektívne pôsobila komisia historikov, v rámci ktorej je možné diskutovať o otázkach spoločných dejín. Je potrebné stabilizovať činnosť tejto komisie ako významného faktora, ktorý napomáha priateľskému spolunažívaniu obyvateľstva v slovensko-maďarskom regióne. Treba preto zintenzívniť jej činnosť, prispievať k zblíženiu národných historiografií, vytvoriť priestor pre trvalý dialóg a budovať u obyvateľstva historické vedomie na princípoch tolerance, spoločných historických hodnôt a tradícií, ako aj spolupráce medzi našimi národmi a regiónmi.

Práca komisie sa v predchádzajúcich rokoch stretávala s mnohými problémami, pričom tie najväčšie spôsobovalo nedostatočné finančné zabezpečenie činnosti komisie. Bolo to snáď aj preto, že komisia je nezávislá, nevládna a nepolitická odborná štruktúra, ktorá pôsobí pri oboch národných komitétach historikov. Ako taká nemá prepojenie na žiadne inštitúcie, ktoré by ju finančne podporovali. V roku 2005 sa zmenilo vedenie Slovensko-maďarskej komisie. To sa teraz usiluje o zintenzívnenie aktivít komisie, jej priblíženie k regiónom a významným cieľovým skupinám obyvateľstva a usiluje sa o zabezpečenie financií prostredníctvom odborných projektov.

Zabezpečením finančných prostriedkov pre uvedený projekt sa podarilo získať na tri roky nezávislú podporu pre pravidelné stretnutia, konferencie a publikovanie výsledkov výskumu slovenských a maďarských historikov. Veríme, že publikovaním referátov tejto konferencie založíme tradíciu novej edície *Historia Slovaco-Hungarica – Historia Hungaro-Slovaca*, ktorá bude aj v ďalších rokoch zverejňovať výsledky práce Slovensko-maďarskej komisie historikov.

Štefan Šutaj
predseda slovenskej časti komisie

László Szarka
predseda maďarskej časti komisie

Bevezetés

A Magyar-Szlovák Történész Vegyesbizottság rendezésében 2006. november 8 – 10. között került sor a *Regionális és nemzeti identitás a 18 – 20. századi magyar és szlovák történelemben* című tudományos konferenciára. A rendezvényt a *Közös történelem és közös identitás a határmenti régiókban (A történészbizottságok megerősítése)* című kutatási program részeként szerveztük. A programot az INTERREG III Magyarország – Szlovákia – Ukrajna Szomszédtsági Program – Program Susedstva Maďarská Republika – Slovenská Republika – Ukrajina projekt támogatja. Az ukrajnai hivatalos szervek késlekedése miatt a munkába sajnálatos módon nem sikerült bevonunk ottani partnereket.

A kutatási programot a Magyar Tudományos Akadémia (MTA) Társadalomtudományi Intézete, valamint a Sárosperei Egyetemen működő Regionális és Nemzetiségi Tanulmányok Intézete készítették elő. A program szakmai munkálatait az 1993 óta működő – Szlovákia létrejötte után a korábbi csehszlovák–magyar bizottság tevékenységét folytató – Magyar-Szlovák Történész Vegyesbizottság keretében végzik. A szervező, szerkesztői munka jelentős részét a kutatási programban együttműködő kutató intézetek látják el: az MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézete, a Szlovák Tudományos Akadémia (SZTA) Társadalomtudományi Intézete, az SZTA Történettudományi Intézete, valamint több magyarországi és szlovákiai egyetemi munkahely. A Vegyesbizottságban mindkét részről a közös történelem kérdéseivel foglalkozó, ismert egyetemi, akadémiai kutatók dolgoznak. Az INTERREG program keretében megrendezett konferenciákra a kérdéskörrel foglalkozó további magyarországi és szlovákiai szakértőket is bevontak.

A történész bizottságok működésének egyik célját abban jelölték meg, hogy a közös történelem interpretációjában törekedjenek az azonos és hasonló jelenségek, folyamatok feltárására, s azokat nyílt szakmai viták keretében elemezzék, s ezzel járuljanak hozzá a történelem esetenként eltérő, de alapvetően toleráns értelmezéséhez, a nemzeti történetírások közötti érintkezési pontok kijelöléséhez. Mindezt annak reményében tesszük, hogy tevékenységünkkel a fiatal nemzedékek történelemfelfogását is alakíthatjuk és befolyásolhatjuk.

A magyar és a szlovák társadalom egyaránt érdekelt abban, hogy az egymással érintkező határ régiókban láthatóvá, érezhető váljék annak a munkának a hatása, amelyet a történész bizottság tagozatai kifejtenek a közös történelemmel kapcsolatos kérdések megoldása terén. A magyarok és szlovákok által közösen lakott régiókban a békés együttélést jelentős mértékben elősegítheti ez a történeti feltáró munka, amely a bizottsági keretek közt folyik. Ennek érdekében érdemes még intenzívebbé tenni a bizottsági munkát, hogy a nemzeti történetírások közt folyamatos párbeszéd alakuljon ki. Enélkül ugyanis nehéz lenne a nemzeteink közötti együttműködésen és a kölcsönös belátáson alapuló történeti tudat elemeit megerősíteni az érintett régiók lakosságában.

A Vegyesbizottság munkájában az elmúlt években számos gonddal szembesültünk, ezek közt a legtöbbször a bizottsági kezdeményezések, kiadványok elégtelen pénzügyi feltétellel kellett megküzdenuünk. A Vegyesbizottság független, szakmai, nem kormányzati és nem politikai szervezet, amelynek munkája szakmailag a két országban működő nemzeti történeti bizottságokhoz kötődik. Ennek megfelelően nem áll mögöttük semmilyen intézmény, amely biztosítaná a működésükhöz szükséges pénzügyi hátteret.

2005-ben megváltozott a Vegyesbizottság szlovák tagozatának vezetése, s azóta a magyar tagozattal közösen komoly erőfeszítések történtek a bizottsági munka kiterjesztésére, a két nemzet által lakott régiókban való erőteljesebb megjelenésre, valamint más érintett célcsoportok bevonására, illetve a szakmai programok kidolgozásával a szükséges pénzügyi fedezet előteremtésére.

A sikeres INTERREG pályázatnak köszönhetően sikerült három évre biztosítanunk a független támogatási forrást a rendszeres munkánkhoz, az évenként sorra kerülő tudományos konferenciákhoz, a magyar és a szlovák történészek közös kiadványainak megjelentetéséhez. Bízunk benne, hogy a kassai konferencián elhangzott előadások tanulmányokká érlelt változatának megjelentetésével, a Historia Hugarico-Slovaca, História Slovaco-Hungarica sorozat elindításával sikerül új alapokra fektetnünk a bizottsági munkát és a két ország történészeinek együttműködését.

Szarka László
a magyar tagozat elnöke

Štefan Šutaj
a szlovák tagozat elnöke

Értelmiségi minták és a Hungarus-tudat

Soós István

A török kiűzését követő első évtizedekben az ország kulturális újjáéledésében-újjáélesztésében meghatározó szerepet vállalt az értelmiségnek. A kor magas képzettségű értelmiségi rétege, melynek tagjai elsősorban a polgárság és a kisenesség (kisebb részben a főnemesség és még kisebbben a parasztság) sorából kerültek ki. Katolikus oldalon többségükben az előző periódus elsősorban jezsuita művelődésének örökösei, protestáns oldalon pedig a protestáns polgári kultúra korábbi harcainak helyébe lépő, az új társadalmi és szellemi mozgalom, a pietizmus képviselői voltak. Ez utóbbiak azok, akik számos új kezdeményezésükkel (nyelvművelés, természettudományos kutatások, a tudományok népszerűsítés, a honismereti irodalom megteremtése, új típusú oktatáspolitikai) a jezsuita kultúrát fellazították, illetve megfelelő szellemi alapot nyújtottak arra, hogy a elsősorban jezsuita történétírók, a történeti-honismereti eredményeket továbbépítsék.

A 18. század közepétől pedig, az abszolutizmus és az előretörő középnemesség vette kezébe a tudományok és a kultúra világi irányú fejlesztését. Ez együttjárt a barokk jezsuitizmus visszaszorításával és a katolikus papi réteg elvilágiasodásával. Ebben meghatározó szerepe volt a felvilágosodott abszolutizmusnak, mely arra törekedett, hogy betagolja az egyházat az állam racionális rendjébe és ellenőrizze. A katolikus egyházi értelmiség modernebb, világi irányú tájékozódásában a jezsuita teológia legképzettebb ellenfelei, a piaristák jártak példával elől.

A barokk világnézet bomlásával párhuzamosan a magas képzettségű értelmiség egy jelentős része, mind katolikus, mind protestáns oldalon a nemesség erősödő nyelvi, kulturális patriotizmusának a szószólója is lett, de jelentős szerepük volt részint a hungarus tudatú művelődés művelésében, majd pedig a Magyar Királyság egyes népei nemzeti ébredésének alakításában is. Ők alkották a Habsburg állampatriotizmus magyarországi bázisát, támogatva a Habsburg udvar reformjait a magyar rendekkel szemben. Ennek az értelmiségnek a képviselői voltak továbbá azok, aki tudós-írókként megteremtették a hazai szaktudományosságot és egyúttal a szélesebb körben hatni kívánó tudományos ismeretterjesztést. Bár ez az értelmiség hagyományosan latin nyelvű műveltségűnek tekinthető, de fel-és elismerte a nemzeti nyelv fontosságát.¹

Ebben az értelmiségi rétegben a 17. század vége óta a protestáns egyházi értelmiség, amely történeti helyzeténél és fejlődésénél fogva is számbelileg ugyan kisebb volt, tudott élenkebben reagálni a nyugati szellemi irányzatokra. Ez a reakció a legszembetűnőbbben a Magyar Királyság viszonylag épen maradt peremvidékén, az ország észak-észak-nyugati területein jutott a nyilvánult meg.²

A térség viszonylag urbanizáltabb (több szabad királyi várossal), fejlettebb volt az ország más részeihez képest, jóllehet a nyugat-európai országok polgárságához viszonyítva fejletlenebb német és magyar polgársággal. A térség másik jellemzője, hogy itt lényegében a Magyar Királyság korai évszázadaitól kezdve többnyelvű és sokféle származású polgári értelmiség élt, „amelynek tagjai ek-

-
- 1 A fentiek az alábbi mű alapján foglaltuk össze: A magyar irodalom története 1600-tól 1772-ig. (Szerk.: KLANICZAY, T.) Budapest 1964. 397 – 471, 551 – 570. p. (A magyar irodalom története II.).
 - 2 KOSÁRY, D.: Magyarországi és európai értelmiség a XVIII. század első felében. In: A magyarországi értelmiség a XVII – XVIII. században. (Szerk.: ZOMBORI, I.) Szeged 1984. 113. p. (A továbbiakban: Értelmiség); Uő.: Bél Mátyás. In: Irodalomtörténet, (1984) 4. sz. 798 – 799. p. (A továbbiakban: Bél.).

kor még Hungarusnak, a közös haza fiainak nevezték és vallották magukat, s általában mind beszéltek németül és legjobbjaik, a régi magyarországi protestáns hagyományoknak megfelelően, saját hazai egyetem hiányában, külföldön, főleg német egyetemeken végezték vagy fejezték be felsőfokú tanulmányaikat”.³

Ezek a hazatérő protestáns Hungarus-diákok újat, a korszerűbb gondolkodásmódot hoztak magukkal, és azok tanulságait „saját egyházi iskolai intézményeikben kezdték alkalmazni, háttérbe szorítva a hazai protestáns ortodoxiát”.⁴ Ez értelmiségiek mind egy közös hazához, a Magyar Királysághoz kötődtek és polgári foglalkozást űztek még akkor is, midőn esetleg nemesi címmel ruházták fel őket. Egyházi iskolai keretben kaptak nevelést, s legtöbbször tanulmányai után ebben a közegben (oktatásban) helyezkedett el, itt találva megélhetést, mint evangélikus lelkészek, tanárok, vármegyei vagy városi orvosok, gyógyszerészek.⁵

Ennek a Hungarus-értelmiségnek persze nem volt azonos a nyelvi-etnikai színképe. Az egyik helyen magyar, másutt német, vagy szlovák volt. Tény, hogy ez a Hungarus-értelmiség a soknemzetiségű Magyar Királyság társadalmának, a modern nemzetek kialakulása előtti korban, sajátos jellemzőkkel rendelkező jelensége volt. Mindegyik tagja az érdekelt nemzetnek vagy etnikumnak, s azok közös előzményeit, múltját képviselte. Itt talán érdemes hangsúlyoznunk, hogy utólag kizárólagos igénnyel egyik vagy másik nemzetnek (magyarnak és szlováknak) sincs joga kisajátítani őket,⁶ mindegyikük a magyarországi közös kultúra öröksége.⁷

Ennek az értelmiségnek jelentős érdeme volt, hogy már a 17. század közepe óta felismerte és a 18. század első felében ezt erőteljesen tudatosította: a Magyar Királyság (regnum Hungariae) többféle, egymás mellett, vagy egymással vegyesen élő népekből, úgymint magyarokból, németekből, szlovákokból/szlávokból, rácokból, vendekből, horvátokból stb. állt. Mindegyiknek megvolt a maga saját nyelve, társadalmi állása, megvoltak őshonos szokásai és e különbségek alapján megillette a hely őket a regnum Hungariae kebelében.⁸

Ez az értelmiség elődeitől eltérően lényegében nem szólt hozzá a kor politikai rendjéhez, egyáltalában a rendi társadalom főbb alapkérdéseire, mint elődei, beleértve a vallásszabadságot is. Annál érzékenyebben reagált viszont az ország műveletlenségét felhánytorgató külföldi véleményekre.⁹ Különbözött ez az értelmiség abban is elődeitől, hogy számos szál (nyelvi, vallási) füzte képviselőit egybe, és etnikai megkülönböztetés nélkül magyarországinak, Hungarusoknak, „cives patrii”-nak tartották magukat,¹⁰ sőt szűkebb és tágabb pátriájuk összes népét egyenlőnek, egyenjogúnak tartotta.¹¹ Példa erre a hungarus Rotarides Mihály, aki egy német tudóssal, Philippus Andreas Oldenburggal folytatott polémiájában igen világosan utalt: „Amít pedig eképpen nem kell felemlítenem, hogy a honi polgároknak, bármilyen származásúak és nemzetiségűek legyenek is ők, nálam mind egyenlők.” (...) „Semmit sem nem kárhoztatok inkább, mint a az elátkozandó nemzeti gyűlölködést, ami annyi hazánknak (patria nostra) annyi könnyet, sőt nyomorúságot okozott (...).”¹²

3 Bél, 799. p.

4 Bél, 800. p.

5 Bél, 802. p.

6 Bél, 806. p.

7 ARATÓ, E.: A feudális nemzetiségtől a polgári nemzetig. A magyarországi nem magyar népek nemzeti ideológiájának előzményei. Budapest 1975. 103. p.

8 TARNAI, A.: Extra Hungariam non est vita ... (Egy szállóige történetéhez.) Budapest 1969. 67. p.

9 Uo. 80 – 81. p.

10 KOSÁRY, D.: Művelődés a XVIII. századi Magyarországon. Budapest 1980, 43 – 44. p. (A továbbiakban: Művelődés).

11 Uo. 81. p.

12 Idézi Tarnai latinul uo. (93. sz. jegyzet).

Különbözött ez az értelmiség abban is elődeitől, hogy az egész országot tudományos eszközökkel, alapos, elmélyült ismeretekkel felvértezve vizsgálta. Több kiemelkedő protestáns képviselője meghonosította az államismereti iskolát, megteremtette a tudományos történetírás, valamint a litteraria mint külön „műfaj” alapjait, a racionális kritika és az evangélikus pietizmus elveinek gyakorlati alkalmazásával fokozatosan visszaszorította a lutheránus ortodoxiát, új természettudományos gondolkodásmódot honosított meg.¹³

Az utóbbi félszázadban mind a magyar történetírásban és irodalomtörténetírásban, de a szlovák és más külföldi (német) szakirodalomban is többször vizsgálat tárgyává tették a Hungarus-tudatot, illetve fogalmát.¹⁴ Tarnai Andor még 1969-ben megállapította: „*attól még messze vagyunk, hogy eme historiai fogalmak tartalmát kimerítettük volna*“.¹⁵ A megállapítás különösen igaz, ha a szakirodalomban olvasható legkülönbözőbb értelmezések ellenére mind a mai napig nem találkozhatni olyan állásponttal, vagy álláspontokkal, melyek megnyugtatóan tisztáznák, mit is értettek a kortársak, és mit az utókor a Hungarus, illetve a Hungarus-tudat fogalma alatt.

Ha a Hungarus-t viszont mint fogalmat vizsgáljuk, akkor – s ezt bizonyítják az eddigi kutatások is – egy kétségekívül egy rendkívül összetett jelenséggel találjuk szembe magunkat. Legújabbban Fried István mutatta ki, hogy a Hungarus-hoz kapcsolódó tudat olyan fogalmi, imagológiai „*tényezők közé tartozik, amelyeket a történet-meg az irodalomtudomány, valamint a művelődéstörténet sűrűn használ, jórészt anélkül, hogy kijelölne (...) kompetenciáját, időbeli érvényességét, – amennyiben érzelmi jellegű, valahová tartozást érzékeltető magatartásforma – tartalmi (és formai) jegyeit; amennyiben az imagológia tarthatna igényt rá – karakterisztikumát*“.¹⁶ Fried egyúttal felveti azt a kérdést is, vajon a Hungarus-tudat esetében a magyarországi régió sajátos, a multikulturalitást kifejező jelenségről van-e szó, „*avagy olyan magyar(országi) sajátosság, amelynek egykori létezése, bomlási folyamata, utóélete megkülönböztetett vonásokkal rendelkezne*“.¹⁷

A felvetett kérdésekre itt nincs módunk bővebben reflektálni. Arra a kérdésre azonban, ti. valóban egy sajátos jelenségről van-e szó, talán megockáztathatjuk az igenlő választ. S az is, hogy a Hungarus-tudatnak vannak tipikus azonos elemei, nevezetesen: a Hungarusok alatt a 18. századi és 19. század eleji egykori Magyar Királyság egész lakosságát értették, etnikumra és anyanyelvre való tekintet nélkül, akik a natio Hungarica, a magyar állami közösség tagjai voltak. Ennélfogva a Hungarus-tudat is a Magyar Királyság intézményéhez kapcsolódott. Azaz a Hungarus-tudat esetében egy olyan területelvű közösségfogalomról van szó, amelynek az a lényege, „*hogy az egy helyen (egy állam területén vagy éppen egy városban) élő emberek számára az a körülmény, hol lak-*

13 Lásd erről bővebben: Értelmiség, 112 – 116. p.; Bél, 798 – 815. p.; Művelődés, 41 – 43, 144 – 153, 159 – 183. p.

14 Lásd erről többek között MOLNÁR, E.: Ideológiai kérdések a feudalizmusban. Vita a magyarországi osztályküzdelmekről. Budapest 1960. 41. p.; TARNAI, A.: i. m. 82 – 84. p.; Művelődés, p.; KOVÁCS, E.: Békés századok. In: Uő.: Szemben a történelemmel. A nemzetiségi kérdés a régi Magyarországon. Budapest 1977, 139 – 146. p.; MORITZ, C.: Von der Aufklärung zum Liberalismus. Studien zum Frühliberalismus in Ungarn. Wien 1981, 156 – 169. p. (Österreichische Akademie der Wissenschaften. Veröffentlichungen der Kommission für die Geschichte Österreichs. Band 10.) (A továbbiakban: Aufklärung); uő.: Die Hungarus-Konzeption. Eine „realpolitische“ Alternative zur magyarischen Nationalstaatsidee? In: Ungarn und Österreich unter Maria Theresia und Joseph II. Neue Aspekte im Verhältnis der beiden Länder. Texte des 2. Österreichisch-Ungarischen Historikertreffens Wien 1980. Hrsg. von Anna M. DRABEK, Richard G. PLASCHKA und Adam WANDRUSZKA. Wien 1982, 71 – 90. p. (A továbbiakban: Die Hungarus; FRIED, I.: A hungarus-tudat kérdőjelei. In: Uő.: A közép-európai szövegüniverzum. Budapest 2002, 47 – 68. p.; BÍRÓ, F.: Nyelv, „tudományok“, nemzet. Vázlat a felvilágosodás egyik sajátosságáról. In: Holmi, 2005, 5. sz. 580 – 594. p.

15 TARNAI, A.: i. m. 83. p.

16 FRIED, I.: i. m. 47. p.

17 Uo.

nak, fontosabb eleme az összetartozásnak, mint az, melyik népcsoporthoz tartoznak“.¹⁸ A Hungarus mint a natio Hungarica, azaz a szélesebb magyar állami közösség tagja volt, mégpedig „rendi és nemzetiségi különbség nélkül“. A magyar és szlovák jobbágy éppen úgy, mint a német polgár, vagy a magyar és horvát úr.¹⁹

A Hungarusok esetében természetes dolognak számított a többnyelvűség, azaz a natio Hungarica-tudat tagjainak esetében többnyelvű közösségekről van szó. Ennek része a magyar rendi alkotmány, a törvényesség, a közigazgatás immáron nyolc évszázada „élő“ nyelve, a latin, vagy apanyelv (lingua patria), amely az egyes etnikumok nyelvi megosztottságát áthidalta. „A latin nyelv mintegy biztosította a a Magyar Királyságban élt népcsoportok elvi egyenrangúságát, de egyúttal biztosította az ország különféle nyelvi-kulturális közösségeinek elitje között a kommunikációt is.“²⁰

A hungarus-tudat alapján nagyon erős hazafias öntudat is kialakult. Mint arra már Tarnai Andor is rámutatott, hogy a későbbi magyar nacionalizmus klasszikus szlogenjének számító szállóigéje, az „extra Hungariam non est vita, si est, non est (ita)“ az adott „kor fiainak hazájukhoz, Magyarországához fűződő kapcsolatát fejezi ki“, a korabeli „Hungarus-ok hazafiságának jelszava, akik bámulatossá válnak, izzó hevülettel fogtak neki országuk értékeinek tudományos feltárásához“.²¹ A Hungarus vagy „magyar“ ebben a környezetben és ebben az időben tehát lényegében azt jelentette, hogy magyarországi ember. Az erdélyi Bod Péter század közepén ezt így fogalmazta meg: „Vagynak ezen Magyar Tudósok seregekben némellyek Erdélyi Szász és Magyar országi Tót nemzetből valók is. De azok mind olyanok, a' kiktől nem lehet sajnállani a' Magyar nevezetet (...).“²²

A prenacionális időszakban a társadalmi, gazdasági, vallási és egyéb különbségek elfedték a nyelvi, nemzetiségi színezetet. Természetesen nem arról van szó, hogy a 18. században az egyes emberek ne tartották volna számon, milyen etnikumba született bele: német/szász, magyar, szlovák volt-e. Ennek teljesen tudatában voltak, márcsak a nyelvi közösséghez tartozás kapcsán is. Vegyes etnikumú (pl. a háromnyelvű észak-magyarországi vármegyékben) közegekben a két- vagy többnyelvűség bevett szokás volt. Az egyes etnikumok közötti feszültségek, az időnkénti német-szlovák-magyar konfliktusok nem voltak jelentősek, legalábbis abban a tekintetben nem, hogy ezeknek nem volt számottevő nemzetiségi vonatkozása, mint ahogy az adott térségben nem volt céltudatos nemzetiségi megkülönböztetés. Az országban egymás mellett élő sokféle nép lényegében véve egyenrangúnak érezte magát, egyik sem tartotta magát alábbvalónak a másikkal.²³

A Hungarus-értelmiséghez tartozás „a neveltetés, a közös kultúra és tudat, az adott társadalmi közegekben betöltött funkció“, továbbá a hagyományok és szokások, jelentősebb mértékben „meghatározta az egyéneket és egész életműveket“, mint csupán az egyik vagy másik etnikumból vagy egyszerre többször való származás, vagy ennek tudata.²⁴ „Az értelmiségi funkció színvonala tehát, a hazai hiányosságok ellenére is, magas lehetett.“ Hogy mennyire, azt éppen Bél Mátyás életműve és nemzetközi visszhangja példázza a leginkább.²⁵

Már a szakirodalom rámutatott arra, ha valaki föltette volna Bélnek a kérdést, ti.: milyen nemzetiségű, az számára akkor teljesen anakronisztikusnak tűnt volna. Talán meg sem értette volna,

18 BÍRÓ, F.: i. m. 583. p. Vö. erről SZÚCS, J.: Nemzet és történelem. Tanulmányok. Budapest, 1974, 211. p. (Társadalomtudományi Könyvtár); 139 – 140. p.

19 MOLNÁR, E: Ideológiai kérdések a feudalizmusban (...). Idézi TARNAI, A.: i. m. 82. p. (94. sz. jegyzet).

20 BÍRÓ, F.: i. m. 583. p.

21 TARNAI, A.: i. m. 82 – 83. p. Vö. ö. Erről még BÍRÓ, F.: i. m. 583. p.

22 Idézi BÍRÓ, F.: i. m. 584. p.

23 KOVÁCS, E.: i. m. 145. p.

24 Bél, 807. p.

25 Bél, 801. p.

vagy azt felelte volna: „*Hungarus, mert hiszen egész életét és munkásságát a Regnum Hungariae szolgálatának*“ és kulturális felemelésének szentelte.²⁶

Ahogy említettük, Hungarusok, így Bél számára is, nem volt döntő a származás vagy a nyelv, ti. melyik etnikumból származott, vagy milyen anyanyelvet beszélt. Ismert, hogy az egymással együtt élt népek sokszor a másik nyelvét is használták. Bél Notitia-jának Pest vármegyéről írott részében erről az alábbiakat írta: „*A szlávok a magyarokat mindenestre jobban szeretik, mint a németeket, nyelvüket sokan mint anyanyelvüket használják. S mivel több helyen elvegyülten élnek, vegyes házasságot is kötnek s gyermekeiket mindkét nyelvhez hozzászoktatják. Emiatt néha a magyarok, néha a szlávok elfelejtik saját nyelvüket s azon társalognak, amely erőteljesebben érvényesül.*“²⁷

Bélnék, de másoknak sem volt a térségben nyelvi nacionalizmusa. „*Der ungarische Sprachmeister*“ c. művében Bél nem azért kívánta a magyar nyelvet megismertetni a legközelebbi szomszédokkal, ti. a német nyelvűekkel, hogy azt rájuk erőltesse. A magyar nyelvet elsősorban annak nemes tulajdonságai miatt szerette volna bemutatni. Hiitt abban, hogy a Magyar Királyságban, ahol a német nyelv igen elterjedt, elsősorban a műveltebb polgárok körében, úgy idővel, ha a gazdasági fejlődés következtében a nemzetek szorosabb kapcsolatba kerülnek, a magyar nyelvet is beszélni fogják a német területeken. Célja mindezzel az volt, hogy az itt élő népek, nyelvek együttélését, kölcsönös megbecsülését a közös hazán belül elérje, megvalósítsa.²⁸ Bél munkásságában hiánytalanul fejeződik ki a régi Magyarország többnyelvűsége, mely állásfoglalásként foglalja magába a Magyar Királyság magyar, szlovák és német lakosságának teljes egyenjogúságát, a nyelvek tiszteletét és kiművelésük szándékát.

Bélnék nem volt magyar vagy szlovák nemzeti tudata: a királyságban élt népek békés együttélése, és kölcsönös megbecsülése lebegett szeme előtt. Megbecsüléssel és együttérzéssel szólt a szlovákokról, a magyar-szlovák együttéléstről, történeti szimbiózisról, melynek hagyományos képét éppen a 18. század elején kezdték átfesteni. Bél a Magyar Királyságban együtt élő népeket általánosan becsülte, erényeiket, pozitív tulajdonságaikat elismerte és ennek hangot is adott műveiben. Így elismeréssel szólt a szlovák parasztról, aki bő termést alig hozó földjének a jövedelmét más kézműves foglalkozásokkal és kereskedéssel egészítte ki, a vagy a német, aki vasszorgalmával, kitartásával és takarékosságával tünt ki. Ugyanakkor nem halgatta el a negatívumokat sem: a magyarországi népek közül megrovást kapott tőle a magyar, akit lustának tartott és elítélt szokásait, mivel azok nem minden tekintetben feleltek meg a korabeli egészségügyi feltételnek és hanyagul gazdálkodott. A pozsonyi német polgár pedig azért kapott tőle szemrehányást, mert nem taníttatta a gyermekeit.²⁹

Bár az egyes népek különböző időszakokban tepeledtek meg a Kárpát-medencében, de hungarus felfogás szerint az elfogadott és adottnak vett államrendben jogaik és a közös haza iránti kötelezettségeik/kötelességeik ettől függetlenül egyenlőek voltak. Bél tehát nem értett tehát egyet azokkal, akik a későbbi fogalmak szerinti nemzetiségeket későbbi betolakodóknak neveztek, lett légyenek azok magyarok, szlávok, németek vagy éppenséggel románok, de azokkal sem, akik az ősiség (jog)címén, ti. ki volt itt előbb a Kárpát-medencében, előjogokat követeltek maguknak.

26 TARNAI, A.: Bél Mátyás (1684 – 1749). In: Bél Mátyás: Hungáriából Magyarország felé. Válogatta, a szöveget gondozta, a bevezető tanulmányt és a jegyzeteket írta Tarnai Andor. Budapest 1984, 32. p. (Magyar ritkaságok) (A továbbiakban: Bél Mátyás.) – A tanulmányt lásd még újabb kiadásban Tarnai Andor tanulmánykötetében: Tanulmányok a magyarországi historia litteraria történetéről. (Szerk.: KECSKEMÉTI, G.) Budapest, 2004. 116 – 127. p. (Historia Litteraria. 16.) (Mi itt a tanulmány első kiadására hivatkozunk.).

27 Lásd az idézetet: Bél, 807. p.

28 Bél, 809 – 810. p.; Vö. erről még: Bél Mátyás, 20 – 21. p.; TARNAI, A.: Bél Mátyás és a magyar nyelv-és irodalomtudomány. In: Irodalomtörténet, 1984, 4. sz. 816., 819. p.

29 Ld. erről Bél Mátyás, 32. p.

Bél képviselte a legszembetűnőbben és legegységelműbben a 18. század első fele Hungarus értelmiségének azt a törekvését, mely az országot, a frissen visszaszerzett területekkel, múltjukkal, jelenükkel együtt felmérjék, feltérképezzék, bemutassák és megismertessék. De egyúttal vitába is szállt azon leegyszerűsített érvekkel, hogy a magyarok vagy a magyarországi emberek barbárok és kizárólag a kardhoz és a lóhoz értenek.³⁰

A Hungarus-közösségtudat, mely a Magyar Királyságot az itt élt népek közös hazájaként tartotta számon, és az erre ráépülő hungarus patriotizmus és hungarus tudat kiterjedését jelentette a szlovák származású vagy szláv nyelvű nemességre és városi polgárságra, valamint intelligenciára. Véleményünk szerint túlzott annak hangsúlyozása, hogy a 18. században a szláv nyelvi, etnikai és kulturális alapokon nyugvó összetartozás-tudat erősebb volt a hungarus patriotizmusnál.

Ez a situáció akkor kezdett megváltozni, midőn a 18. század első felében az etnikai különbségek, melyek addig ismeretlenek voltak a natio Hungarica számára, egyre inkább etnikai, mépedig magyar színezetet kaptak. Ezt az álláspontot olyan közjogi és történet-politikai elméletekkel igyekeztek alátámasztani, mint pl. a hármas honfoglalás (hun-avar-magyar), és az ezzel szorosan összefonódó ún. alávetési vagy hódítási-teóriák, melyek mintegy kétségbe vonták a Magyar Királyságban élt nem-magyar népek, így elsősorban a szlovákok/szlávok egyenjogúságát a közös patriában. Ján Baltazár Magin, a szlovák nemzeti tudat első jeles képviselője joggal sérelmezte már a Bencsik Mihállyal folytatott polémiájában: „*A pannóniai szláv és a magyar nem ugyanazon ég alatt születik? És nem lesz így ugyanaz a nemzetté? Mert ha (...) a nemzet olyan emberek társasága, akik közös földön születnek, miért ne kellene magyaroknak nevezni a mi szlávjainkat, akik Magyarországon születtek?*“³¹

18. sz. második felében megindult a hungarus patriotizmus lassú bomlása és a szláv tudat lassú differenciálódása. Ez figyelhető meg a részben a Bél-i hagyományokat folytató, de már magát öntudatosan szlávnak is valló történetíró, Kollár Ádám Ferenc Hungarus-patriotizmusában.³²

A Felső-Magyarországon szlováknak született, katolikus vallású és neveltetésű, katolikus értékeket képviselő Kollár, a többnemzetiségű térségtől korán elszakadva lényegében magyar környezetben tanult, majd a jezsuita rendből kilépve lényegében haláláig döntően Bécs, a bécsi udvar határozta meg mind magán-, mind pedig tudományos életét. Bélhez hasonlóan őt is a többnyelvűség jellemezte, sőt más magyarországi népek nyelvét is (pl. a román) elsajátította és magas fokon művelte. Hungarus-tudatát meghatározta még az udvar melletti elkötelezettsége, a nemességgel szembeni állásfoglalása is, továbbá az a tény, hogy a felső-magyarországi Hungarus-közösségtől távol élte le élete nagyobb részét.

30 TARNAI, A.: i. m. 81. p. és Bél nyomán más Hungarus-ok állásfoglalását a fenti kérdésben: Uo. 85 – 91. p.

31 Idézi ARATÓ, E.: i. m. 104. p.; KOVÁCS, E.: i. m. 146. p. és KISS, L.: A szlovák nemzeti tudat születése. Tanulmányok a szlovák nemzeti ébredés és a reformkori szlovák-magyar viszony történetéből. Eger 2005, 12. p. (Acta Academiae Paedagogicae Agriensis. Nova Series. Tom. XXXII. Sectio historica) – Bencsik contra Magin vitáról lásd bővebben TIBENSKÝ, J.: A szlovák nemzetség és a burzsoá nemzet kialakulása. In: Nemzetség a feudalizmus korában. Tanulmányok. Budapest 1972, 189 – 190. p. (Értekezések a történeti tudományok korából. Új sorozat 64.); ARATÓ, E.: i. m. 105. p.

32 Alábbi fejtegetéseinket Kollár Hungarus-patriotizmusáról egy Kollárról írt tanulmányunk és a Kollár-levelezéshez írott előszavunk alapján foglaljuk össze. Lásd: Die Korrespondenz von Adam Franz Kollar. In: Nation und Nationalism in wissenschaftlichen Standardwerken Österreich-Ungarns, ca. 1867 – 1918. (Hg. von Endre Kiss-Csaba Kiss-Justin Stagl. Wien-Köln-Weimar 1997, 15 – 32. p. (Ethnologica Austriaca 2); Bevezetés. In: Kollár Ádám Ferenc levelezése. A leveleket sajtó alá rendezte, a bevezetőt írta és a jegyzeteket készítette Soós István. Budapest 2000, 7 – 15. p. (Commerciana Litteraria Eruditorum Hungariae. – Magyarországi tudósok levelezése. IV. k.) (Uo. a bevezető németül és szlovák nyelven. 17 – 33. p.)

A magyar és szlovák Kollár-vitairadalom egyik „*legneuralgikusabb*” pontja Kollár nemzeti hovatartozásának és ezzel szoros összefüggésben a 18. századi Hungarus-tudatának értelmezése. Azt a kérdést ugyanis felvetni, vajon Kollár a bécsi udvar szolgálatában állva, egykori hazáján, a Magyar Királyságon kívül élve is „*jó magyar*” vagy „*jó szlovák*” volt-e, erőltettnek tartjuk. Úgy véljük továbbá, ahistorikus lenne egyfajta magyar vagy szlovák nemzeti tudatot tulajdonítani Kollárnak, vagy éppenséggel „*kettős élettel*” megvádolni őt.

Kollár számos Hungarus-kortársához hasonlóan a Magyar Királysághoz, azaz saját hazájához fűződő szoros kapcsolatainak egyik kifejeződéséként, valamint a Bél-féle országismerettni munkálatokhoz és a jezsuita történetírás legújabb irányzatához kapcsolódva „*civis patrius*”-ként fogott hozzá a Magyar Királyság történelmi múltjának, kulturális értékeinek tudományos feltárásához.

Kollár magát több helyütt „*Pannonius Neosoliensis*”-nek („*Besztercebányai magyar*”) nevezte. Ezt, a véleményünk szerint etnikai jellegű Hungarus önazonosítást, többen többféleképpen próbálták értelmezni. A legerterjedtebb vélemény szerint a „*Pannonius*” („*magyarországi*”) jelzővel magyarságára, a „*Neosoliensis*”-szel pedig szlovák eredetére kívánt utalni. Ami a Pannonius-megjelölést illeti, nem tagadható, hogy Kollár ezzel a szűkebb pátriához, azaz származási hazájához, a Magyar Királysághoz (Pannonia) való kötődését szerette volna kifejezésre juttatni; a „*Neosoliensis*”-szel azonban inkább ahhoz a földrajzi helyhez való érzelmi kapcsolatát akarta jelezni, ahol gyermekkorának első iskolai éveit töltötte.

Kollár leveleiben gyakran találkozunk olyan kifejezésekkel, mint pl. „*Hungaria nostra*”, „*unser Ungarn*”. A tudós férfiú ezekben az esetekben is mindenkor arra az országra, földre hivatkozott, ahonnan elszármazott, vagy amelyhez birtoka-nemessége révén is kötődött. Más a helyzet, ha leveleiben és történeti-jogtörténeti műveiben olyan kitételekre bukkanunk, mint pl. „*nos Hungari*”, „*Hungari nostri*”, „*meine Landsleute*”, „*unsere Nationalfehler*”. Kollár ekkor a magyarországiakról beszél, azaz egy nagyobb történelmi közösség tagjairól, amelyhez maga is tartozott. Megint másról van szó, ha olyan fogalmakkal élt, mint „*jura nostra publica*”, „*nostra scientia historica*”, „*historia nostra*”, melyek alatt a magyar kultúra alkotóelemeit értette, melyeknek maga is művelője volt.

Kollár Hungarus volt, ahogy egy ízben magát is így nevezte, azaz egy „*született magyarországi*”, vegyes nemzeti érzelmekkel, ami egyszersmind szlovák és magyarországi származástudatából fakadt. Egyúttal soha nem tagadta meg szlovák/száv származását sem, sőt néhány esetben öntudatosan szlávnak, szláv származásúnak („*gente Slavus sum*”) vallotta magát, s gyakran előszeretettel hivatkozott szláv/szlovák anyanyelvére. Ennek, némely szlovák történetíró szerint a bécsi udvarban is rendkívül tudatosan és nyíltan hangot adott, és ezzel az alakulófélben lévő szláv/szlovák nemzeti ideológiai egyik támogatója volt és szlovák kortársainak nemzeti büszkeségét is erősítette. A magyar történetírás pedig egyenesen Herder homályos jóslatának, a korai „*pánszláv faji ideológia*” egyik megalapozójaként kívánta beállítani, úgy véljük, szintén minden történelmi alapot nélkülözve.

Kollár Hungarus-tudatától elválaszthatatlan volt hungarus patriotizmusa. A patriotizmus a 18. században többnyire az államra vonatkozott, ahol a „*civis patrius*” élt és alkotott. Erre az állampatriotizmusra található elegendő példa Kollár életművében. A bécsi tudós udvari könyvtáros egyrészt pontosan tudatában volt annak, hogy munkásságával és alattvalói hűségével Magyar Királyságot, illetve az uralkodónőt szolgálja, másrészt azonban gyakran gondolt a hazára, a „*patria charissima*”-ra, ahol született, ahol bölcsője ringott, ahol nevelkedett, ahol először kapott lehetőséget arra, hogy a tudományokat elsajátítsa. Ennek megfelelően mindenkor legfontosabb kötelességének tartotta, hogy a „*res patriae*”-t, a haza, azaz a Magyar Királyság ügyét leghívebben szolgálja, annak múltját faggassa és forrásait vizsgálja, kulturális fejlődését tehetsége szerint előmozdítsa.

A 18. század közepétől kezdve fokozatosan csökkent az észak-, észak-nyugat-magyarországi térség jelentősége. A politikai és kulturális súlypont lassan áttolódott dél, az ország új központja, Buda és Pest felé. A század második felében a többnyelvű Hungarus-polgárság és annak értelmisége helyett a birtokos nemesség és a hozzá kapcsolódó értelmiség fog egyre nagyobb szerephez jutni.

„Ideológiai előkészítője már nem a kis létszámú evangélikus, pietista változat, hanem a népesebb katolikus, részint a jezsuita hagyományokon nevelkedett értelmiségé, részint a főnemesség pártfogását élvező, és az új természettudományos gondolkodásmóddal felvértezett piaristáké. Ők jórészt szintén Felső-Magyarországról indultak el, de gyorsan elmagyarosodtak és a rendi nemzeti tradíciók, nemegyszer a magyar nacionalizmus szószólói lettek.“³³

Ez persze nem jelentette azt, hogy a Hungarus-tudat megszűnt volna. Az ország különböző területein elszórva élt Hungarus-tudatú értelmiségiek körében még a 19. század első évtizedeiben is „makacsul“ tartotta magát. Sőt ez a tudat bizonyos régiókban (így a többnyelvű Felső-Magyarországon) erősebbnek bizonyult a közös nyelv által megerősített azonosság-tudatánál is. Ebben a térségben élt nemesi familiák egy részénél pl. egyáltalán nem egyszerű megállapítani a nyelvi-kulturális hovatartozást.³⁴

A Hungarus-tudatot az 1770-es évek elejétől fogva azonban kezdte „bomlasztani“ a széles körben jelentkező, a kor egész társadalmára kiható, illetve kietrejesztett nyelvkérdés programja. A nyelv ugyanis nemcsak a nemzet ismérveként, hanem a közjó elérésének az eszközöként szerepelt. A program szerint a „tudományok“ terjedésének egyik legfőbb feltétele „az országban általánosan ismert és gondozott nyelv, ha ez nincs, a tudományok magukba zárkóznak, és boldogtalan marad az ország népe“.³⁵ „Eggy a’ nyelv, eggy a’ nemzet“ – ez lesz a magyar nemzeti ideológia egyik fő alapvetése. Ennek az interpretációnak az értelmében a nyelv a nemzet fennmaradását, létét, egyáltalában a náció mibenlétét biztosítja.³⁶

Az új „ideológia“ szerint már csak az volt a magyar nemzet tagjának tekinthető, aki magyarul beszél. Ezzel a natio Hungarica rendi ideológiája ellen indult támadás, ti.: a magyar nemzetet nem a magyarországi nemesség alkotja, hanem mindenki, aki magyarul beszél.³⁷

Mindezzel szembe kellett néznie a 18. század utolsó évtizedeiben a nem magyar ajkú értelmiségnek, mely tagjainak egy része a magyar nyelvet is bírván elfogadta a magyar nyelvi nacionalizmus köntöskében jelentkezett nemzeti programot, és csatlakozott a 19. század elején kiszélesedő magyar nyelvi-és kulturális mozgalomhoz, de továbbra is megőrizte Hungarus-identitását. Ennek az új Hungarus-generációnak a képviselői közül új Hungarus-tudattal jelentkeztek. Pl. a Liptó vármegeyei Zipser, a történetíró Cornides Dániel már éles különbséget tett a nyelvi magyar és a Hungarusként magát azonosító magyar között. Egyik, 1778-ban írott levelében az alábbi átfogó értelmezéssel szolgált: „A Hungarusokat és a magyarokat aképpen különböztetem meg, hogy minden magyart Hungarusnak tartok, ezzel szemben azonban nem minden Hungarus-t magyarnak. A Hungarusok ugyanis nemzetet alkotnak, a magyarok pedig fajt.“³⁸ Ezen, elsősorban akadémikus megkülönböztetés mögött több rejtőzött, mint egy nyelvi-nyelvtani megkülönböztetés, ti., a genus és a species. Azaz Cornides a korábbiaktól eltérően világosan elkülönítette a „csak“ magyar származásúakat és magyarul beszélőket a nem-magyar eredetű és anyanyelvüket illetően is más elemektől, akiket viszont továbbra is az egész nemzet, a natio Hungara tagjainak tekint. Hozzá hasonlóan a szlovák Juraj Papánek, nemzeti hovatartozásáról szólva szintén határozott különbséget tett a a Hungarus és a magyar között. Szerint bár a szlovákok nem rendelkeznek külön előjogokkal, mint az országban lakó Hungarusokat jogok illetik meg, és nemzetiségüket, vérségüket és nyelvüket illetően szlávok

33 Béli, 815. p.

34 BÍRÓ, F.: i. m. 585. p.

35 Uo. 591. p.

36 Uo. 592 – 593. p.

37 Uo. 593. p.

38 Idézi latinul CSÁKY, M. (Aufklärung, 158. p. és Die Hungarus-Konzeption, 80. p.).

és ezen jegyeik alapján egyértelműen elkülönülnek a többi néptől. Sajat nemzeti hovatartozását is ennek szellemében fogalmazta meg egyik levelében: „*Nem tagadom, hogy születésemre nézve szláv (szlovák) vagyok, de (...) neveltetésemre nézve német, nemességemre pedig magyar, jelenlegi lelki-pásztori munkámra nézve illír.*“³⁹

Egy jó emberöltővel később a szintén történetíró Kovachich Márton György egyik polemikus írásában viszont élesen szembeszállt azzal a felfogással, amely a Magyar Királyságban élőket ún. gyökeres magyarokra (Stock-Ungarn) és „*idegenek*“-re osztja fel, mely felosztás a különböző nemzetek/népek közötti viszálykodás fő okozója lehet. Szerinte az országban élők mindegyike, legyen az magyar, német, örmény vagy zsidó, ők mind „*csak egy nemzetet alkotnak, de származásukat, és nyelvüket, vagy éppen vallásukat tekintve különböznek*“. De ezek a több nemzedékek óta Magyarországon lakó népek mind magyarok.⁴⁰

Kovachich felfogásával ellentétben az 1820-as évek elején a szlovák származású Csaplovics János Cornideshez hasonlóan az „*Ungar*“ (Hungarus) szó alatt a Magyar Királyságban élő összes népet értette, a szlovákokat éppenúgy, mint a románokat, a németeket vagy a vendeket/szlovéneket stb. Szerinte ők „*mindannyian magyarok (Ungarn), mivel Magyarországon lagnak*“. A magyarok (Magyaren) azonban „*csak azok, akik a fő-nemzetet (Haupt-Nation) alkotják, akik magukat magyaroknak nevezik.*“⁴¹ Csaplovics esetében a Hungarus (Ungar) szó mögött már egy teljes politikai-nemzeti-nyelvi program húzódott meg. Azaz: a magát magyarnak tartó ember egyik legfőbb ismérve éppen a magyar nyelv feltétlen tudása volt.

A nyelvi nacionalizmusnak erre az álláspontjára helyezkedő képviselői az 1820-as évek elejétől szinte követelményként állították nem magyar kortársaik elé a magyar nyelv ismeretét, mivel enélkül véleményük szerint senki nem lehet magyar: „*A' Magyar országban lakó Tót, német, horvát, bár Szt. Istvánig vigye is Magyar országai indigenatusságát, Magyar nem lesz, míg a' magyar nyelvet is fel nem veszi; Magyar országai ugyan, de nem magyar nemzetbeli.*“⁴² Ezeknek a gondolatoknak a megfogalmazója, Guzmics Izidor, mintegy nemzeti türelmetlenségtől vezettetve kizárni kívánta mindazokat a magyar nemzet testéből, akik nem beszélték a magyarok nyelvét.

Kérdés most már, hogy 1800 körül minden magyarul beszélő Hungarus azonosította-e magát a fent vázolt ideológiával, ti. a nyelvi nacionalizmussal? Továbbá: milyen öntudattal rendelkeztek azok a nem magyar népeknek a képviselői az országban, akiknek az anyanyelve nem magyar volt? Létezett-e a nyelvi nacionalizmusnak reális alternatívája, mellyel mind az ország mind magyarul beszélő, mind a nem magyarul beszélő népességének számolt?

39 Idézi ARATÓ, E.: i. m. 107. és KISS L.: i. m.

40 „*Eben dieser irrige und nach der Schule schmeckende Begriff, daß man in Ungarn alles für fremd hält, was nicht Stock-Ungarn ist, kann für den Hauptgrund der Spaltung der verschiedenen Nationen angesehen werden, welche in Ungarn leben, und in der That nur eine Nation ausmachen, aber in Rücksicht des Ursprunges, und der Sprachen, oder gar der Religion, verschieden sind.*“ – Die Ausbildung der Verfassung des Königreichs Ungern dargestellt von Anton Wilhelm Gustermann K. K. Büchercensor und Professor der Rechte in der K. K. Theresianischen Ritter-Academie einer unpartheyschen Prüfung unterworfen von Martin Georg Kovachich. – Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára Fol. Germ. 219. II. kötet 96/97.

41 Idézi németül CSÁKY, M. (Aufklärung, 158 – 159. p. és Die Hungarus-Konzeption, 80. p.

42 GUZMICS, I.: A' nyelvnek számos befolyása az ember' emberesítésébe, nemzetesítésébe és hazafiúsításába. In: Tudományos Gyűjtemény, 1822. VIII. k. 18. p. – Guzmics álláspontja teljesen egybecseng Boros István véleményével: „*Nem teszünk azzal kárt se magunknak, se Felséges Koronás Főnknek, ha Hazánkban nem tsak a' magyar, hanem a' Toth, Horvath, Németh, 'Sidó, Tzigány is magyarul beszél. Sem azzal nem sértjük, ha kívánjuk, hogy a' külföldi, köztünk tanáyzó más nemzetből való lakosok, ha szeretik Hazánk productumit, oltalmazó törvényt; szeressék nydelvünket is, és magyarizáltassanak.*“ (Hazafi gondolatok a' Magyar Nyelv ügyében. In: Tudományos Gyűjtemény, 1820. IV. k. 95. p.).

A 19. század eleji Hungarus-ok vagy Ungarn-ok esetében egy folyamatos evolúcióról van szó, mindenekelőtt a nemzetnek egy nem-rendi változtatásáról, mint egy bár modernnek tekintett, de alapjában véve repesszív nyelvi nacionalizmus elfogadásáról. Ezekhez a Hungari-hoz számították magukat a nem magyarul beszélő magyarok – egy részük ugyanúgy nyelvi nacionalista volt mint a magyarok, sőt magyarelles. Sőt számos magyarul beszélő csatlakozott hozzájuk, vagy azért, mivel megrettentek a nyelvi nacionalizmus következményeitől, vagy mert felismerték, hogy az igazi reformokat nem a nyelvi argumentációval, hanem elsősorban a társadalmi változtatásokkal kellett és lehetett elérni.⁴³

Csáky Moritz szerint tehát a nyelvi nacionalizmussal szemben volt reális alternatívája annak, hogy az idegen ajkú „Hungari” egy humánusabb, iagzságosabb, modernebb személetet képviselve megvalósítsák elképzeléseiket és egy reálisabb úton járjanak. Amint azonban arra Fried István rámutatott, hogy a korszerűség aligha határozható meg oly természetességgel, hogy igazságot lehetne tenni egymással valóban szembenálló nézeteket tekintve. Ugyanis Fried úgy látja (s tegyük hozzá: jogosan), hogy a nemzeti irodalom megteremtése, a nemzeti nyelv megújítása ugyanúgy „*korparancsa a kultúrának, mint a feudális szisztémának legalább is reformja a gazdaságnak. Az egységes nemzeti nyelv létrehozása éppen úgy igénye az értelmiségi és nemcsak értelmiségi törekvéseknek, mint a politikai reform*”.⁴⁴

Az „új” Hungarusok részéről a magyar nyelvi-nemzeti program ellenében az 1810-es évek elejétől kibontakozó, majd az 1830-as évektől felerősödő „*utóvédharcok*” elemzése, mely harcok a során a Hungari-k egyúttal maguk is megfogalmazták saját etnikai-nemzeti identitásukat, közülük többen egyidejűleg kétségbe vonva Hungarus-tudatukat (pl. Ján Kollár), egy másik tanulmány feladata lenne.

Modely príslušníkov inteligencie a povedomie *Hungarus*

Resumé

Štúdia sa zaoberá viacnárrodným, multikulturálnym povedomím inteligencie v 18. a 19. storočí v Uhorsku, tzv. povedomím *Hungarus*. Skúma jeho formálne a obsahové znaky, rovnaké a rozličné vlastnosti v čase a priestore so zvláštnym zameraním na inteligenciu s povedomím *Hungarus* v regióne horného Uhorska. Prvá časť štúdie opisuje, ako táto inteligencia vznikla a aký literárny a historický program skoncipovala. Druhá časť štúdie sa zaoberá typmi povedomia *Hungarus* napr. u Mateja Bela, Adama Františka Kollára). Na ich príklade skúma charakteristické črty uvedeného povedomia. V dôsledku maďarských národných jazykových a literárnych snáh od poslednej tretiny 18. storočia povedomie *Hungarus* postupne ustupovalo, ale nezaniklo. Začiatkom 19. storočia už môžeme hovoriť o novom type *Hungarus*-inteligencie, ktorá nemala maďarský materinský jazyk a ktorá sa ocitla v novom vzťahu k maďarským národným cieľom prízvukujúcim primát maďarčiny. Aj naďalej čiastočne podporovala viacjazyčnosť, ale pre ňu bolo dôležité ekonomické a spoločenské zreformovanie krajiny. Nositelia povedomia *Hungarus* skoncipovali vlastný jazykový a národný program ako odpoveď na maďarské jazykové a literárne hnutie a potom postupne povedomie *Hungarus* opúšťali.

43 Aufklärung, 157 – 159. p. és Die Hungarus Konzeption, 79 – 80. p.

44 FRIED, I.: i. m. 65. p.

Types of Intelligentsia and „Hungarus Consciousness“

Summary

This paper discusses the multinational and multicultural awareness of the intelligentsia, the so-called „Hungarus Consciousness“, in Hungary during 18th and 19th century. The article probes the cultural language and identity of the Hungarian intelligentsia who lived within Upper Hungary during this time period, and also examines the literature and historical record associated with them. The first part of the paper describes the creation of the intelligentsia possessing „Hungarus Consciousness“ within the region of Upper Hungary. The second part of the paper analyses various examples of „Hungarus Consciousness“ (Matej Bel, Adam Frantisek Kollár) through a description of their attitudes and probes the characteristic features of their distinctive „Hungarus Consciousness“. During the last third of the eighteenth century, due to Hungarian national linguistic and literary endeavors, „Hungarus Consciousness“ gradually receded, although it did not disappear entirely. At the outset of the nineteenth century we can speak of a new type of „Hungarus intelligentsia“, whose mother tongue was not Hungarian and which found itself in a new situation in regard to Hungarian national aims accentuating the primary position of the Hungarian language. Members of this group supported a multi-lingual approach. Furthermore, social and economic reform remained important for this group. These representatives of „Hungarus Consciousness“ ultimately formulated their own linguistic and national program in response to the Hungarian linguistic and literary movement and gradually abandoned their „Hungarus Consciousness“.

Uhorské vlastenectvo elity slovenského pôvodu v období protihabsburských povstanií na príklade zemana Juraja Ottlyka

Peter Kónya

Spoločenská elita ranonovovekého Uhorska sa formovala z radov aristokracie a zemanstva, bez ohľadu na etnicitu svojich príslušníkov. Tieto viacnárrodné spoločenské vrstvy, spolu s prevažne po nemecky hovoriacim meštianstvom spájalo okrem spoločného stavovského povedomia aj uhorské vlastenectvo, príslušnosť k uhorskému národu. Pojem národa v ranom novoveku bol chápaný nie v etnickom, ale stavovsko-politickom zmysle. Vzťahoval sa k spoločnému územiu, spoločným výsadbám, definovaným v stavovskej ústave, k zákonom krajiny a ďalším atribútom stavovskej štátnosti.

V 17. storočí, v priebehu protihabsburského odboja, k nim pribudli ďalšie, vyjadrujúce spoločné ciele príslušníkov stavov, resp. celej spoločnosti v ozbrojenom zápase. V konfrontácii s habsburskou mocou, chápanou ako cudzou, sa vytvárali nové atribúty štátnosti. V boji proti rekatolizácii sa stal súčasťou ideológie protihabsburského tábora protestantizmus, ktorý však ako zložka identity vedúcej sily uhorskej spoločnosti neskôr oslabil, a to po zapojení sa katolíckej aristokracie do odboja. V procese zápasu s cudzou, nemeckou (z krajinského, nie vždy etnického hľadiska¹) habsburskou mocou, začínali odbojné stavy i iné zložky spoločnosti používať ako prostriedok komunikácie i sebaidentifikácie krajinský, teda maďarský jazyk, vytláčajúci z dovtedajších pozícií v úradnom styku i v literatúre latinčinu. Samozrejme, príslušníci protihabsburského tábora a tiež aj jeho vedúcej zložky boli často iného (nemeckého, slovenského) etnického pôvodu. Najmä počas protihabsburských povstanií dostali príležitosť zaradiť sa medzi elitu uhorskej spoločnosti, popri (zväčša etnicky maďarskej alebo viacrečovej) aristokracii, aj viacerí drobní slovenskí zemanovia. Jedným z tých, ktorí dosiahli najvyššie postavenie, bol trenčiansky zeman Juraj Ottlyk.

Cieľom nasledujúceho príspevku je predstaviť život a činnosť Juraja Ottlyka, tejto pozoruhodnej osobnosti našich ranonovovekých dejín, s dôrazom na jeho pôsobenie v dvoch posledných protihabsburských povstaniach. Poukázať na motiváciu jeho vstupu do odboja a jeho hodnotenie povstania a ich kľúčových udalostí, ktorých bol aktívnym účastníkom.

Detstvo a štúdiá Juraja Ottlyka

Rod Ottlykovcov pochádzal z Trenčianskej stolice. Prvým známym predkom rodu bol Mikuláš Pobera, žijúci v druhej polovici 15. storočia za vlády Mateja Korvína. Jeho syn Andrej používal priezvisko Ozorovský (Ozoróczi), doložené z roku 1496. Už prví známi príslušníci rodu bývali v (akiste Dolných) Ozorovciach. Do držby tamojších majetkov bol uvedený Andrejov syn Ladislav v roku 1530. Juraj Ozorovský získal v roku 1566 ďalšie rodové majetky: polovicu Dolných Ozoroviec, časť Horných Ozoroviec a Kochanoviec. Podľa literatúry mal iba jedinú dcéru Eufrozínu. Prvým nosite-

1 Protihabsburský odboj bol síce často prezentovaný ako zápas Uhrov s Nemcami, avšak iba v politickom zmysle, v skutočnosti bolo na protihabsburskej strane neraz viac etnických Nemcov ako v kozmopolitnom habsburskom zoldnierskom vojsku.

Ťom mena Ottlyk bol František Ottlyk, otec Anny Ottlykovej, doloženej z roku 1569. Zmena priezviska bola azda spôsobená pokračovaním rodu v ženskej línii alebo vo vedľajšej vetve.²

Ďalším známym príslušníkom rodu bol Ján Ottlyk, od roku 1650 podžupan Trenčianskej stolice.³ Ako stoličný delegát sa zúčastnil snemu v roku 1662. Ako jeden z veliteľov stoličnej insurekcie bojoval v roku 1664 v bitke pri Trenčíne s predsunutými tureckými oddielmi.⁴ V tom istom roku na následky zranenia umrel. Jeho brat Mikuláš býval v Horných Ozorovciach. S manželkou Helenou Medňanskou (Mednyánszka) mal dve deti: dcéru Barboru a syna Juraja.

Juraj Ottlyk bol prvým príslušníkom rodu, používajúcim predikát z Horných Ozoroviec a Kochanoviec. Narodil sa v Horných Ozorovciach 28. marca 1656.⁵ Po smrti svojho otca, trenčianskeho župana, žil spolu so sestrou Barborou v skromných podmienkach u svojej matky. Rodine pomáhal najmä jeho strýko Mikuláš Ottlyk. V tomto období získal od domáceho učiteľa základy vzdelania. Vzhľadom na ich majetkové pomery však sám charakterizoval toto vyučovanie ako slabé a nedostačujúce.⁶

Jeho matka sa druhý raz vydala za Juraja Bossányiho z Uheriec. Spolu s ňou sa do Uheriec presťahoval aj Juraj Ottlyk. Na novom mieste sa mu však nevodilo dobre, otcím ho nemal rád a zanedbávala ho aj matka, deti trpeli núdzou. Dlho sa tam ostatne nezdržal, pretože ho poslali študovať do mestskej evanjelickej školy v Kremnici.⁷

Ani tam nepobýval dlhší čas a po získaní elementárneho vzdelania ho koncom leta 1670 poslali do Prešova, aby študoval na iba neďávno postavenej evanjelickej vysokej škole, Kolégiu hornouhorských stavov. Pobyt na prešovskom evanjelickom kolégiu, napriek jeho krátkemu trvaniu, bol prvou udalosťou, ktorá zásadným spôsobom ovplyvnila formovanie spoločenských postojov mladého Ottlyka, vrátane dozrievania jeho vlasteneckého citenia.

Hornouhorské protestantské stavy rozhodli o stavbe kolégia v Prešove na jar 1665, keď zo šiestich hornouhorských (východoslovenských) slobodných kráľovských miest (Prešov, Košice, Sabinov, Bardejov, Kežmarok, Levoča) vybrali ako najvhodnejšie pre toto poslanie Prešov. Mesto disponovalo moderným fortifikačným systémom, ktorý mohol poskytnúť ochranu pre tam študujúcich synov popredných magnátov, duchovných či zemanov, nepôsobila v ňom katolícka cirkev, čo by mohlo byť prameňom nepokojov medzi mládežou, národnostné zloženie meštianstva, so silným zastúpením Nemcov, Slovákov a Maďarov, umožňovalo študujúcej mládeži rýchlo si osvojiť tieto tri jazyky. Potom sa zástupcovia stavov obrátili ku všetkým kresťanom, bez rozdielu stavu a príslušnosti, s výzvou na podporu stavby školy. Jednu z najvyšších súm venoval popredný predstaviteľ opozície Štefan Vitnyédy. Ďalšími nemalými čiastkami prispeli gróf Štefan Thököly, Andrej Keczer, Melchior Keczer, František Dessewffy, Peter Fajgel, Dávid Feja, Štefan Géczy i iní zemanovia. Vysoké sumy aj nehnuteľnosti darovali takisto meštania Prešova a ostatných hornouhorských slobodných kráľovských miest. V zahraničí popri sedmohradských mestách a šľachte prispeli nemecké mestá a evanjelické kniežatá, holandské mestá, ako i dánsky a švédsky kráľ, všetko odporcovia habsburského panovníka.⁸

Už v čase založenia kolégia bolo zrejmé, že okrem vzdelávania je jeho stavba takisto politickou záležitosťou. Pre hornouhorské protihabsbursky zamerané protestantské stavy sa otázka kolégia stala vecou prestíže i demonštrácie vlastnej sily v podmienkach silnejúceho absolutizmu a rekatolizácie za panovania Leopolda I. Preto nebolo náhodou, že mnohí z darcov sa už o niekoľko ro-

2 NAGY, I.: Magyarország családjai czimerekkel és nemzékrendi táblákkal VIII. Budapest 1861, s. 304 – 305.

3 Tamže, s. 305.

4 Štátny archív (ďalej ŠA) Bytča, TŽ I, 4: Trenčianska župa, Stoličné kongregácie.

5 Ottlyk György önéletírása. Történelmi naplók 1663 – 1719. (Ed. Thaly, K.), Budapest 1875, s. 4.

6 Tamže, s. 5.

7 Tamže, s. 5.

8 Evangélikus Országos Levéltár (ďalej EOL) Budapest, V. 11: Kniha zbierky na stavbu kolégia z r. 1665.

kov zúčastnili Wesselényiho sprisahania a následných protihabsburských ozbrojených vystúpení. Gróf Štefan Thököly, František Vitnyédy, viacerí Keczerovci a mnohí iní zemanovia či mešťania prišli v odboji o život alebo o majetky. Ďalší sa potom o niekoľko rokov zúčastnili na povstaní Imricha Thökölyho. Dávid Feja sa stal počas povstania košickým richtárom, Štefan Géczi pôsobil ako kniežací dvorný kapitán, Peter Fajgel bol významným kuruckým veliteľom a Juraj Fleischhacker prešovským richtárom, známym organizovaním obrany mesta.⁹ Mená viacerých donátorov kolégia sa neskôr objavili medzi obeťami Caraffovho krvavého súdu r. 1687 (Ján Roth, Štefan Géczi, Andrej Keczer, Žigmund Zimmermann, Juraj Fleischhacker, Dávid Feja).¹⁰

Vzhľadom na politické pozadie stavby kolégia sa Leopold I. a katolícka cirkev všemožne usilovali zabrániť stavbe a otvoreniu školy. Napriek ich protestom i výslovnému panovníckemu zákazu bola stavba v krátkom čase ukončená a Kolégium hornouhorských evanjelických stavov v jeseni 1667 slávnostne otvorené. Rovnaký dôraz ako na politickú orientáciu školy kládli stavy aj na kvalitu vyučovania. Prvým rektorom školy sa stal významný teológ, farár z Magdeburgu Dr. Samuel Pomarius. Medzi profesormi kolégia boli i dvaja filozofi Eliáš Ladiver a Izák Caban, známi diskusiami s obávaným jezuitským teológom Matejom Sámbarom.¹¹

Mená prvých študentov kolégia tiež poukazujú na to, že profesori okrem odovzdávania poznatkov a vedomostí vychovávali svojich zverencov k láske k evanjelickej cirkvi, vlasti a slobode. V prvých dvoch rokoch jeho existencie na ňom študovali: barón Štefan Petröczy, neskorší Thökölyho i Rákócziho generál a organizátor slávnej ružomerskej synody z roku 1707, budúci rákociovsky prešovský richtár a účastník kuruckých snemov Ján Klesch, spisovateľ a výtvarník Jonáš Bubenka, budúci slávny barokový umelec, dvorný maliar anglickej kráľovnej Jakub Bogdani, neskorší Thökölyho diplomat Juraj Petenády, budúci tokajský hradný kapitán, Thökölyho hospodársky správca a člen Consilia Oeconomica počas povstania Františka II. Rákócziho Martin Izdenczy, radca Thökölyho Spišskej komory Andrej Szirmay, neskorší kurucký plukovník Farkaš Jánoky, správca Thökölyho majetkov Ján Kelemessy, či budúci kuruckí dôstojníci Žigmund Bertóthy a Žigmund Dobay, Alexander Keczer, najvyšší hornouhorský vojnový komisár a člen Consilia Oeconomica, Michal Roth, Rákócziho stúpenec, prešovský richtár a šarišský podžupan, Pavol Szalay, Samuel Sztankay či Adam Makay, Andrej Sirmay, či Ján Rezik, autor známych diel, Prešovskej jatky a Gymnasiologie.¹² Samozrejme, najslávnejším a pre budúci odboj najvýznamnejším z nich bol mladý gróf Imrich Thököly.

Mladý Ottlyk ostal v Prešove necelý rok, do leta 1671, keď mesto obsadilo cisárske vojsko generála Spankaua. Jeho učiteľom bol Andrej Szántó a býval u Štefana Hosztóiho, pričom obidvaja venovali jeho vzdelaniu veľkú pozornosť. Keďže v lete 1671 armáda skonfiškovala budovu kolégia, vyučovanie bolo zastavené. Počas pobytu v Prešove a na kolégiu získal Ottlyk nielen vzdelanie (vychodil gramatickú triedu), ale zoznámil sa s myšlienkami protihabsburskej opozície, pripravujúcej nové ozbrojené povstanie. V meste sa utužilo Ottlykovo uhorské vlastenectvo a pravdepodobne práve tu si osvojil aj maďarský jazyk, vtedy bežne používaný mešťanmi i vo vyučovaní. Veľký

9 Blížšie KÓNYA, P.: Prešov, Bardejov a Sabinov počas protireformácie a protihabsburských povstani (1670 – 1711). Prešov 2000.

10 Blížšie KÓNYA, P.: Prešovský krvavý súd z r. 1687. Prešov 2001.

11 Fabiny, T.: Egy hányatott életü eperjesi tudós Ladiver Illés. In: KÓNYA, P. – KÁŠA, P. (Eds.): Eliáš Ladiver a Michal Greguš, osobnosti a ich dielo v obraze doby. Prešov 1995, s. 22 – 23.

12 KÓNYOVÁ, A.: Imricha Thökölyho a Rákócziho súčasníci ako študenti Prešovského evanjelického kolégia. In: KÓNYA, P. (Ed.): Povstania Františka II. Rákócziho (1703 – 1711). Prešov 2005, s. 199 – 207. Ladiver, Elias: Eleazar constans. OSzK (Országos Széchényi könyvtár), Kézirattár és régi nyomtatványok tára M2/2602. Ladiver, E.: Papinianus tetragonos. Levoča, 1669. Országos Széchényi könyvtár (ďalej OSzK), Kézirattár és régi nyomtatványok tára FM 2/1045.

význam pre jeho ďalší život malo nadviazanie osobných priateľstiev a kontaktov s viacerými budú-
cimi účastníkmi odboja, predovšetkým s Imrichom Thökölym.

Po odchode z Prešova sa Ottlyk odobral najskôr k svojej matke do Uheriec, odkiaľ musel zrejme odísť pre nehody s otčimom. V lete 1672 už býval u strýka v kaštieli v Horných Ozorovciach. V Ozorovciach bol svedkom násilného odobratia miestneho evanjelického a. v. chrámu grófom Jurajom Illésházym, ktorý bol jeho krstným otcom. Pokus sa skončil incidentom vojska s dedinčanmi. Mikuláš Ottlyk sa snažil uchrániť Illésházyho a dôstojníkov pred hnevom ľudu. O tri dni obsadilo dedinu sto vojakov, ktorí vyrabovali a zničili kaštieľ s hospodárstvom.¹³ Táto udalosť výrazne zasiahla do života mladého Ottlyka. Násilná konfiškácia ozorovského chrámu otriasla týmto hlboko veriacim evanjelikom a vyrabovanie rodového majetku vojskom ho utvrdilo ak nie v nenávisti, rozhodne v nedôvere k habsburskej moci.

Po vyplenení Ozoroviec sa odobral k svojmu krstnému otcovi Jurajovi Illésházymu a odtiaľ k Jánovi Bessenyemu, notárovi Tekovskej stolice, kde sa zdržiaval asi poldruha roka. Od neho sa odobral do služby na dvor bohatého zemana Mateja Osztrositha. Vykonával rôzne práce, postupne sa stal komorníkom a nakoniec správcom. Na Osztrosithovom majeri sa mu vodilo dobre, dokázal zaradiť slušnú sumu peňazí, ktorú mohol využiť na zveľadenie ozorovského hospodárstva, zdedeného po otcovi, úplne zruinovaného jeho otčimom Bossányim. U Osztrosithovcov sa zoznámil so sirotou Imricha Czébányiho (azda Cabana) Evou, slúžiacou od detstva u panej ako komorná. S ňou sa v roku 1680 rozhodol oženiť. Svadbu im vystrojila pani Ostrosithová vo svojom sídle vo Svätom Jáne. Boli na nej prítomní viacerí významní páni, medzi nimi gróf Adam Czobor i gróf Kollonich.¹⁴

Po svadbe odišli obidvaja zo služby. Okrem peňazí ušetrených u Osztrosithovcov mu základ pre samostatné hospodárenie poskytlo niekoľko sto zlatých, získaných z predaja ottlykovského domu v Trenčíne a šesť vozov obilia od jeho sestry, hospodáriacej na rodinnom majetku v Ozorovciach. Viac z dedičstva po otcovi nedostal, pretože jeho sestra, vydatá za Jána Bossányiho, všetko odniesla. Jeho skromné hospodárstvo tak pozostávalo zo šiestich kráv, dvoch volov a tridsiatich oviec.¹⁵

V povstaní Imricha Thökölyho a protitureckej vojne

V roku 1680 sa teda Juraj Ottlyk vrátil domov do Ozoroviec, kde začal v skromných pomeroch hospodáriť. V tom čase v krajine už druhý rok zúrilo mohutné protihabsburské povstanie, vedené jedným z posledných evanjelických magnátov grófom Imrichom Thökölym. Toto ozbrojené vystúpenie bolo spočiatku mimo záujmov Ottlyka, ktorého zamestnávalo jeho pomaly sa vzťahujúce ozorovské hospodárstvo. Napriek veľkým úspechom povstalcov, ktorí obsadili väčšinu územia horného Uhorska a po prechodnom ústupe zaujali v roku 1682 aj ďalšie západné stolice, Ottlyk s nimi nebol v žiadnom kontakte a po prvý raz sa dostal do priamej konfrontácie s kurucmi až v jeseni 1682.

Po prvý raz sa stretol s povstaleckým vojskom na ceste na svätomichalský trh do Uheriec, kam sa vybral spolu so svojou manželkou a Gašparom Súľovským (Szulyovszky). Po správach o neznámom vojsku v uhreckom údolí poslal domov manželku, aby ušla s jeho strýkom Mikulášom do Trenčína. Sám sa spolu s niekoľkými zemanmi dostal do rúk kurucov, ktorí pod vedením Thökölyho tiahli v sile šesť tisíc mužov (spolu s 300 Turkami) od Hatvanu. V zajatí sa stretol s manželkou i strýkom, dozvedel sa o ich okradnutí a vyrabovaní ozorovského hospodárstva. Thököly ho pri stretnutí spoznal a spomenul si na spoločné štúdium v Prešove. Snažil sa ho získať na svoju stranu, pričom mu sľúbil kone ako náhradu za utrpенé straty. Napriek tomu však Ottlyk pri Žiline kurucov opustil

13 THALY, K. (Ed.): Ottlyk György önéletírása. Történelmi naplók 1663 – 1719. Budapest 1875, s. 6.

14 Tamže, s. 8.

15 Tamže, s. 9.

a vrátil sa do Ozoroviec. Po návrate zistil rozsah škôd na hospodárstve a usúdil, že nemá inú možnosť, ako prijať ponuku vodcu povstania.¹⁶ Ku kurucom sa pridal zrejme ešte na území Trenčianskej stolice.

Dôvody vstupu Juraja Ottlyka do protihabsburského odboja boli predovšetkým pragmatické a ekonomické. Sám tento krok vo svojich spomienkach komentoval slovami: „*Nem volt több öt garasomnál, és feleségemnek négy garas.*“ (*Nemal som viac ako päť grošov a moja manželka štyri.*)¹⁷ Ako evanjelikovi a príslušníci stredne situovaného zemanstva mu boli akiste sympatické politické a náboženské ciele povstania, pridal sa však k nemu pod tlakom okolností, viac-menej z existenčných príčin.

Počas obliehania Viedne mohutným tureckým vojskom v lete 1683 bol ako kurucký dôstojník v Thökölyho tábore na prešporskom predmestí (Hochstadt). Ottlyk si vtedy uvedomoval kontraproduktívnosť vojensky síce účinného, politicky však veľmi nevýhodného spojenectva vodcu odboja s Osmanskou ríšou a kritizoval jeho orientáciu na Turecko, napr. aj slovami: „*Bízván a barom török erőhez, aki Bécsset potenter vitta és ostromolta.*“ (*Spoliehal sa na zverskú tureckú silu, ktorá ohrozovala a obliehala Viedeň.*) Takisto vyčítal povstaleckému vojsku nedostatočnú disciplínu, opilstvo vojakov a dôstojníkov.¹⁸

Po prvý raz sa Ottlyk vyznamenal ako schopný veliteľ začiatkom decembra 1683 počas obliehania Prešova poľským vojskom. Jan Sobieski po víťaznej bitke pri Parkane sa kvôli nezhodám s Leopoldom vrátil so svojou armádou späť do Poľska. Po ceste sa pokúsil obsadiť slabo chránené hornouhorské slobodné kráľovské mestá a 4. decembra začal obliehať Prešov. Thököly poslal mestu na pomoc neveľký jazdecký oddiel pod vedením Ottlyka. Ten nielen posilnil obrancov mesta, ale spolu s miestnou posádkou podnikal sústavné útoky na poľské jednotky, sužované nedostatkom potravín a zimou. Zajali toľkých nepriateľov, že zakrátko mal už každý mešťan poľského sluhu. Poľský kráľ napokon po niekoľkých dňoch vzdal obliehanie a odtiahol na Sabinov.¹⁹

V nasledujúcom roku zabezpečoval zásobovanie kuruckých jednotiek a velil rôznym menším povstaleckým útokom, vďaka čomu si získal uznanie a popularitu. Vďaka jeho úspechom ho v tom istom roku Thököly povýšil na plukovníka a zveril mu oddiel o sile tisíc jazdcov. Zimu prežil spolu s vodcom odboja a hlavnými vojenskými silami na tureckom území.²⁰ V lete 1685 mal opäť možnosť dokázať svoje schopnosti a odvahu pri obliehaní Prešova vojskom generála Schulza. Mesto sa od júna 1685 pripravovalo na obranu proti mnohonásobnej presile cisárskeho vojska, no vodca povstania mu mohol poslať na pomoc iba dvetisíc jazdcov pod vedením Ottlyka. Od začiatku júla sa opäť zapojil do bojov a so striedavým úspechom napádal Schulzov tábor či menšie obliehacie jednotky.²¹

Pri jednom z útokov v auguste 1685 však padol do pasce a dostal sa do zajatia. Generál ho nechal uväzniť na Kapušianskom hrade, odkiaľ sa mu o niekoľko týždňov za dramatických okolností podarilo ujsť. Z hradu sa vydal pešo do Košíc, ktoré ešte stále odolávali obliehaniu vojska generála Capraru. S pomocou sedliakov sa mu napokon podarilo dostať do mesta.²²

Pod dojmom udalostí posledných dní dospel Ottlyk k dramatickému obratu v politickej orientácii. Spolu s niekoľkými priateľmi (Alexander Keczer, Štefan Csáky) sa rozhodol prejsť na stranu

16 Tamže, s. 10.

17 Tamže, s. 10.

18 Tamže, s. 11.

19 KÓNYA, P.: Prešov, Bardejov a Sabinov počas protireformácie a protihabsburských povstanií (1670 – 1711). Prešov 2000, s. 85.

20 THALY, K. (Ed.): Ottlyk György önéletírása. Történelmi naplók 1663 – 1719. Budapest 1875, s. 28 – 29.

21 KÓNYA, P.: Prešov, Bardejov a Sabinov počas protireformácie a protihabsburských povstanií (1670 – 1711). Prešov 2000, s. 86.

22 THALY, K. (Ed.): Ottlyk György önéletírása. Történelmi naplók 1663 – 1719. Budapest 1875, s. 35.

panovníka. Plánovaný prechod do tábora cisára zdôvodňoval pragmatickými argumentmi: Thököly bol stále spojencom Turkov, tých však Leopold na všetkých bojiskách porazil a svoj tábor mal už pri Košiciach. Presne to vystihujú jeho slová: „*Miért kellessék haszontalan extremitásra fakadni? (Prečo by bolo potrebné uchýľovať sa k zbytočným extrémom?)*“²³

V tajnosti nadviazali rokovania s generálom Scharffenbergom a plukovníkom Barkóczym a po prísľube ponechania plukovníckej hodnosti tajne opustil Košice a prešiel do Caprarovho tábora. V októbri Ottlyk už v cisárskych službách oslovil veliteľov kuruckej posádky v meste, aby sa vzdali. Pri jednom z rokovaní ho však kuruci zajali a opäť v Košiciach uväznili. Vtedy si plne uvedomil svoju zradu a čakal na popravu. Namiesto toho ho však navštívili velitelia mesta a požiadali ho o sprostredkovanie kapitulácie za výhodných podmienok. Dôvodom bol obrat v priebehu povstania a zajatie Thökölyho varadínskym pašom, ktoré znamenalo jeho faktický koniec. Napokon vďaka Ottlykovi a jeho dobrým vzťahom s Caprarom sa kurucom v Košiciach podarilo dosiahnuť prijateľné podmienky kapitulácie mesta. Vydanie Košíc, a teda ukončenie svojho pôsobenia v povstaní, zaznamenal slovami, ktorými vyjadril svoj postoj k celému odboju: „*E volt vége Thököly szerencsétlen hadakozásának, kin tanulhatott minden magyar ember, sok kárvallása s veszedelme után.*“ (Toto bol koniec nešťastného Thökölyho bojujania, na ktorom sa mohol poučiť každý z Uhrov, po mnohých škodách a nebezpečenstvách.)²⁴

V januári 1686 sa vrátil domov. Svoje ozorovské hospodárstvo našiel celkom vyplienené, bez dobytky, obilia, zásob aj zariadenia. Spolu so svojou manželkou a malým synom Pavlom musel začať úplne odznovu.²⁵

Doma sa však opäť nezdržal dlho. V krajine už tretí rok zúrila oslobodzovacia vojna proti Osmanskej ríši, do ktorej sa vďaka panovníkovej amnestii zapojili aj tisíce bývalých kurucov. Ottlyk, ktorému vďaka prechodu na cisársku stranu ostala plukovnícka hodnosť, neušiel pozornosti vrchného velenia a už na jar 1686 ho vyzval generál Caprara s grófom Štefanom Csáky, aby sa zúčastnil obliehania Budína. Do tábora spojeneckých vojsk dorazil 10. júla 1686 a podobne ako iní bývalí kuruci, nevelil žiadnej jednotke. Pod budínskou pevnosťou sa nezúčastnil väčších vojenských akcií, len niekoľkokrát sa zapojil do bojov s pomocnými tureckými oddielmi. Pri jednom takomto stretnutí si počínal veľmi odvážne, utrpel vážnejšie zranenie a ukoristil tureckú zástavu. Jeho odvalu si všimol i vrchný veliteľ bavorský kurfürst Maximilián Emanuel a vystavil mu osvedčenie (testimonialis) o tomto smelom skutku.²⁶ Po 16. auguste sa odobral na svoj ozorovský majetok liečiť si zranenia.²⁷

Jeho oddych, naplnený konsolidáciou a zveľaďovaním zničeného majetku však opäť trval iba niekoľko mesiacov. V druhej polovici marca 1687 mu bol doručený list od generála Antonia Caraffu, s predvolaním na mimoriadny splnomocnený súd v Prešove, vyšetrojúci údajné prípravy nového sprisahania, ktorý vošiel do dejín ako Prešovský krvavý súd (Prešovské jatky). Na rozdiel od ďalších viac ako dvoch desiatok väzňov nebol podrobený mučeniu, videl však všetky útrapy svojich niekdajších priateľov z čias povstania aj drastické popravy na prešovskom námestí. Generál ho viackrát vypočúval a vyhrážal sa mu aj mučením, k čomu by iste aj došlo, ak by sa Ottlykovej manželke nebolo podarilo dostať sa k Leopoldovi do Viedne. Ten, vzhľadom na predložené osvedčenie o jeho odvahe pri dobýjaní Budína, prikázal Caraffovi Ottlyka prepustiť. Prešov opustil po príchode manželky s oslobodzovacím listom na Turíce 1687. Vďaka podrobnému zachyteniu pomerov vo väzení,

23 Tamže, s. 35.

24 Tamže, s. 37 – 38.

25 Tamže, s. 38.

26 ÖSA, HHStA Wien, HFU 1687, U 31, fol. 569 – 570: Osvedčenie vojvodu Maximilána Bavorského pre Juraja Ottlyka.

27 THALY, K. (Ed.): Ottlyk György önéletírása. Történelmi naplók 1663 – 1719. Budapest 1875, s. 50.

výsluchov a popráv sú Ottlykove spomienky z tohto obdobia jedným z mála autentických prameňov k týmto udalostiam. Ešte aj v týchto časoch myslel Ottlyk predovšetkým na svoje hospodárstvo a ťažkú finančnú situáciu, čo dokazuje veta, uzatvárajúca túto časť jeho životopisu: „*Sok költségembe is tölt ezen rabságom, megvallom.*“ (*Mal som s týmto zajatím aj veľké výdavky, priznávam.*)²⁸

V októbri 1687 sa zúčastnil na sneme v Prešporku ako zástupca Štefana Zaya, kde, podobne ako ďalší niekdajší Caraffovi väzni, informoval delegátov o krvavých udalostiach v Prešove.²⁹

Od konca roku 1687 bol opäť doma v Ozorovciach, kde musel riešiť nielen svoju ťažkú hospodársku situáciu, ale takisto aj spor s vdovou po svojom strýkovi Mikulášovi a jeho dvoch dcérach, usilujúcich sa získať celý majer i kaštieľ. V tom roku (1688) dostal opäť ponuku od cisárskeho velenia, aby sa v hodnosti plukovníka zúčastnil vojny s Francúzskom Ľudovíta XIV. na Rýne. Kvôli finančným problémom a spomínanému sporu s príbuznými ju však odmietol. Urobil zrejme dobre, lebo ešte r. 1688 dosiahol uznanie práva na celý ottlykovský majetok a za zásluhy v protitureckej vojne mu panovník udelil nový rodový erb.³⁰ Odvtedy až do začiatku nasledujúceho storočia pobýval v Ozorovciach.

V odboji Františka II. Rákócziho

Na prahu 18. storočia opustil Juraj Ottlyk svoje sídlo v Ozorovciach a prijal ponuku vojvodu Salma, ktorý ho pozval za správcu svojho panstva v Hatvane. K panstvu patrilo trinásť okolitých dedín a Salm ho dostal ako viacerí iní Leopoldovi verní rakúski aristokrati po dobytí od Turkov.³¹ Úrad prijal v očakávaní finančného zisku, ktorý by mu umožnil zveľadiť hospodárstvo v Horných Ozorovciach. Dva roky strávené v Hatvane mali preňho veľký význam. Ako správca moderného veľkého panstva získal cenné skúsenosti, ktoré už o niekoľko rokov mohol využiť na najvyšších postoch hospodárskeho riadenia krajiny za povstania Františka II. Rákócziho. Počas pobytu v Hatvane, ležiacom na maďarskom etnickom území, si iste ešte lepšie osvojil maďarský jazyk.

Po vypuknutí povstania Františka II. Rákócziho v júni 1703 musel opustiť panstvo a odišiel domov. Tak ako väčšina uhorskej šľachty, aj on spočiatku sledoval nový protihabsburský odboj s nedôverou a po príchode kurucov do Trenčianskej stolice sa odobral s rodinou do Trenčína, kde sa opevnili miestni zemanovia. Stolica ho vtedy zvolila za kapitána stoličnej insurekcie, no onedlho mu bol doručený rozkaz z Viedne, podľa ktorého mal opäť v hodnosti plukovníka veliť vojsku, zloženému z desiatich stotín, ktoré mal podľa rozkazu sám zostaviť. Vzhľadom na strategickú iniciatívu povstalcov, ktorí obsadili väčšinu územia stolice, ostal uzavretý v Trenčíne, kde prežil zimu v roku 1703.³²

Na konci zimy si trenčianski zemanovia uvedomovali bezvýhodnosť svojej situácie a postupne zmenili svoj vzťah k povstaniu, ku ktorému sa medzitým pridala väčšia časť šľachty. Samému Ottlykovi boli akiste sympatické ciele odboja, popri iných najmä náboženská sloboda protestantov. Pri jeho prechode do tábora kurucov zohrali však rozhodne významnú úlohu takisto pragmatické dôvody. Ako veliteľ mesta kapituloval 13. februára 1704, čo neskôr komentoval slovami: „*Nem volt kedve becsületes odaszorult nemességnek a várost oltalmazni.*“ (*Ctené zemanstvo tam uzavreté nemalo chuť brániť mesto.*)³³

28 Tamže, s. 51 – 60.

29 Tamže, s. 61 – 73.

30 HECKENAST, G.: *Ki kicsoda a Rákóczi-szabadságharcban?* Budapest 2004, s. 320.

31 Po obsadení Turkami ovládaných stolíc dostali veľkú časť nových veľkostatkov cudzí aristokrati v službách Leopolda I., medzi nimi aj vojvoda Karol Teodor Otto Salm.

32 THALY, K. (Ed.): *Ottlyk György önéletírása. Történelmi naplók 1663 – 1719.* Budapest 1875, s. 83.

33 Tamže, 87.

Počas obliehania mesta prišiel opäť o všetok majetok, ktorý sa stal korisťou kuruckého vojska. Zvlášť ľúto mu bolo za koňmi, získanými z hatvanského panstva. Táto skutočnosť bola ďalším dôvodom, prečo sa rozhodol pridať na stranu povstania.

Po prechode ku kurucom sa Ottlyk najprv uplatnil vo vyšších veliteľských funkciách v povstaleckej armáde. Na jar 1704 mu vrchný veliteľ gróf Mikuláš Bercsényi zveril jazdecký pluk Gašpara Pongrácza, s ktorým bojoval v niekoľkých menších vojenských stretnutiach. Po víťaznej smolnickej bitke sa zúčastnil na zajatí generála Ritschana, opevneného v Jablonici.³⁴ Takisto v tomto povstaní Ottlyk neskrýval výhrady k spôsobu vedenia armády a bojových stretnutí, kritizoval najmä plienenie zo strany kuruckých vojsk. Zrejme aj to bolo jedným z dôvodov, pre ktoré sa rozhodol rezignovať na veliteľské miesto a zaujať nový úrad v politickej a hospodárskej správe povstaleckého štátu. Ešte v roku 1704 prijal Bercsényiho ponuku na obsadenie funkcie dvormajstra (aulae praefectus, udvarmester). Tento úrad zastával odvtedy až do konca povstania.³⁵

Vo funkcii dvormajstra bol v jeseni 1705 zamestnaný prípravou prvého kuruckého snemu, konaného v Sečanoch. Sám sa na sneme zúčastnil, kde využili jeho vplyv protestantskí delegáti stolíc a miest pri rokovaniach o slobode vyznania troch náboženstiev a rozdelení cirkevného majetku.³⁶

V nasledujúcom období sa už nezúčastňoval bojových akcií, sprevádzal vodcu povstania a staral sa o hospodárske záležitosti dvora. Postupne sa začal meniť jeho vzťah k Bercsényimu, s ktorým mal stále častejšie a závažnejšie nezhody. Kritizoval jeho nie vždy premyslené a prezieravé vojenské i politické rozhodnutia. V kritike miestodržiteľa sa takisto prejavilo Ottlykovo vlastenectvo, ktorému bolo cudzie povyšovanie osobných záujmov nad skutočné záujmy krajiny i prílišné nároky aristokracie stojacej na čele odboja. Zároveň tak tlmočil aj stavovské záujmy zemanstva, rozchádzajúce sa so záujmami aristokracie.

Od roku 1706 bol poverený ďalšou významnou hospodárskou funkciou: stal sa prefektom Thökölyho majetkov v držbe Františka II. Rákócziho. V lete 1707 sa zúčastnil na sneme v Ónode, ktorý priniesol niekoľko prinajmenšom kontroverzných rozhodnutí i otvorený konflikt vodcov povstania, resp. štátu, so stoličnou šľachtou. Poprava turčianskych delegátov ho ako príslušníka zemanstva pobúrila a komentoval ju slovami: „*Ilyen pogánytól pogányabb kegyetlenéget ártatlan embereken követni.*“ (Dopustiť sa takejto od pohanskej pohanskejšej krutosti na nevinných ľuďoch).³⁷

Zrejme nie za vojenské zásluhy, ale za výkon hospodárskych a politických funkcií bol Ottlyk 23. novembra 1707 povýšený na brigádneho generála (generála pechoty).³⁸ Ku koncu povstania sa dostával do výraznejšej opozície voči Bercsényimu. Nesúhlasil s riadením hospodárstva, vývozom dobrej mince, kritizoval zbytočné plytvanie aristokracie a obohacovanie sa jednotlivcov.

V poslednom roku odboja mu pribudla ďalšia významná hospodárska funkcia. Začiatkom marca 1710 bol vymenovaný za predsedu Dvorskej hospodárskej rady (Consilium Oeconomicum Aulicum), ktorá na konci povstania, v súvislosti so zmenšením územia a väčšou centralizáciou moci, prevzala dovtedajšie kompetencie Hospodárskej rady (Consilium Oeconomicum).³⁹

Vo februári 1711 opustil krajinu a odobral sa spolu s Rákócziom a Bercsényim do Poľska na rokovania s cárom Petrom I., od ktorého vodca odboja očakával vojenskú pomoc. V cudzine sa dozvedel o uzavretí Satmárskeho mieru a rozhodol sa využiť ponúkanú možnosť návratu. Do vlasti sa vrátil

34 Tamže, s. 90.

35 HECKENAST, G.: Ki kicsoda a Rákóczi-szabadságharcban? Budapest 2004, s. 320.

36 Csécsi János naplója a szécsényi országgyűlésről. In: Rákóczi tükör II. (Ed. Kőpeczi, B., R. Várkonyi, Á.) Budapest, 1973, s. 143 – 176.

37 THALY, K. (Ed.): Ottlyk György önéletírása. Történelmi naplók 1663 – 1719. Budapest 1875, s. 103.

38 HECKENAST, G.: Ki kicsoda a Rákóczi-szabadságharcban? Budapest 2004, s. 320.

39 Tamže, s. 320.

24. júna 1711 a zložil prísahu vernosti panovníkovi, čím si zabezpečil ponechanie vojenskej hodnosti i medzičasom skonfiškovaných majetkov.⁴⁰

Tu sa opäť prejavila pragmatickosť Ottlyka, ktorý nechcel riskovať neistú existenciu v emigrácii, bez rodiny, peňazí a najmä hospodárstva. To sa mu počas povstania podarilo zveľadiť, k čomu využil zrejme nielen plat za vykonávané úrady, ale takisto aj iné zdroje, plynúce z jeho funkcií. Na sklonku povstania patrili k ottlykovskému hospodárstvu majetky v Horných Ozorovciach, Dolných Ozorovciach, Bošanoch, Malých Chlievanoch a Horných Držkovciach, zahŕňajúce polia, lúky, lesy, poddanské usadlosti a hospodárske objekty v Horných Ozorovciach ako krčmu, pivovar, mlyn a majer. Všetky boli komorou v roku 1711 skonfiškované a ocenené na takmer 10 000 zlatých.⁴¹

Zradca či vlastenec

Juraj Ottlyk patrí medzi nesporne najvýznamnejšie a najpozoruhodnejšie osobnosti slovenského pôvodu v období raného novoveku. Keďže žil v komplikovanej dobe, sám bol rozporuplnou, neraz kontroverznou postavou. Svoje postoje a rozhodnutia musel meniť a prispôsobovať zmenám v politickom vývine krajiny. To neskôr vyvolalo rôzne negatívne hodnotenia a spochybňovanie tejto historickej osobnosti.

Pri hodnotení Juraja Ottlyka vystupuje do popredia viacero rozmerov jeho osobnosti. Ako lepšie situovaný a pomerne vzdelaný zeman bol príslušníkom svojho stavu a hájil jeho stavovské záujmy, do veľkej miery totožné so záujmami krajiny. Súčasťou jeho stavovského povedomia bolo uhorské vlastenectvo, navonok reprezentované napr. aj osvojením si a používaním maďarského jazyka. Ďalším rozmerom Ottlykovej osobnosti bol jeho slovenský pôvod, ktorému v zmysle stavovsko-politického chápania krajiny a národa neodporoval ani uhorský patriotizmus, ani používanie maďarčiny. Okrem toho bol determinovaný takisto svojím evanjelickým náboženstvom. Ako úprimne veriaci evanjelik odmietal rekatolizáciu a bojoval za slobodu vyznania, chápanú ako súčasť stavovských slobôd. Avšak aspoň také významné miesto zaujímali u Ottlyka aj osobné záujmy, predovšetkým rodina a hospodárstvo, ktoré sa snažil uchrániť pred nepriazňou doby. Jeho hospodárske či osobné ciele v širšom zmysle slova zohrali významnú úlohu i v zmenách jeho politickej orientácie. O ich blízkom spojení v postojoch Juraja Ottlyka svedčia i jeho slová, ktorými stručne zhodnotil posledné protihabsburské povstanie: „*Közel négyezer forintba belétölt oeconomiámnak s házamnak restauratiója. Ez volt a fructusa az én bujdosásomnak és átkozott magyar hadakozásnak.*“ (*Okolo štyroch tisíc zlatých ma stálo reštaurovanie hospodárstva a domu. Toto bolo ovocie môjho schovávanía sa a prekliateho uhorského vojenčenia.*)⁴²

Celkovo možno Juraja Ottlyka charakterizovať ako nevšedne schopného a nadaného človeka svojej doby, ktorý netúžil po vojenskej sláve, ani vysokých hodnostiach a úradoch, keď ich však dostal, chopil sa príležitosti a využil ich aj pre svoje ciele. V žiadnom prípade mu nemožno uprieť vlastenectvo, azda prekračujúce stavovský rámec jeho spoločenskej vrstvy i sebaobetovanie za záujmy krajiny, avšak iba do tej miery, kým neohrozili osobné záujmy jeho a jeho rodiny.

V inom, jednostranne negatívnom svetle, sa dostala osobnosť Juraja Ottlyka do povedomia verejnosti koncom 19. storočia, v dôsledku zaujatého hodnotenia popredného historika Kolomana Thalyho. Ten ho v úvode k jeho životopisu charakterizoval slovami: „*Nebol smelým, šikovným a nadaným človekom. Ottlyk nevedel, čo je to stálosť. Obracal svoju politickú orientáciu podľa víchrov čias, bol chválenkár, nevďačník a pochlebovač. Nesledoval verejné záujmy, iba vlastný osoh.*“ Jeho

40 Tamže, s. 320.

41 MOL Budapest, UC 156, Fasc. 14, No. 71.

42 THALY, K.: (Ed.): Ottlyk György önéletírása. Történelmi naplók 1663 – 1719. Budapest 1875, s. 119 – 120.

pozornosti neušiel ani Ottlykov slovenský pôvod, keď písal, že „v jeho jazyku tu-tam cítiť slovenský akcent“. Svoju zaujatost' vyjadril aj konštatovaním, že „spomedzi osobností kuruckého sveta má po grófovi Vavrincovi Pekrym najškarredšie a najhoršie čitateľné písmo Ottlyk“.⁴³

Dôvod takéhoto postoja k Ottlykovi zo strany tohto vynikajúceho historika, ktorému dodnes vďačíme za jedinečné edície dokumentov i diela o protihabsburských povstaniach, je jasný. Do idealizovaného a znacionalizovaného prostredia hrdinov bez bázne a hany typu Františka II. Rákócziho, Imricha Thökolyho či Mikuláša Bercsényiho, ktorí kvôli presvedčeniu neváhali odísť do emigrácie, nezapadal tento úspešný a schopný, no na druhej strane pragmatický a o prežitie sa snažiaci slovenský zeman.

A szlovák származású elit Magyarország iránt érzett hazafisága a Habsburg-ellenes felkelések idején Ottlyk György köznemes példáján

Resumé

A magyarországi kora újkor társadalmi elitje az arisztokrácia és a köznemesség soraiból formálódott, tekintet nélkül képviselőinek nemzetiségére. Ezeket a többnemzetiségű társadalmi rétegeket, a németül beszélő polgársággal együtt, a közös rendi öntudaton kívül összekötötte még a magyar hazafiság, a magyar nemzethez való tartozás is. A nemzet fogalma a kora újkorban nem etnikai, hanem rendi-politikai volt. Közös területre, közös privilégiumokra vonatkozott, amelyek a rendi alkotmányban voltak kinyilvánítva, ugyanakkor az állam törvényeit és a rendi államiság többi összetevőit is figyelembe vette. A 17. században, a Habsburg-ellenes felkelések idején, több attribútum került hozzájuk, amelyek a rendi képviselők illetve az egész társadalom közös céljait fejezték ki a fegyveres harcban. Az államiság új attribútumai a Habsburgokkal, mint idegen hatalommal való konfrontációban alakultak ki. Az idegen, német Habsburg hatalommal való küzdelemben az ellenálló rendek és a társadalom többi alkotóeleme az egymással való kommunikációban illetve az önmeghatározás eszközeként a tartományi nyelvet, a magyart kezdte használni. Természetes volt, hogy a Habsburg-ellenes tábor egyes képviselői és vezetői más nemzetiséghez (német, szlovák) tartoztak. A Habsburg-ellenes felkelések idején több szlovák származású köznemes lehetőséget kapott arra, hogy integrálódjon a magyarországi elitbe. Ottlyk György trencsényi köznemes egy volt azok közül, akik a legfelsőbb státuszt érték el.

Ottlyk György Felsőozoron (mai Horné Ozorovce) született 1656-ban, Trencsén vármegyében Ottlyk János alispán családjában, aki az 1664-es, törökökkel vívott trencsényi csatában elszenvedett sérülések következtében halt meg. A körmöci városi iskolában és a felső-magyarországi rendek eperjesi kollégiumában tanult, de tanulmányait nem fejezte be, mivel a várost 1671-ben császári csapatok foglalták el. Eperjesi tartózkodása nagy hatással volt gondolkodásmódjára és magyar hazafiságának formálódására. Több, majd a Habsburgok ellen harcoló személyiséggel ismerkedett itt össze, közöttük Thököly Imrével is. A következő éveket az Ostrosithiek gazdaságában töltötte, ahol több beosztása volt. 1682-ben, amikor a kurucok elfoglalták a vármegyét, többé-kevésbé a körülmények nyomására bekapcsolódott a Thököly vezette felkelésbe, ezredes lett. Eperjes védelmét biztosította 1683-ban és 1685-ben. A felkelés végefelé átment a császári oldalra és Kassa kedvező kapitulációjáról tárgyalt a felkelőkkel. 1686-ban harcolt Buda ostrománál, ahol megsebesült. 1687 tavaszán az eperjesi vértörvényszék foglya volt, Caraffának azonban az uralkodó közbenjárására

43 Tamže, Úvod, s. 8 – 10.

szabadon kellett engednie. A század végén rendbehozta gazdaságát és 1701 – 1703 között Salma herceg hatvani uradalmának volt az intézője. A Rákóczi szabadságharc felkelésének kitörése után, az ostromlott Trencsénnek parancsolt, mint vármegyei kapitány, 1704 februárjában átállt a felkelők oldalára és rövid katonai működés után Rákóczi udvarmestere lett. Brigadérosi rangot kapott és az ellenállás végéig különböző tisztségeket töltött be. Thököly uradalmának intézője volt és az Udvari Gazdasági Tanács elnöke. 1711 februárjában Rákóczival Lengyelországba ment, majd a szatmári béke aláírása után visszajött és visszakapta elkobzott vagyonát.

Ottlyk György jellemzésekor személyiségének több aspektusáról beszélhetünk. Jobban szituált és viszonylag művelt köznemesként saját rendjének volt a képviselője, ennek érdekeit védte, amelyek nagymértékben megegyeztek az ország érdekeivel is. Rendi öntudatának része volt a magyar hazafiság, ami külsőleg a magyar nyelv elsajátításában és használatában mutatkozott meg. Személyiségének másik aspektusa volt szlovák eredete, amely az állam és nemzet rendi-politikai értelmezésében nem ellenkezett a magyar patriotizmussal és a magyar nyelv használatával sem. A következő aspektus evangélikus vallása volt. Mint hithű evangélikus, elutasította a rekatolizációt és harcolt a szabad vallásgyakorlásért, amit rendi szabadságjogai részeként értelmezett. De ugyanilyen jelentős helyet foglaltak el Ottlyknál a személyes érdekek, elsősorban a család és gazdaság, amelyeket igyekezett megvédeni a mostoha idők hatásától. Gazdasági és személyes céljai a szó tágabb értelmében jelentős szerepet játszottak politikai orientációjának változásaiban. Szoros kapcsolatokról tanúskodnak Ottlyk György szavai, amelyekkel az utolsó Habsburg-ellenes felkelést értékelte röviden: „*Közel négyezer forintba beléltölt oekonomiámnak s házamnak restauratiója. Ez volt a fructusa az én bujdosásomnak és átkozott magyar hadakozásnak.*”

The Hungarian patriotism of elite society of Slovak origin in the period of contra-Hapsburg uprisings – a case study of squire Juraj Ottlyk

Summary

Juraj Ottlyk, a squire of Trenčín district, was an active participant of uprisings led by Imrich Thököly and Francis II Rákóczi. However, he also fought on the side of Emperor against Turks. He was awarded a rank of regimental colonel, later of general and got several prominent political and economic positions if the Rákóczi rebel state. In evaluation of Juraj Ottlyk, there are several dimensions of his personality, which had to be taken into count. As a well off and educated squire, he was a member of his caste and defended his caste-based interests, which were to large extent same as the interests of his country. An integral part of his caste awareness was his Hungarian patriotism, outwardly represented by use of Hungarian language. Another dimension of his personality was Ottlyk's Slovak origin, to which, in sense of caste-based perception of the country, neither his Hungarian patriotism, nor use of Hungarian language was a hindrance. Besides this, he was influenced by his Protestant religion. As a devoted Protestant, he refused Recatholization and he fought for religious freedom, perceived as a part of freedoms belonging to his caste. However, to the same extend were for him important his personal interests, especially his family and his farm, which he endeavored to protect in this unstable age. His economic, or personal goals, in a broader sense, played a significant role also in changes of his political orientation.

Trnava – slovenský Rím

Mária Kohútová

Mnoho ľudí pozná prirovnanie Trnava – slovenský Rím. Prečo však je pomerne malé mesto Trnava prirovnávané k veľkému Rímu?

Rím bol už v staroveku významným mestom, hlavným mestom republiky, kráľovstva i cisárstva. Už približne dvetisíc rokov tam má sídlo rímsky biskup, hlava katolíckej cirkvi, pápež. Preto je tam aj veľa cirkevných inštitúcií a s tým súvisí aj množstvo vzdelávacích ustanovizní na vzdelávanie kléru, ale i laikov. Veľa reholí má svoje centrá práve v Ríme, čo znamená aj množstvo kláštorov a koncentráciu rehoľníkov. Čo z toho mala aj Trnava, keď dostala pomenovanie slovenský Rím?

Už Matej Bel v Notíciach Bratislavskej stolice napísal: „*Keby si sa pozeral na hradby, ktorými je obklopená, povedal by si maličké mesto.*“ Ďalej píše, že ľud ho nazýva malým Rímom, lebo dobre vie, že malé veci sa porovnávajú s veľkými¹. Z toho môžeme súdiť, že v tom období bolo pomenovanie „malý Rím“ pomerne známe, nie je však jasné, či ho poznali len v meste a jeho blízkom okolí, alebo išlo o pomenovanie známe v celom vtedajšom Uhorsku.

Počiatky Trnavy ako sídla môžeme klásť až do stredoveku. Stredoveká Trnava sa vyvinula z viacerých trhových osád na malých pahorkoch nad kotlinkou riečky Trnávka.

Dve najvýznamnejšie sídla boli pri dôležitých cirkevných strediskách, pri Kostole svätého Juraja, kde stála aj Kaplnka svätého Michala, a pri Kláštore svätého Jakuba, kde podľa staršej literatúry bolo benediktínske opátstvo². Predpokladá sa, že tretie sídlisko bolo pri Kostole svätej Heleny, ďalšie pri dominikánskom kláštore. Dominikáni sú v Trnave doložení roku 1303.³ V týchto osadách žili Slováci, v sídle s dnešným názvom Modranka žili Maďari. Nemeckí osídlenci, ktorí prichádzali od 12. storočia, si postavili kostol zasvätený patrónovi kupcov, svätému Mikulášovi. Kostol svätého Jakuba sa neskôr stal jeho súčasťou.⁴

V prvej polovici 13. storočia sídlila v Trnave aj rehoľa johanitov, ktorí sa po roku 1244 presídlili do blízkej obce Malženice. Patrónom ich kláštorného kostola bol svätý Ján Krstiteľ, patrón rehole. Keď na mieste tohto kostola postavili neskôr iný, nazývaný aj univerzitný, patrocínium zostalo aj novému kostolu. Prítomnosť johanitov dodnes pripomínajú ulice Jeruzalemská a Jerichová, ktoré sú v blízkosti univerzitného kostola.⁵ Johaniti poskytovali pomoc putujúcim a chorým a mali príjmy aj

-
- 1 BEL, M.: *Notitiae Hungariae novae historico geographica. Pars II. Tomus II. Viennae 1736.* „*Urbiculam dixeris, si ambitum spectes, quo continentur; urbem, quae Romam in compendio exhibeat, si templa, et sacra instituta, quibus referta est, existimes. Vulgus certe, quod parva confere magnis haud novit, eam ob rem Parvam Romam adpellat. Et ad aedes quidem sacras, quot adtinet, novem earum nostra aetate, exstant...*“ (*Usúdil by si, že je to mesto, ktoré sa javí ako Rím v menšom, a to ako chrámami, tak aj posvätnými inštitúciami, ktorými ho naplnili. Ľud istočne preto, že veľmi dobre vie, že malé veci sa porovnávajú s veľkými, ho nazýva malý Rím. A čo sa týka posvätných stánkov, v našej dobe ich jestvuje deväť.*) [Preklad Erika Juriková].
 - 2 M. Slivka vylučuje prítomnosť benediktínov, lebo u benediktínov bolo príznačné situovanie ich príbytkov na vyvýšeniny. Prikláňa sa k existencii rehoľného domu johanitov, alebo priamo johanitskej komendy. SLIVKA, M.: *Funkcia cirkevných inštitúcií pri urbanizácii Trnavy.* In: ŠIMONČIČ, J. (Ed.): Trnava 1988. Bratislava : Obzor, 1991, s. 23 – 24.
 - 3 Tamže, s. 25.
 - 4 ROHÁČ, J.: *Stredoveká Trnava.* In: *Dejiny Trnavy.* Bratislava : Obzor, 1988, s. 34.
 - 5 KAZIMÍR, Š.: *K obchodu Trnavy do konca 14. storočia.* In: ŠIMONČIČ, J. (Ed.): Trnava 1988. Bratislava : Obzor, 1991, s. 35, 36.

z obchodu. Mali prenajatý výber tridsiatku (vtedy trhového poplatku) a aj preto ich kláštor bol pri jednej z mestských brán. Keď Ľudovít I. roku 1373 dovolil zahraničným kupcom odbočiť v Holíči a ísť cez Malacky do Bratislavy, čiže mohli opustiť českú cestu, poklesol obrat na trnavskom trhu, znížil sa príjem za tridsiatku a johaniti mesto opustili.⁶

Pri urbanizácii miest významnú úlohu zohrávali niektoré žobravé rehole, dominikáni, františkáni, augustiniáni, karmelitáni. Kláštory sa prispôbovali rámcu sídiel, ale boli aj aktívnymi prvками ich ďalšieho vývoja. Okolo kláštorov a kostolov sa združovala výchovná a charitatívna práca. Františkáni sa do Trnavy dostali okolo roku 1230 a z ich iniciatívy bol tu založený aj kláštor klarisiek niekedy medzi rokmi 1235 – 1239. Za svoju patrónku si zvolili svätú Alžbetu, sestru kráľa Bela IV., ktorá bola svätorečená v roku 1235.⁷ Prítomnosť viacerých žobravých reholí v meste dokazuje, akým bohatým mestom bola Trnava.

Trnava už koncom 12. storočia bola pomerne veľkým a významným sídlom. Dosvedčuje to listina z roku 1211, keď ostrihomský arcibiskup Ján daroval časť z príjmov Kostola svätého Mikuláša ostrihomskej kapitule. Pápež Inocent III. roku 1212 túto donáciu potvrdil. Listina zároveň potvrdzuje, že už vtedy bol v Trnave väčší počet obyvateľov, ktorí sa zaoberali obchodovaním, mali na túto činnosť priaznivé podmienky, ktoré zaručili panovníci. Keď ich kostol mal také príjmy, že časť z nich mohla dostať aj ostrihomska kapitula, obyvatelia a tiež mesto skutočne nemohli byť chudobní.⁸

Trnava vznikla na križovatke obchodných ciest, a teda bola miestom výmeny tovarov. Na miestach trhov musela vrchnosť zabezpečiť poriadok a bezpečnosť. Predpokladá sa, že jednotlivé sídla, ktoré Trnavu vytvorili, boli opevnené zemnými násypmi spevnenými drevenými kolmi. To opevnenie existovalo už pred koncom 12. storočia. V opevnení, ktoré ešte aj dnes z väčšej časti existuje, najprv postavili veže, potom priestor vyplnili murivom z pálených tehál. Toto opevnenie už chránilo spojené sídla.⁹ V meste najneskôr od konca 14. storočia stála aj kráľovská kúria, ktorá bola tiež opevnená a využívala polohu medzi ramenami riečky Trnávky.

Zo všetkých slovenských miest mala Trnava najväčší počet kláštorov, tri – františkánsky, dominikánsky a kláštor klarisiek. Dominikáni prišli do mesta niekedy krátko po odchode johanitov.¹⁰ Trnavské kláštory vlastnili knižnice a v dominikánskom kláštore pôsobilo skriptorium, v ktorom opisovali a iluminovali kódexy.¹¹ Všetky tri kláštory existovali aj počas 16. storočia.¹² V priebehu 16. storočia, keď mnoho kláštorov v dôsledku reformácie zaniklo, trnavský dominikánsky kláštor zostal jediný v celom Uhorsku a prichádzali tam mnísi, ktorí nechceli opustiť rehoľu.

Po roku 1350 prichádzajú do Trnavy Nemci. Dovtedy obyvatelia Trnavy boli Slováci a Maďari.¹³ Nemci, ako hostia, mali výsady, a preto rýchlo získali v meste významné postavenie. Prebrali do rúk správu mesta, rozhodovali o osobe mestského farára, v rokoch 1394 – 1455 v správe mesta mohol byť iba Nemeč.¹⁴

V druhej polovici 15. storočia sa významne mení zloženie obyvateľov mesta. Počas pôsobenia Jána Jiskru z Brandýsa v službách kráľovnej Alžbety jedna z jeho posádok bola aj v Trnave.

6 Tamže, s. 40, 41.

7 SLIVKA, M.: Funkcia cirkevných inštitúcií pri urbanizácii Trnavy, c. d., s. 21, 25, 26.

8 KAZIMÍR, Š.: K obchodu Trnavy..., c. d., s. 31 – 32.

9 Tamže, s. 33, 34.

10 ROHÁČ, J.: Stredoveká Trnava..., c. d., s. 44.

11 ROHÁČ, J.: Stredoveká Trnava..., c. d., s. 58.

12 JANKOVIČ, V.: Ideové a spoločenské pomery v Trnave za sto rokov pred založením univerzity. In: ŠIMONČIČ, J. (Ed.): Trnava 1988. Bratislava : Obzor, 1991, s. 44, 45.

13 PÖSTÉNYI, J.: Z minulosti Trnavy do prevratu (1918). In: Trnava 1238 – 1938. Trnava 1938, s. 17.

14 Tamže, s. 20.

Nemeckých mešťanov ubúdalo a do popredia sa dostávali Slováci. Viacerí patrili medzi bohatých a významných členov mestskej rady. Osobitnú pozornosť si zaslúži Martin Holý, často nazývaný aj Šibal-Holý. Pochádzal z Hradnej pri Trenčíne. Rýchlo sa vypracoval na jedného z najbohatších Trnavčanov, stal sa švagrom Ambróza Šarkana z Akošházy, kráľovho komorníka, župana Bratislavskej stolice a neskôr aj vicepalatína. Slováci krátko užívali farský Kostol svätého Mikuláša, potom dostali kostolík zasvätený sv. Michalovi. Jeho prestavbu pravdepodobne financoval Pavol Holý a táto rodina tam mala rodinnú hrobku.¹⁵ Keďže tento kostolík bol pomerne malý, kardinál Pázmaň (Pázmány), keď nechal prebudovať františkánsky kostol, zriadil tam základinu pre slovenského kňaza.¹⁶

Po bitke pri Moháči a následnom rozšírení osmanskej moci v Uhorsku ešte stúpil význam Trnavy. Prichádzali sem utečenci z juhu, z obsadených území, najmä kupci zo Zadunajska, aby mohli ľahšie pokračovať vo svojich obchodoch. Mesto znovu nadobudlo významné miesto v medzinárodnom obchode. Obchodovalo aj so západnou Európou, aj s obsadeným územím. Okrem obilia a vína hlavne prisťahovalci obchodovali aj s dobytkom. K rozvoju obchodu prispievalo to, že Trnava mala počas kalendárneho roka osem jarmokov.¹⁷

Utečencov pred Turkami bolo treba ubytovať. Bratislava už roku 1531 nemala voľné byty, preto kráľ vyzval i Trnavu, aby domy, ktorým pomrú zákonití majitelia, nechávali k dispozícii kráľovi. Aj ostrihomský arcibiskup Pavol z Vardy v roku 1543 prosil mesto, aby prijalo hostí, ktorí museli ujsť pred Turkami. Po Bratislave bola Trnava najvhodnejším miestom pre sídlo ostrihomskej kapituly, aj ostrihomskeho arcibiskupa. Mesto na ich ubytovanie pridelo dve ulice: Vysokú, dnes Kapitulskú, a Jeruzalemskú. Na sneme roku 1545, ktorý sa konal v Trnave, časť šľachty vystúpila proti kráľovi a vyhlásila, že lepšie by bolo podrobiť sa Turkovi a skončiť nemecké panstvo, pozabíjať v Trnave Nemcov a Čechov, čiže Slovákov, lebo mesto bolo zaplavené maďarskými utečencami a domáci, pre ich veľký počet, nemohli všetkých ubytovať.¹⁸

Pôvodne dvojязыčná Trnava sa stala trojjazyčnou. Dekrétom kráľa Ferdinanda I. z roku 1551 sa v mestskej samospráve presadil princíp tretinového zastúpenia národností. Bola to reakcia na maďarizáciu mestskej samosprávy od konca 30. rokov 16. storočia a v dôsledku toho národnostných bojov o pozície v samospráve.¹⁹ Aj v cirkevnej sfére vystupovali národnosti osobitne. Mikuláš Oláh vydal roku 1564 poriadok pre národnosti o čase kázní vo farskom kostole. V tom období z obyvateľov mesta asi 40% bolo Maďarov, Slovákov 35% a Nemcov spolu s ďalšími národnosťami (Chorváti, Taliani) 25%.

Aj do Trnavy sa v 16. storočí dostala reformácia. Palatín František Révai v roku 1543 odporučil mestu za kazateľa farára z Ilavy, kde sa už reformácia ujala.²⁰ Práve v tom období sa však do Trnavy premiestnila ostrihomska kapitula a odvtedy vždy niektorý z kanonikov býval aj mestským farárom. Mestská rada sa väčšinou snažila zostať nestranná, predsa však slovenská a nemecká časť sa skôr klonila k Lutherovej reformácii, maďarská ku kalvínskej. Jednotlivé konfesie sa snažili zriadiť si svoje základné školy. Gabriel Betlen sa chcel v meste pravdepodobne usadiť na dlhší čas, lebo mu v sídle arcibiskupa pripravovali rezidenciu.²¹ V roku 1620 zriadil v meste aj kalvínsku akadémiu a z vlastných prostriedkov platil štipendium pre 24 žiakov. Po niekoľkých mesiacoch činnosti aka-

15 ROHÁČ, J.: Stredoveká Trnava..., c. d., s. 65.

16 PÓSTÉNYI, J.: c. d., s. 85, 91.

17 ROHÁČ, J.: Trnava a Trnavčania v rokoch založenia univerzity. In: ŠIMONČIČ, J. (Ed.): Trnavská univerzita 1635 – 1777: 1. Referáty zo seminára k 360. výročiu založenia. 2. Príspevky z cirkevných dejín Slovenska. Trnava : Trnavská univerzita, 1996, s. 33.

18 PÓSTÉNYI, J.: c. d., s. 30, 31.

19 JANKOVIČ, V.: Ideové a spoločenské pomery v Trnave, c. d., s. 53.

20 Tamže, s. 48.

21 ROHÁČ, J.: Trnava a Trnavčania v rokoch..., c. d., s. 37, 38.

démiu presťahovali do Košíc, ale sa neudržala ani tam.²² V roku 1576 sa Maďari – kalvíni pokúsili priviesť kazateľa, ale pre odpor slovenskej a nemeckej časti mestskej rady a po mandáte Rudolfa II., po necelých dvoch rokoch pobytu a neustálych problémoch, musel tento kazateľ z mesta odísť. Podobne to bolo v roku 1599, keď Rudolf II. mesto upozornil, že nariadenia o reformačných kazateľoch v meste nedodržiavajú a hrozil mestu odňatím mestských práv. Mesto požiadalo príslušníkov jednotlivých národností, aby sa k panovníkovmu mandátu vyjadrili. Slováci vyhlásili, že od založenia mesta slovenskí obyvatelia vždy vyznávali iba katolícku vieru a kto by vyznával inú, nech je z mesta vyhnaný.²³

V období protihabsburských povstaní povstaleckí velitelia, keď zabrali Trnavu, podporovali protestantov a do užívania im odovzdávali kostoly. Po ich odchode ich katolíci dostávali späť. V roku 1610 mesto povolilo evanjelikom postaviť si kostol neďaleko františkánskeho kostola, preto aj kalvíni tiež začali stavať kostol na zabratom pozemku, čo mesto nechcelo dovoliť. Keď sa v roku 1636 znovu pokúsili postaviť si modlitebňu, zasiahol proti nim panovník a nariadil mestu zastaviť túto stavbu.²⁴ Po tőköliovských vojnách a vyhorení mesta, podľa rozhodnutia mestskej rady, kalvínsky kostol dostala rehoľa pavlínov, evanjelický dostali benediktíni. V meste vtedy zostalo 38 evanjelikov a jeden kalvín. V roku 1703, keď sa Trnava vzdala Rákociho vojsku, evanjelici sa vrátili do mesta a dostali aj kostol, cisársky generál Heister ich však z mesta vyhnal, lebo držali s kurucmi. Keď ich potom pozýval späť rákociovsky generál Mikuláš Berčéni (Bercsényi), už sa radšej nevrátili.²⁵ Berčéni zasa vyhnal z mesta všetkých jezuitských profesorov nemeckého pôvodu. Obvinil ich, že sa spájajú s nepriateľom, lebo počas krátkeho obdobia, keď mesto získala cisárska strana, v kolégiu slávnostne prijali cisárskeho veliteľa.²⁶

Význam existencie ostrihomskej kapituly v meste bol veľký. Kapitula mávala 24 členov, čiže bola pomerne veľkým kňazským kolégiom. Trvalo tu sídlil aj ostrihomský arcibiskup so suitou. Arcibiskup mal v kapitule spolupracovníkov v cirkevnej správe, súdnictve, hospodárskych a politických otázkach, aj v školstve, lebo kapitula mala vlastnú školu a seminár. Kapitula bola aj hodnoverným miestom.²⁷ Arcibiskup Mikuláš Oláh (1553 – 1568) zreformoval kapitulskú školu, ktorá bola zlúčená s mestskou školou. Mestská škola zrejme dosahovala vyššiu úroveň vzdelanosti svojich žiakov, keď ju bolo možné spojiť s kapitulskou. Oláh zriadil aj jezuitské kolégium a založil seminár. Medzi profesormi týchto škôl bolo viacero osobností, ktoré sa venovali polemickému literatúre, (Peter Illicinus, Nicasius Ellebodus, Mikuláš Telegdi).²⁸ K rozvoju vzdelanosti prispela aj tlačiareň, ktorú založil Mikuláš Telegdi. Trnava sa stala centrom rekatolizácie a aj dôležitým intelektuálnym centrom Uhorska. Schádzali sa tam nielen diecézne, ale aj celokrajinské synody za účasti vysokého kléru z celého Uhorska. Posledná synoda bola roku 1790 a zaoberala sa reformami Jozefa II.²⁹

Veľký význam pre Trnavu mala činnosť Petra Pázmaňa. Nebolo to len na poli cirkevnom. Pázmaň sa usiloval, aby mesto aj svojím vzhľadom demonštrovalo moc katolíckej cirkvi. Investoval do výzdoby farského kostola, lebo to bol aj jeho katedrálny chrám, podporil barokové prestavby rehoľných kostolov v meste. Príklad svojho predstaveného potom nasledovali aj nižší cirkevní hodnostári, ktorí dávali peniaze na cirkevné základiny.³⁰

22 KAZIMÍR, Š.: Trnava v rokoch 1526 – 1849. In: Dejiny Trnavy. Bratislava : Obzor, 1988, s. 116.

23 JANKOVIČ, V.: Ideové a spoločenské pomery v Trnave, c. d., s. 55.

24 ROHÁČ, J.: Trnava a Trnavčania v rokoch..., c. d., s. 43.

25 PÓSTÉNYI, J.: c. d., s. 41, 42.

26 KAZIMÍR, Š.: Trnava v rokoch 1526 – 1849, c. d., s. 89.

27 JANKOVIČ, V.: Ideové a spoločenské pomery v Trnave..., c. d., s. 49 – 51.

28 Tamže, s. 50.

29 PÓSTÉNYI, J.: c. d., s. 42, 43.

30 ROHÁČ, J.: Trnava a Trnavčania v rokoch..., c. d., s. 37, 38.

Roku 1635 z iniciatívy kardinála Pázmaňa začala svoju činnosť univerzita. Organizovaná bola podľa pedagogických princípov jezuitskej rehole. Vysokoškolské vzdelanie poskytovala nielen teológom, ale aj laikom. Vzdelanie tu získavali aj právnici, úradníci, neskôr aj lekári a lekárnici. Na škole sa dôsledne uplatňoval internacionalizmus, typický pre činnosť katolíckej cirkvi. Ani jedna národnosť nebola uprednostňovaná. Dokazuje to aj veľký počet Slovákov, ktorí tu študovali alebo prednášali. Astronomické a meteorologické observatórium postavili podľa projektu Maximiliána Hella a univerzita bola centrom astronomických výskumov v Uhorsku.³¹ V priebehu 140 rokov svojej činnosti si univerzita získala veľké zásluhy o rozvoj laickej vzdelanosti a vytvorila predpoklady pre rozvoj slovenskej národnej kultúry.

Existencia univerzity sa prejavila aj na vonkajšom vzhľade mesta. Pre univerzitu vybuďovali univerzitný areál, skvostný univerzitný chrám, budovy seminárov. Na námestiach postavili niekoľko súsosí a sôch svätých. Univerzita mala bohatú knižnicu, vlastnú tlačiareň. Verejnoscť mala prístup do univerzitnej botanickej záhrady, aj astronomického observatória. Obnovou alebo novou výstavbou neprešli len kostoly alebo budovy cirkevných inštitúcií, ale aj domy mešťanov a v meste usadenej šľachty, z ktorých mnohé dosiahli aj vysokú architektonickú úroveň.³²

Obdobím skutočného rozkvetu mesta sú roky od skončenia povstania Františka II. Rákociho do roku 1777. Anonymný autor v Zedlerovom lexikóne z roku 1746 chválil Trnavu ako významné mesto, kde vládne čulý ruch, kde sa pohodlne žije, zdržiava sa tam veľa šľachty a vyslovuje obdiv, že mesto tak často vyplienené a vypálené sa vždy dokázalo vzchopiť. Trnava získala medzinárodný charakter nielen vďaka univerzite, ale aj mestskou spoločnosťou. V rokoch 1711 – 1790 až 59 percent osôb, väčšinou remeselníkov a kupcov, ktorí tu získali mestské právo, nepochádzalo z Uhorska. Mesto však dávalo prednosť katolíkom, čo prispelo k utvoreniu konfesionalnej jednoty obyvateľov. Po strate Sliezska Trnava stratila časť svojich trhov s vínom a mesto ako celok začalo stagnovať. Odchodom univerzity stratilo mesto príťažlivosť pre zahraničných odborníkov a novoprijatí mešťania, až na malé výnimky, boli domáceho pôvodu.³³

Význam Trnavy potvrdzovali aj návštevy panovníkov. Roku 1327 Karol Róbert a Ján Luxemburský tu uzavreli dohodu o obrannom pakte, aj o zasnutbení detí. Zmluvu potvrdili prisahou pri oltári v Kostole svätého Jakuba.³⁴ V roku 1360 tu mali poradu Ľudovít I. a cisár Karol IV. V prítomnosti Jána, moravského a rakúskeho vojvodu Luxemburgovci sa vzdali nároku na Rakúsko a Habsburgovci na Čechy a Moravu.³⁵ Kráľ Ľudovít I. sa častejšie zdržiaval v Trnave a tu aj zomrel. Aj Vladislav Jagelovský, keď prišiel do Uhorska, so zástupcami šľachty sa prvý raz stretol v Trnave.³⁶

Pomenovanie „malý Rím“ dostala Trnava po príchode kapituly a arcibiskupa, uhorského prímasa. Rím bol centrom svetového katolicizmu, Trnava sa stala centrom uhorského katolicizmu. Nižším, aj univerzitným školstvom sa stala centrom vzdelanosti. Odrazilo sa to aj na vzdelaní mešťanov. V roku 1762 mesto hlásilo o svojich funkcionároch, že všetci členovia širšej mestskej rady (60 ľudí) vedia čítať a písať, ovládajú dva alebo tri živé jazyky a polovica z nich aj latinčinu. Pritom väčšina z členov mestskej rady boli remeselníci.³⁷ Keď bola univerzita roku 1777 presťahovaná, poslucháči sa lúčili s Trnavou piesňou „*Ergo vale, parva Roma, magnae Romae aemula...*“ Teda zbohom, malý Rím, napodobňovateľ veľkého Ríma... Pieseň končí veršami „...*Eris posthac nisi*

31 KAZIMÍR, Š.: Trnava v rokoch 1526 – 1849, c. d., s. 119, 120.

32 Tamže, s. 90, 91.

33 Tamže, s. 93 – 96.

34 ROHÁČ, J.: Stredoveká Trnava..., c. d., s. 45.

35 PÓSTÉNYI, J.: c. d., s. 18, 19.

36 ROHÁČ, J.: Stredoveká Trnava, c. d., s. 62.

37 KAZIMÍR, Š.: Trnava v rokoch 1526 – 1849, c. d., s. 110.

fallor, oppidorum famula“ (...ak sa nemýlim, budeš už len slúžkou mestečiek).³⁸ Autor piesne sa nemýlil, Trnava prestala byť strediskom vzdelanosti, lebo ešte aj kráľovská akadémia, ktorá mala byť náplastou za odšťahovanú univerzitu, bola v Trnave iba do roku 1784, kedy ju premiestnili do Bratislavy, a budovy univerzity, seminárov a konviktov dostalo vojsko.³⁹

Slovenským Rímom sa Trnava stala vďaka okolitému slovenskému prostrediu, ktoré ovplyvňovalo národnostné zloženie obyvateľov mesta, aj vďaka jozefínskym reformám. V období pôsobenia Antona Bernoláka a jeho pričinením vytvoreného Slovenského učeného tovarištva s vydavateľským programom a cieľom zapájať slovenských vzdelancov duchovného aj svetského stavu do ľudovýchovnej a osvetovej činnosti sa stala centrom slovenského národnoobrodeneckého hnutia.⁴⁰ V roku 1802 sa znovu stala študentským mestom, keď sem presťahovali seminár z Bratislavy. Išlo však o nižší vzdelávací ústav, aj keď na ňom pôsobilo viacero profesorov z bývalého generálneho seminára v Bratislave.

V roku 1820 ostrihomský arcibiskup Alexander Rudnay preložil sídlo arcibiskupstva späť do Ostrihomu a Trnava tak prestala byť cirkevným centrom Uhorska. Už predtým, zásluhou jozefínskych reforiem, boli zrušené aj niektoré rehole, ktoré mali svoje kláštory aj v Trnave. Mesto opustili skoro všetky magnátske rodiny. Nízky počet zamestnancov úradov a inštitúcií, ktoré neboli v správe mesta, nepôsobil priaznivo na obchod a remeslá. Ešte aj trhy na vlnu a súkno boli preložené z Trnavy do Pešti. Až od 30. rokov 19. storočia začala Trnava nadobúdať postavenie centra na priemyselné spracovanie poľnohospodárskej produkcie svojho okolia.⁴¹

Trnava zostala slovenská aj v druhej polovici 19. storočia. Vždy viac ako polovica jej obyvateľov sa hlásila ku slovenskej národnosti.⁴² Ale ani Spolok svätého Vojtecha, ktorý založili roku 1870 a mal celoslovenskú pôsobnosť v oblasti náboženskej a kultúrnej, už nepozdvihol Trnavu na takú úroveň, akú mesto dosahovalo od polovice 16. do tretej štvrtiny 18. storočia.

Trnava/Nagyszombat – a szlovák Róma

Resumé

Trnava/Nagyszombat már a középkor elejétől a kereskedelem fontos központjává vált. Ezért számos rendnek lehettek itt kolostorai. Ezek az előfeltételek kedvezőek voltak arra, hogy a magyarországi hercegprímás és káptalan is ide kerüljön Esztergom törökök általi elfoglalása után. A mohácsi csata és az ezt követő török hatalmi expanzió után, még inkább megnőtt Nagyszombat jelentősége Magyarországon. Délről, az elfoglalt területekről, menekültek érkeztek a városba, főleg dunántúli kereskedők, hogy könnyebben folytathassák üzleti tevékenységüket. A város újból jelentős helyet foglalt el a nemzetközi kereskedelemben. Kereskedett Nyugat-Európával és a törökök által elfoglalt területekkel is. A város fejlődéshez az is hozzájárult, hogy Nagyszombatnak évenként nyolc vására volt.

A török elől menekülőket el kellett szállásolni. Pozsonynak már 1531-ben nem voltak üres lakhatási lehetőségei, ezért a király felszólította Nagyszombat város képviselőit, hogy azokat

38 PÓSTÉNYI, J.: c. d., s. 45.

39 KAZIMÍR, Š.: Trnava v rokoch 1526 – 1849, c. d., s. 120.

40 VYVÍJALOVÁ, M.: Trnava v období slovenského národnoobrodeneckého hnutia. In: ŠIMONČIČ, J. (Ed.): Trnava 1988. Bratislava : Obzor, 1991, s. 89.

41 KAZIMÍR, Š.: Trnava v rokoch 1526 – 1849, c. d., s. 97, 98.

42 POLAKOVIČ, J.: Trnava v období kapitalizmu. In: Dejiny Trnavy. Bratislava : Obzor, 1988, s. 141.

a házakat, amelyeknek meghalnak törvényes tulajdonosai, hagyják meg a királynak. A város az esztergomi káptalannak két utcát adományozott, a Vysoká (Magas) utcát, mai nevén Kapitulská (Káptalan) és a Jeruzsálemi utcát. Az 1545-os országgyűlésen, amelyet Nagyszombaton tartottak, a nemesség egy része fellépett a király ellen és kijelentette, hogy jobb lenne török fennhatóság alá kerülni és véget vetni a német uralomnak, megölni a németeket és csehekét -vagyis a szlovákokat- mert a város megtelt magyar menekültekkel és nagy számuk miatt a hazaiak nem tudták őket elszállásolni.

Az esztergomi káptalan ittléte jelentősen befolyásolta a város megítélését. A káptalannak 24 tagja volt, vagyis meglehetősen nagy papi kollégiumnak számított. Huzamosabb ideig itt székelt az esztergomi érsek és kísérete is. A káptalannak saját iskolája és szemináriuma volt, az egyházi igazgatásban, bírósági, gazdasági, politikai kérdésekben, de az iskolaügyben is segédkezett. A káptalan hiteles hely volt. Oláh Miklós érsek (1553 – 1568) reformálta meg a káptalani iskolát és összevonta azt a városi iskolával. A műveltség fejlődéséhez hozzájárult a könyvnyomda is, amelyet Telegdi Miklós alapított. Nagyszombat a rekatolizáció helyszíne lett és a történeti Magyarország intellektuális székelye. Nem csak érseki, de összországi zsinatokat is tartottak itt az egész magyarországi felsőbb klérus képviselével. Az utolsó zsinatot 1790-ban tartották és II. József reformjaival foglalkozott.

Nagyszombat számára nagy jelentősége volt Pázmány Péter működésének, nemcsak egyházi téren. Pázmány azon igyekezett, hogy magával a város kinézetével is demonstrálja a katolikus egyház hatalmát. Sok pénzt fektetett a plébániatemplom feldíszítésébe, mert ez volt az ő székesegyháza, és támogatta a város szerzetesrendi templomainak barokk átépítését. Előljárójuk példáját a többi alacsonyabb egyházi méltóság is követte, akik pénzzel támogatták az egyházat.

A város számára nagy jelentőséggel bírt az egyetem megalakulása. Nagyszombat a „Kis Róma” elnevezést a káptalan és az érsek, a magyar hercegprímás megérkezése után kapta. Róma a világ katolicizmusának központja volt, Nagyszombata a történeti Magyarország katolicizmusának központja lett. A művelődés központjává vált nemcsak egyetemével, de alsóbb iskoláival is. A városban jelentős szerepük volt a szlovákoknak. Amikor az egyetemet átköltöztették, a diákok a következő dallal búcsúztak tőle: „*Tehát, Isten veled kis Róma, nagy Róma utánzója... ha nem tévedek, már csak a kisvárosok szolgálólánya leszel.*” Nagyszombat nem volt többé a művelődés központja. Rudnay Sándor, esztergomi érsek 1820-ban telepítette vissza az érsekség székhelyét Esztergomba, ezáltal Nagyszombat mint egyházi központ, megszűnt létezni a történelmi Magyarország keretén belül.

Anton Bernolák tevékenységének időszakában vált Nagyszombat „Szlovák Rómává”, az ő segítségével hozták itt létre a „*Szlovák Tudományos Társaságot*”, s lett a város a szlovák nemzeti megújulási mozgalom központja.

Nagyszombat szlovák maradt a 19. század második felében is. A város lakosságának több mint fele szlovák nemzetiségűnek vallotta magát. A 19. században Nagyszombat jelentőségét még a Szent-Adalbert Egyesület egész Felvidékre kiterjedt vallási és kulturális tévenysége sem tudta olyan szintre emelni, amelyet a város a 16. század közepétől a 18. század közepéig elért.

Trnava – a Slovak Rome

Summary

The city of Trnava from early Middle Ages was developing as a significant center of trade. This was the reason the in the city were established several monasteries and religious orders. This way a suitable environment was created for establishment of Hungarian Archbishopric and Canonry

after the Osman occupation of Ostrihom. After the Battle of Mohacs and the following expansion of Osman power in Hungary, the significance of Trnava increased still. The refugees were coming from southern territories, from occupied regions, especially merchants from trans-Danubian region, who were looking for business opportunities. The city regained an important place in the international trade. The trade went on with the Western Europe and with the occupied territories as well. Besides trade with the grain and vine, cattle trade was carried out mostly by immigrants. The development of trade was helped by the fact, that city of Trnava had in year eight trade fairs.

The refugees from territories occupied by Turks had to have a place to live. Bratislava already in year 1531 has no free accommodations, therefore the King appealed also to Trnava, to reserve houses vacant, when their owners will decease, to his disposal. The city reserved two streets to disposal of Canonry of Ostrihom – Vysoká (today Kapitulská) and Jeruzalemská. During the deliberation at the Diet held in Trnava in year 1545, some of aristocrats proclaimed, that it would be better to repudiate the King and subordinate themselves to Turks. Also allegedly it would be proper to kill Germans and Czechs (that is Slovaks) in Trnava and to end German dominance, because the city was overflowing with Hungarian refugees, who could not find accommodation.

The significance of Canonry of Ostrihom for Trnava was great. The Canonry had 24 members, so it was relatively large ecclesiastic college. Permanent residence held here also the Bishop of Ostrihom with his suite. The Canonry was his partner in affaires of church administration, jurisdiction, in the sphere of politic and economic and in administration of schools, because the Canonry had its own school and seminary. The Canonry was also a place qualified to evaluate and confirm legal documents (*locum credibilis*). The Archbishop Mikuláš Oláh (1553 – 1568) reformed the Canonry School and united it with the City School. To development of education contributed also print works founded by Mikuláš Telegdi. The city of Trnava became a center of Recatholization and an important intellectual center of Hungary. There took place also bishopric and nationwide synodes attended by high clergy from the whole Hungary. The last synode was held here in year 1790 and dealt with the reforms of Emperor Jozef II.

A great significance for city of Trnava had work of Peter Pazmány. It was not only in the religious field. Peter Pazmány endeavored to make Trnava a city representing the power of Catholic Church. He financed decoration of parish church, because it was also his cathedral and supported churches of religious orders in city. Church officials of lower rank followed his example. The establishment of University had a great significance for the city. The name „A Little Rome“ acquired Trnava after establishment of the Canonry and Archbishopric. The Rome was a center of world Catholicism and Trnava center of Hungarian Catholicism. Thanks to the elementary schools and to University, the city became the center of education. During the entire existence of the city an important place held there Slovaks. However, when University left Trnava, students sang a song „*Good-bye a Little Rome, imitator of a Great Rome... if we are not wrong, you will be only a servant of cities*“. The city of Trnava ceased to be a center of education. In year 1820 Alexander Rudnay, the Archbishop of Ostrihom, transferred the seat of Archbishopric back to Ostrihom and Trnava ceased to be religious center of Hungary.

The „Slovak Rome“ became Trnava during the period of Anton Bernolák's active work and due to his participation in founding of Slovak Educated Brotherhood. At that time Trnava became a center of Slovak national revival movement.

City of Trnava remained Slovak in its character also during the second half of 19 century. More than half of city population reported themselves to be of Slovak nationality. However, nor the „Association of Holy Vojtech“, founded in year 1870 and which generated a nation-wide activities in religious and cultural area, could not elevate Trnava to level attained since half of 16 to half of 18 centuries.

A nemzetfogalom változatai a 19. századi magyar irodalomban

Varga Pál S.

1. A nemzet fogalmáról

Aki a nemzet fogalmával foglalkozik, jól tudja, milyen csekély a konszenzus a téma szakirodalmában.

A közelmúltban Umud Özkirimli rendszerezte a nemzetről alkotott tudományos elképzeléseket *Theories of Nationalism* című munkájában. Rendszerezése a „*primordialisták*” és a „*modernisták*” ellentétén alapul; eszerint a fő ellentét azok közt húzódik, akik szerint „*a nemzetiség az emberi lények 'természetes' adottsága, mint a beszéd vagy a szaglás, és időtlen idők óta fennáll*”, illetve azok között, akik szerint „*nem a nemzetek alkotják az államokat és a nacionalizmust, hanem fordítva*”.¹ Özkirimli rendszerezése megmutatja az uralkodó társadalomelméleti gondolkodás vakfoltját; bárhogy közelítsen is a nemzet elméleteihez, mindig az egyes individuumból indul ki.

Azok a társadalomelméletek ugyanakkor, amelyek a kollektívumot mint az egyénből le nem vezethető instanciát tekintik kiindulásuknak, legfőljebb mellékesen térnek ki a nemzet fogalmára. Ismeretes, hogy ez a megközelítésmód Émile Durkheim paradigmaticus jelentőségű kezdeményezésére megy vissza; Durkheim a „*társadalmi tény*” kategóriáját használta olyan jelenségekre, amelyek „*nem az egyénben gyökereznek*”; ezek „*az egyénhez képest külsődleges cselekvésmódok, gondolkodásformák és érzelmek, amelyek kényszerítő erővel rendelkeznek, s ennek révén ráerőszakolják magukat az egyénre*”.² A 20. századi társadalomelmélet művelői közül hadd idézzem Norbert Eliast, aki szerint „*az emberek interdependenciájából[,] egészen sajátos rend származik, amely kényszerítőbb és erősebb, mint az őt alkotó egyes emberek akarata és esze*”.³ Elias, aki egyén és közösség kölcsönhatására alapozta felfogását, a vele rokon beállítottságú társadalomteoretikus társaival ellentétben vizsgálatát a nemzet fogalmára is kiterjesztette, s az egyén individuális és kollektív identitása között is szigorú kölcsönviszonyt állapított meg; ennek értelmében beszélt a személyiség „*mi*”-rétegéről.⁴

Magam a nemzetfogalom szempontjából a durkheimi indíttatású társadalomelméletek közül azt tartom a leghatékonyabbnak, amelyik fenomenológiai módszert követ. Ez azt jelenti, hogy a társadalmi valóság olyan kollektív tudati mintázat, amelyet egy makroközösség a maga mindennapi életének gyakorlata által épít fel. Mint ismeretes, a fenomenológiai szociológia szemlélete Edmund Husserl kései írásaira megy vissza; Husserl, aki korábban kartéziánus módszertant alkalmazott, az 1920-as években arra a belátásra jutott, hogy a társadalom jelenségeit nem lehet az individuális tudatból levezetni. Kései írásait *Az interszubjektivitás fenomenológiája* címen adták ki az 1970-es években.

1 ÖZKIRIMLI, U.: *Theories of Nationalism*. New York : St. Martin's Press, 2000, 64, 85.

2 DURKHEIM, É.: *A szociológiai módszertan szabályai* [1895]. In: Uő, *A társadalmi tények magyarázatához. Válogatott tanulmányok*, vál. LÉDERER, P., ford. LÉDERER, P. és ÁDÁM, P., Budapest : Közgazdasági és Jogi, 1978, 26 – 27.

3 ELIAS, N.: *A civilizáció folyamata. Szociogenetikus és pszichogenetikus vizsgálódások* [1939], ford. BERÉNYI, G., Budapest : Gondolat, 1987, 678.

4 ELIAS, N.: *A németekről. Hatalmi harcok és a habitus fejlődése a tizenkilencedik–huszadik században* [1989], ford. GYÖRI, L. Budapest : Helikon, 2002, 19, 138.

A fenomenológiai szociológia alapjait Husserl kezdeményezésére tanítványa, Alfred Schütz rakta le, Der Sinnhafte Aufbau der sozialen Welt című művében (1932).

Schütz alaptetele, hogy a társadalom mindennapi élete a kultúra interszubjektív világában zajlik. „Azért interszubjektív – mondja –, mert emberek közt élünk benne, akikhez közös hatások, közös munka fűz, akiket megértünk s akik megértenek bennünket. S azért kultúra – folytatja –, mert a mindennapi élet világa eleve jelentőséget hordoz számunkra, azaz jelentések szövvénye, amelyet értelmeznünk kell, hogy tájékozódni és boldogulni tudjunk benne.”⁵

A társadalomnak e közös világát interszubjektív gondolat tárgy-konstrukciók alkotják. Ezek mind valamikori konkrét egyéni cselekvésekből és tapasztalatokból születtek, azonban valósággá az egyén tudatában is csak akkor válnak, amikor kiderül róluk, hogy megfelelnek más tudatok hasonló tapasztalatainak. Minél több tudat rendelkezik kölcsönös – egymásnak megfelelő – tapasztalattal, s minél többször ismétlődik az illető tapasztalat a társadalmi kommunikációban, annál inkább típusossá és relevánssá válik, míg végül szimbolikus alakot ölt, például nevet kap. A tapasztalat nyomán képződő, ismétlődő és szimbólumok által kommunikálható gondolat tárgyak akkor válnak a résztvevők megítélése szerint objektívvá, amikor eltűnik egyedi tapasztalathoz kötődő eredetük emléke. A tapasztalatok társadalmi objektíválódásának végső fázisa a típusos és releváns tapasztalatok intézményesülése.

Egy társadalom intézményrendszere, vele együtt az a hatalmas „recept-tudás”, amelyre a társadalom résztvevőinek szükségük van, hogy boldogulni tudjanak az intézményekkel – de végső soron a tapasztalati világ összes egyéb ismerete is, vagyis az egész „honi világ” – ilyen konkrét, sajátos helyzetekből eredő tapasztalatok és cselekvések termékei, illetve ezek kiterjedt hálózata. Ez az oka, hogy bármennyi külső hasonlóság van is az egyes társadalmak között, a bennük érvényesülő gondolat tárgy-konstrukciók és ezek hálózata egyedi és a többi társadaloméval összemérhetetlen. A „honi világ” lakója bensőségesen ismeri e kulturális tárgyak és viszonylataik – eredetük sajátosságából fakadó – különösségét, s ez éppen elég ahhoz, hogy biztonsággal tudja kezelni az ebből adódó speciális körülményeket – még ha (amint az rendszerint a helyzet) – eredetük történetét magát nem is ismeri.

Bármekkoraak legyenek is a különbségek azok között az egyéni vagy csoportperspektívák között, amelyek egy közös értelemtili világon belül érvényre jutnak, e különbségek ismerete és a velük való bánás képessége maga is hozzátartozik az értelemtili világhoz. A „honi világ” ezzel együtt nem pusztán a társadalmi élet mindennapjaiban való boldogulás képességét, hanem a világ értelmes voltának szuggesztíóját is biztosítja a benne élők számára. Hogy Clifford Geertz kifejezésével éljek, „metafizikai aggodalomáradat” rohanja meg az embert, ha azt tapasztalja, hogy szimbólumai nem tudnak értelmes magyarázatot adni a tapasztaltakra.⁶ Peter Berger és Thomas Luckmann, a fenomenológiai szociológia talán legnagyobb hatású művének szerzői arra is felhívják a figyelmet, hogy a szimbólumok általi értelemképzés az időre is kiterjed:

A szimbolikus értelemvilág a történelmet is rendszerezi. Minden általános eseményt összefüggő egészszé kapcsol, amely múltból, jelenből és jövőből áll. A múlt számára az »emlékezetet« tartja készenlétben, aminek mindenki részese lehet, aki a társadalomhoz tartozik. A jövő számára az egyéni cselekedetek számára is kivetítési keretül szolgáló közös vonatkozási rendszert biztosít. A szimbolikus értelemvilág ily módon az embereket őseikkel és utódaikkal értelmes totalitássá kapcsolja össze, ahol az egyéni lét végeessége transzcendálódik és az egyén halála értelmet kap.⁷

5 SCHÜTZ, A.: A cselekvések köznapi és tudományos értelmezése [1963]. In: A fenomenológia a társadalomtudományban, vál., bev. HERNÁDI, M., ford. HERNÁDI, M., SZALAI, P. és ZEMPLÉNYI, F., Budapest : Gondolat, 1984, 186.

6 GEERTZ, C.: A vallás mint kulturális rendszer [1972], ford. BOTOS, A., In: Uó, Az értelmezés hatalma, Antropológiai írások, vál., a kötetet összeállította NIEDERMÜLLER, P., Budapest : Osiris, 75.

A társadalmaknak mint szimbolikus értelemvilágoknak az összemérhetetlensége talán éppen a „honi világ” történelme révén mutatkozik meg leginkább. Az a történelmi értelem, amely egy-egy társadalomban érvényes, nemhogy nem vihető át egy másik társadalomba, de még akkor is erősen kontrasztív jellegű, ha két szomszédos társadalom „saját történelme” nagyrészt ugyanazokból az adatokból épül föl.

Érthető tehát, ha az emberek ahhoz a világhoz – saját honi világukhoz – ragaszkodnak a legjobban, amely nemcsak a boldogulásukhoz szükséges tudást szavatolja számukra, de egyre ismétlődő tapasztalataik – s reményeik – szerint a dolgok értelmét is. S az is érthető, ha ama képzetes közösséghez – annak múltjához és jövőjéhez – amely ennek az értelemtili világnak a hordozója, akkor is elemi erővel ragaszkodnak, ha empirikusan a lehető legkritikusabb véleményük van róla. Az illető közösséghez való tartozás tudata ugyanis – akarják vagy sem – személyiségük „mi”-rétegének alapját képezi, amely, ha sérül, ugyanolyan traumákhoz vezet, mint az egyéni tudat sérülései.⁸

Fenomenológiai értelemben azt a képzetes közösséget nevezhetjük nemzetnek, amelyet egy bizonyos társadalom tagjai a „honi világuk”-ban érvényes, szimbólumokban tárgyiasuló és tradicionálisan továbbadódó közös gondolat tárgy-konstrukciók s hálózatuk hordozójának tekintenek, s rendszerint maguk is a nemzet szóval illetnek.

2. A nemzetfogalmak szóródása a 19. század előtt

A nemzetnek ez a jelentése kétségtelenül újkori eredetű, s összefügg a modern polgári társadalom kialakulásával. Ez azonban nem jelenti azt, hogy maga a nemzet mint közösségi tudat is újkeletű. Nemzet néven különféle tudáskészletek s ezzel együtt különféle csoportidentitások húzódnak meg a keresztény kultúra nagy egysége mögött. Nincs itt tér annak a folyamatnak a részletezésére, amely során a keresztény európai civilizáció megszűnt a benne élő embercsoport számára „honi világ” lenni. Mindenesetre megállapíthatjuk, hogy a 18 – 19. században – Elias kifejezésével szólva – végbement az európai típusú társadalmak nacionalizálódása; a „honi világ” átfogó kategóriájává a nemzet vált.

Az ellentmondást az okozza, hogy a nemzet sehol sem kizárólag egyféle tudáshálót, egyféle identitást jelölt. Jól ismert a nacionalizálódás két különféle folyamata – az államnemzeti és a kultúrnemzeti. Megítélésem szerint ezek nem alternatív, hanem komplementer fogalmak; ott is jelentős a közös kultúra szerepe, ahol az állam a legfőbb nemzetalkotó elv, s ott is nyilvánvaló az államnemzeti tendencia, ahol a közös nemzettudat kulturális alapon bontakozik ki. A nacionalizálódásnak így szükségszerű velejárója, hogy a két fogalom jelentéstartományát fedésbe akarja hozni egymással.

Magyarországon a helyzet annyival bonyolultabb, hogy a nemzet állam- illetve kultúrnemzeti jelentésköre mellett egy harmadik is századokon át forgalomban volt. Mint Szűcs Jenő írja:

„A 13 – 16. században a natio háromféle, egymással összefüggő, de mégis nagyon különböző koncepciója húzódik végig, s fejlődik egymás mellett: egy, az alattvalói kötelekeken és intézményeken stb. nyugvó »államnemzetiség«, egy, az etnikai kötelekeken, hagyományokon, nyelvi egységen nyugvó – részben »territorializált« – »nyelvnemzetiség«, s végül egy rendi natio koncepciója.”

Szűcs hozzáteszi: a három típus „viszonya, belső fejlődése a kései középkor bonyolult izgalmas problémája, mert számos vonatkozásban a 19. századig veti előre árnyékát”.⁹

7 BERGER, P. – LUCKMANN, T.: A valóság társadalmi felépítése [1966], ford. TOMKA, M., Budapest: Jószoveg Műhely, 1998, 146. (A fordítás módosítva.)

8 ELIAS, N.: i. m., 2002, 19.

9 SZÜCS, J.: „Nemzetiség” és „nemzeti öntudat” a középkorban. Szempontok egy egységes fogalmi nyelv kialakításához, in: uő, Nemzet és történelem. Tanulmányok, Budapest: Gondolat, 1974, 252.

A 19. századra az a verseny jellemző, amely a három nemzettudat-típus között zajlik a meghatározó szerep megszerzéséért. A verseny jól nyomon követhető a „*hosszú 19. század*“ magyar irodalmának történetében. Éppen ezért a nemzetfogalom változásairól is lehetne beszélni, minthogy azonban nagyobb hangsúly esik különböző – főleg két – típus egyidejű jelenlétére, célszerűbb a nemzetfogalom változataira figyelni. Ha ugyanis kijelenthetjük egyrészt, hogy az alattvalói köteléken alapuló államnemzeti felfogás fokozatosan háttérbe szorul, nyilvánvaló, hogy a rendi és a kulturális nemzettudat a század utolsó harmadáig-negyedéig párhuzamosan van jelen az irodalomban – miközben az sem érdektelen, hogy a „*hungarus*“-identitás letéteményesei melyik típushoz csatlakoznak.

Ami az egyes nemzettudat-formációk elnevezését illeti, az elsőt minden további nélkül nevezhetjük államközösséginek, hiszen valóban alattvalói köteléket jelent (az állam mint Habsburg-birodalom illetve mint Magyar Királyság ugyanakkor megosztotta ezt a tudatformációt – erről alább lesz szó); a másik két esetben azonban célszerű pontosabb nevet választani. A rendi nemzettudat jelzőjét azért célszerű eredetközösségre cserélni, mert az identitástudat szempontjából itt nem a rendi egybetartozás, hanem – Kézai Simon nyomán – a közös eredet jelenti az alapot. A Szűcs által „*nyelvnemzetiség*“-nek nevezett közösségi tudat helyett pedig jobb a hagyományközösségi megnevezés, mert itt nemcsak, sőt nem is feltétlenül a nyelv a meghatározó elem, hanem a közös kulturális hagyományba való beletartozás tudata. (Egyébként, mint ismeretes, az eredetközösség és a hagyományközösség fogalma is Szűcs Jenőtől származik.)

3. Az egyes formációk integratív esélyei

Az alábbiakban arról lesz szó, mennyi esélye volt a három kollektív tudati formációnak, hogy a másik kettőt integrálja, vagyis hogy a nacionalizálódás folyamatában meghatározó szerepre tegyen szert, s a közös társadalmi tudáskészlet, a nemzeti identitás keretévé váljon.

3.1. Az államközösségi nemzettudat

Az államközösségi tudat képviselői számára szinte leküzdhetetlen akadályt jelentett a birodalmi-nemzeti és a magyar nemzeti identitás közötti feszültség. Ezt már az is mutatja, hogy e formáció képviselőinek legfőbb fóruma Joseph Freyherr von Hormayr lapja, az *Archiv für Geographie, Historie, Staats- und Kriegskunst* volt, amely kifejezetten a „*große und allgemeine Nationalität Österreichs*“ megerősítését és megerősítését tűzte ki céljául. Nem csak Hormayr magyar munkatársaira volt azonban jellemző, hogy – minden Habsburg-lojalitásuk ellenére – szűkebben fogták fel a saját nemzet fogalmát. Mednyánszky Alajos és Mailáth János írásaiban ugyan nem érvényesül olyan konfrontatív tendencia, mint például a morva nemzet történeti narratíváját megalkotó írásokban, azonban a magyar szerzők munkái sem valamilyen közös összbirodalmi nemzettudati mozzanat kialakítására törekcsenek; azzal vannak elfoglalva, hogy a magyar kultúra minél többet adjon hozzá a közöshöz. Akármennyire fogadták is el Hormayr programját, valójában derék hungarusok voltak ők, akiknek a magyar államnemzeti identitáshoz képest a magyarság népszerűsítése kultúrdiplomáciai kérdés volt.

Ami e szűkebb – vagyis a Magyar Királyságra vonatkozó – államnemzeti tudatot illeti, az *Archiv* magyar szerzői meglehetősen rugalmasságot tanúsítanak a másik két nemzetkoncepció iránt. Mednyánszky óriási magyar népmondai anyagot publikál, vagyis érzékeny a kulturális hagyomány nemzetképző szerepére; Mailáth arra tett kísérletet, hogy a Habsburg-uralkodókat a Kézai-féle eredetközösségi narratívába integrálja. Sokatmondó azonban Berzeviczy Gergely álláspontja, amely világosan megmutatja, hogy az államnemzeti elv kizáró viszonyban van a másik kettővel: „*Európában nincsenek többé eredeti nemzetek; [...] a nyelv nem bizonyít a nemzetiség mellett, [...] a nemzetiség fogalmát ma nem a törzsben, eredetben, nem is a nyelvben, hanem voltaképpen államjogilag,*

az államban kell keresni.¹⁰ Mondanunk sem kell, Berzeviczy sem tagadja meg Hungarus-identitását; az állampatriotizmust nem az Osztrák Birodalomhoz, hanem a Magyar Királysághoz köti.

Az államközösségi elv integratív törekvéseit – amint azt az ún. Pyrker-pör mutatja – mégis a dinasztikus öszszbirodalmi államnemzet-elvnek a magyar eredetközösségi törekvésekkel való összeütközése pecsételte meg. A konfliktus akkor pattant ki, amikor Kazinczy Ferenc 1830-ban lefordította a magyarországi születésű, németül író s a dinasztikus osztrák nemzeti tudat eposzait megalkotó Pyrker László bibliai témájú művét (Szent hajdan gyöngyei). Kazinczy Pyrker születési helye alapján magyarnak tekintette; a vele vitába szálló fiatalok, akik e téren „*őseink nyelvét*” tartották mérvadónak, Pyrkerben renegátot láttak. Kazinczyt az a Toldy Ferenc támadta meg, aki eredetközösségi lényegű magyar identitása kedvéért lemondott német anyanyelvéről; védelmében pedig a szintén német anyanyelvű Rummy Károly György lépett fel. Rummy – a magyar államnemzeti kereteken is túllépve – kiállt a dinasztikus birodalmi narratíva eposzait megalkotó Pyrker mellett: „*Ha a zseniális Pyrker [...] V. Károly és Rudolph von Habsburg helyett a párduczos, buzogányos Árpádot vagy Táksonyt [!], vagy pláne a hun isten-ostorát, Etelt [Attilát] énekelte volna meg, netán éppen olyan rossz magyar hexameterekben, amilyen csodálatra méltók német hexameterei, Toldy biztosan fulladásig tömjénezte volna s német fordításra méltónak találta volna!*”¹¹

Toldy és elvbáráit aligha olvashatták ezt másként, mint a Habsburg alapítóatyák dicsőségének megörökítésére írt eposzok magasztalását – a magyar eredetközösségi nemzettudat alapművének, a Zalán futásának rovására.

3.2. Az eredetközösségi nemzettudat

A Pyrker-vitát az eredetközösségi elven alapuló nemzettudat látványos előretörése kísérte a magyar irodalomban. Az eredetközösségi elvű nemzeti irodalom létrehozta reprezentatív művét, a Zalán futását, a német származású, ám az eredetközösségi nemzettudathoz asszimilálódó Toldy Ferenc mindjárt ki is jelölte helyét – mint a magyar nemzeti irodalom kulminációját. Toldy lesz az is, aki az eredetközösségi elvre alapozva 1854-ben megalkotja a magyar irodalom első átfogó történetét. Konceptiója mindkét másik formáció irányában zárt. Az államközösséggel szemben azért, mert az eredethez hozzáköti a nyelvet. Elvileg az eredetközösség nyitott a nem magyar születésűekkel szemben, hiszen olyan közösségi legitimáción alapul, amely a beavatás rítusa révén lehetővé tette idegenek beemelését az elképzelt vérközösségbe.¹² Toldynak is életre szóló élménye volt a magyar nemzeti eredetközösségbe való szakrális beavatás, ezt azonban a honfoglaló ősök nyelvének közösségbe való felvételként élte meg.¹³ Irodalomtörténetében a Kézai-féle eredetnarratívához így hozzákapcsolta „*őseink nyelvét*”-t, s ennek alapján csak a magyar nyelvű irodalmat tekintette a magyar nemzet irodalmának. Nemcsak a latin nyelvű irodalom került így látókörén kívülre, de kizárta annak lehetőségét is, hogy Magyarország nem magyar ajkú népcsoportjainak irodalmát magyar irodalomnak lehessen tekinteni. A következmény paradox volt: éppen a magyarországi német nyelvű költészet negligálása tanúskodik; Toldy önmaga identitásváltását kérdőjelezte volna meg, ha tudomásul veszi olyan német nyelvű költészet létezését, amelynek témái, szemléletmódja – sőt: formavilága – a nyelv ellenére erősen kötődik a magyar irodalomhoz.¹⁴

10 Etwas über Nationen und Sprachen, Archiv, 1817, Nr. 71 und 72, 288.

11 Dr. [Karl Georg] RUMY, Patriotische Rüge, Der Spiegel für Kunst, Eleganz und Mode, 1831, Nro 33. = Kritikai Lapok, II. Füzet, 1833, 89.

12 Lásd SZŰCS J.: „Gentilizmus”. A barbár etnikai tudat kérdése, in: uő, A magyar nemzeti tudat kialakulása, Budapest: Osiris, 1997, 188 – 189.

13 Lásd DÁVIDHÁZI, P.: Egy nemzeti tudomány születése. Toldy Ferenc és a magyar irodalomtörténet, Budapest: Akadémiai és Universitas, 75 – 76.

Toldy rendszere azonban zárt volt a hagyományközösségi elvvel szemben is. Szükségesnek tartotta ugyan – Széchenyre hivatkozva – a nemesség magyar nyelvű irodalmaként értett nemzeti irodalom kibővítését a népköltéssel, ezt az integrációt azonban igen korlátozottan képzelte el. Mivel a magyar nemesség irodalma a közös európai kulturális mintázaton alapult, amely nyelven kívül csupán az újabbban felvett nemzeti tematika révén minősült nemzetinek, esztétikai jellegében azonban az „*egyetemes szépség*” uralmát fogadta el, Toldy a nemzeti irodalom csarnokában csak az előszobában engedett helyet a – szerinte – esztétikailag igénytelen népköltészetnek.

3.3 A hagyományközösségi nemzettudat

Ami végül a hagyományközösségi formációt illeti, ennek elvileg megvolt a lehetősége, hogy integrálja a másik kettőt. A – szintén német származású – Pulszky Ferenc, aki ugyanúgy látta a nyelvközösségi nemzetfelfogás korlátait, mint például Berzeviczy, úgy gondolta, hogy a nemzettudat gerince a történeti narratíva, s ezért arra hivatkozott, hogy a közös történelmi hagyományhoz rendelhető „*mi*”-tudat lehet egy átfogó magyar nemzettudat alapja. Világosan látta, hogy a különféle népcsoportok nyelve és szokásai centrifugális szerepet játszanak, ám, mint írja: „*Még is szívesen nyújtjuk jobbunkat a' tótos horvátnak, a' németes szepesinek, 's nem zárjuk el előle keblünket, mely minden honfi iránt egyformán meleg. A' múlt az, mi a' jelenben összeköti az ivadékokat, a' közös emlékezetek, a' közös historia. Ez a legerősb kötelék, ezért szeretjük a' magyart, mert érti gondolatainkat, mert tisztelettel emlékezik szent Istvánról, mert fénylik szeme ha Hunyadiról szól, 's akaratlanul is Mohács' névnél felsohajt [...].*”¹⁴

A nyelv nemzetkonstitutív szerepének hatása alól ugyanakkor ő sem tudta magát kivonni; fejtegetésében sajnálatos tényként említi az ország soknyelvűségét.

Aligha kell azonban külön hangsúlyozni, hogy a nyelv nemzetalkotó szerepe az egész kelet-közép-európai térségben központi szerepet játszott, mégpedig elsősorban Johann Gottfried Herder nyomán; Herder a nemzeti típusú közösségek történeti alakulását elválaszthatatlannak tartotta a közös nyelvtől, amely a közösség tapasztalatainak legfőbb hagyományozója.

A magyar nemzeti irodalomnak az a koncepciója, amely a hagyományközösség elvén alapult, Herder – és a Grimm-testvérek – nyomán rendelte alá a közös történelmi emlékezet elvét a nyelvnek, pontosabban a nyelvtől elválaszthatatlan népköltészeti hagyománynak – lévén, hogy a kollektív emlékezet legfőbb szervének a nép epikus költészetét tekintette. (Fontos megjegyezni: a nyelvnek itt nem emblemikus szerepe van, mint az eredetközösségi szemléletben – lásd „*Őseink nyelve*” –, hanem tényleges közösségképző funkciója.)

A hagyományközösségi elv ilyenfajta érvényesítése lehetővé tette az eredetközösségi tudat integrációját. A népköltészetre alapozott nemzeti irodalom legfőbb teoretikusa és költője, Arany János egyrészt tisztában volt vele, hogy a közös eredet nem objektív nemzetalkotó tényező; a népköltészetben artikulálódó történeti emlékezetet élesen elhatárolta a történeti objektivitástól. Ám – nem függetlenül a történeti objektivitás hozzáférhetőségével szemben táplált kételyeitől – úgy ítélte meg, hogy a nemzeti identitást csak a népköltészet által fenntartott kollektív emlékezetre lehet alapozni. Verses epikájának ezért legfőbb célkitűzése, hogy összeszedje és modern költői formában integrálja mindazt, amit a magyar népköltészet emlékezte a történelemlről – s azon belül hangsúlyozottan a nemzet eredetéről – fenntartott. Arany nem foglalkozott azzal a kérdéssel, mennyiben felel meg vagy nem felel meg a történelmi valóságnak a hun–magyar rokonság tétele; tervezett honfoglalási

14 Lásd TARNÓI, L.: Parallelen, Kontakte und Kontraste. Die deutsche Lyrik um 1800 und ihre Beziehungen zur ungarischen Dichtung in den ersten Jahrzehnten des 19. Jahrhunderts. Budapest : ELTE, 1998.

15 PULSZKY, F.: A' műgyűjtemények hasznairól, Athenaeum, 1838, Második félév, 12. szám, 185 – 186.

trilógiájának ez kizárólag annyiban lett alapja, amennyiben nyomai fennmaradtak a néphagyományban. (Egyébként azért is fordult a hun eredetet középpontba állító Kézaihoz, mert ez szerinte sokkal több népmondai elemet átvett, mint a tudóskodó Anonymus, aki megvetette a népi hegedősök csáscsogó énekeit, anélkül, hogy a történeti valósághoz közelebb vitt volna.)

Amennyire képes lehetett a nyelvi alapú hagyományközösségi koncepció az eredetközösségi nemzettudat integrálására, olyannyira volt alkalmatlan arra, hogy az államközösségi nemzetfelfogást befogadja. Viszonya azonban gyökeresen más volt a nem magyar nyelvű magyarországi irodalomhoz, mint az eredetközösségi koncepcióé. Ez már a Pyrker-vitában kiviláglott; míg Toldy Ferencék renegátnak minősítették Pyrkert, amiért a magyar nemzethez való tartozását nem hitelesítette azzal, hogy magyar nyelvű költővé válik, Kölcsey Ferenc és Gyulai Pál minden kritikai akcentus nélkül osztrák-német költőnek minősítette a Rudolphias szerzőjét, tekintettel arra, hogy németül gondolkodott. Azok tehát, akik nemzetkonstitutívként fogták fel a nyelvet, természetesen tagolták különálló nemzeti közösségekre az ország lakosságát – anélkül, hogy számoltak volna ennek távolabbi következményeivel az államközösségi elv vonatkozásában.

4. Összegzés

A 19. század magyar irodalmának története tehát arról tanúskodik, hogy a három nemzettudati formáció egyike sem tudott integráló szerepet betölteni. Az irodalom terén a verseny lényegében ennek ellenére eldőlt – mégpedig az eredetközösségi formáció javára. Jelképes kifejezője ennek a Millennium alkalmából megjelentetett népszerű irodalomtörténet, *A magyar irodalom kis tükré* Beöthy Zsolttól, amely Toldy Ferenc koncepcióját viszi tovább és egyszerűsíti le, a „*volgai lovas*” képével idézve fel a magyar nemzet eredetét.

Mi sem jellemzőbb a viszonyokra, hogy a magyar költészetet radikálisan, ám nemzetileg megújítani kívánó Ady Endre is az eredetközösségi nemzettudathoz kapcsolódott. Elegendő a költészeti forradalmat meghirdető Új versek nyitóversére gondolni, amely Góg és Magóg motívumát megidézte Anonymus eredet-verzióját parafrázálva; Ady a legcsekélyebb affinitást sem mutatja a hagyományközösségi elv iránt. (Hogy a hagyományközösségi elvet a magyar kulturális életből nem lehetett kiszorítani, azt leginkább Bartók Béla példája mutatja, aki egész életművét ennek az elvnek az égése alatt alkotta meg.)

A fenomenológiai szociológia tisztában van azzal, hogy a társadalmi valóságot képező kollektív tudati mintázat sohasem teljesen konzisztens; át- meg átszövik kisebb-nagyobb disszonanciák. Azt is megállapítja ugyanakkor, hogy ezek a disszonanciák az érintettek tudatában ritkán érik el a tudatosság szintjét – de ha elérik, zavar támad a társadalom működésében. A 19. századi magyar irodalom történetének tanúsága szerint a különböző nemzettudat-formációk strukturális különbözőzése a társadalomban élők számára is megkerülhetetlen volt, s ez gátolta egy olyan egységes nemzettudat létrejöttét, amely a nacionalizálódás folyamatán végighaladó európai társadalmakban a kollektív társadalmi mintázat egységének záloga.

Varianty pojmu národ v maďarskej literatúre v 19. storočí

Resumé

V Európe v 18. a 19. storočí sa stal národ významnou kategóriou spoločenského života. Jednotné národné vedomie sa kryštalizovalo buď okolo štátu, alebo okolo spoločnej kultúrnej tradície. V Uhorsku popri týchto dvoch možnostiach hralo úlohu aj povedomie šľachty, ktoré bolo postavené na princípe spoločného šľachtického pôvodu. Podľa maďarskej literatúry z 19. storočia, medzi tými-

to tromi formáciami prebiehalo súťaženie, ktorá z nich bude schopná integrovať ďalšie dve. Šance „národného vedomia štátnej pospolitosti“ hneď od začiatku marilo to, že habsburská ríša, resp. Uhorské kráľovstvo ako základ identity, neboli zladiteľné s touto ideou; avšak etnická mnohorakosť tak či tak uzatvorila cestu k integrácii národného vedomia na kultúrno-jazykovom základe alebo na základe spoločného pôvodu. *Uhorský národ* ako *spoločenstvo pôvodu* stále prijímal aj ľudí nemaďarského pôvodu; v 19. storočí sa hlavným spoločenským kritériom stal „jazyk predkov“, a tak len maďarská literatúra mohla byť uhorskou literatúrou. Integráciu ľudovej slovesnosti, ktorá patrila k základom maďarskej kultúrnej tradície, obmedzovalo to, že kultúra šľachty vychádzala zo vzoru tzv. európskej vysokej kultúry.

Formácia tradičnej spoločnosti by mala šancu na integráciu vtedy, ak by vychádzala zo spoločného historického vedomia. Ale podľa Herdera a bratov Grimmovcov vychádzala z jazyka, ktorý pramenil v ľudovej slovesnosti; a keď aj (vďaka ľudovej epike) bola možná integrácia na základe princípu spoločenstva pôvodu, jazykovo odlišujúce sa spoločenstvá štátu prirodzene zaradila k iným národom. História maďarského jazyka v 19. storočí svedčí o tom, že hoci národné vedomie vychádzajúce zo spoločného pôvodu zatlačilo do pozadia ďalšie dve formácie, integračnú úlohu nevedelo naplniť, a nedokázala to realizovať ani jedna z týchto troch formácií.

Variations on the Notion of Nation within Hungarian Literature of the Nineteenth Century

Summary

In Europe of the eighteenth and nineteenth centuries the concept of the nation began to play an overreaching role in social life. A unified national awareness crystallized either within state borders or around a common cultural tradition. In Hungary, in addition to these two possibilities, a national awareness of aristocracy played a role as well (which was formed on the basis of common origin).

An analysis of Hungarian literature shows a competition amongst these three formations existed as each model attempted to integrate the other two. The chances of national awareness of state commonwealth were from the beginning negated by the fact that neither the Habsburg Monarchy nor the Hungarian Kingdom were consistent as a base for identity. Furthermore, ethnic complexity in any case blocked the road to integration of national awareness on the basis of linguistic, cultural or common origin. However, the concept of nation as a community of origin. Furthermore, in the nineteenth century the main social criterion became a language of predecessors, so only Magyar literature could be considered Hungarian literature. The integration of volk culture, which belonged to the basic sources of Magyar cultural traditions was hampered by the fact that the culture of aristocracy was formed in lines with so called European high culture.

The formation of traditional society could have had a chance to be integrated if it would have originated from a common historical awareness. However, according to the Herder and Grimm brothers, it came out of language flowing from volk culture, and even though (thanks to the volk epic) the integration of principle of community of origin was possible, linguistically different communities were ranked to other nations. The history of the Magyar language in the nineteenth century testifies, that even though the other two formations were pushed to sidelines, the integration role was not carried on by either of them.

Národná identita a centrum národného hnutia (Martin – azyl, pevnosť, symbol)

Milan Podrimavský

Formovanie národných identít v stredoeurópskom priestore bolo procesom, v ktorom sa odrážali špecifické stránky a podmienky vývoja a postavenia jednotlivých národných celkov v príslušných štátnych útvaroch. Preto je prirodzeným javom, že fázy tohto procesu boli diachronické a ich kvalitatívne parametre v rozličnej miere diferencované. Jedným z určujúcich faktorov a podmienok uvedeného procesu bola urbanizácia, vyplývajúca jednak z rozvoja priemyslu, dopravnej a komunikačnej infraštruktúry, ako aj z charakteru sídlíštnych podmienok a ďalších predpokladov modernizácie spoločnosti v hospodárskej oblasti s dopadom na sociálnu skladbu obyvateľstva.

V kontexte funkcie miest v globálnom spoločenskom vývine zohrávajú preto mestské centrá osobitnú a nenahraditeľnú úlohu aj v národotvornom procese. V nich sa totiž koncentrovali politické, hospodárske a kultúrne elity, ktoré stáli na čele národných ambícií, snáh, pohybov a hnutí. Z hľadiska ideového a programového usmerňovania a inštitucionálneho organizovania národných síl osobitné poslanie a význam mali tie mestá, ktoré sa v dôsledku tradícií i aktuálnych potrieb stali celonárodnými centrami, kde sídlili národnoreprezentatívne ustanovizne politického, hospodárskeho a kultúrneho charakteru. Tieto sa dostali do povedomia ako „*hlavné mestá*“. Príslušníci vlastného národa a tiež iných národov ich chápali aj ako manifestovaný atribút a symbol identity konkrétneho národa.

Špecifickosť formovania národnej identity Slovákov treba z uvedeného hľadiska vidieť v tom, že hoci Slováci ako celok, ako etnická jednotka žili v Uhorsku v kompaktnom osídlení, v polovici 19. storočia nemali ešte takéto centrum konštituované. Vplyv dejinných faktorov pri utváraní podmienok vývinu individuality Slovákov totiž negatívne pôsobil na celý ich národotvorný proces.¹ Predovšetkým išlo o absenciu foriem národnej samosprávy, ustanovizní a orgánov v politicko-administratívnom, cirkevnom a kultúrnom živote a pod. Zároveň od konca 18. storočia celkové štátno-politické tendencie s programovým zacielením na budovanie Uhorska ako maďarského národného štátu boli taktiež nepriaznivé pre rozvíjanie prirodzeného procesu emancipácie a sebarealizácie nemaďarských národov.

V príspevku môžeme poukázať len na niektoré charakteristické aspekty postavenia a chápania Martina ako centra slovenského národného hnutia, avšak s prihliadnutím na celkový rámec prebiehajúcich politicko-spoločenských procesov, signifikantných udalostí a pôsobenia osobností národnej elity, ktoré sú s Martinom späté od 60. rokov 19. storočia až po mocensko-politické a štátoprávne zmeny roku 1918.

Dianie v Martine v rozličných vecných súvislostiach si v aktuálnom čase všímala predovšetkým publicistika a žurnalistika (*Pešťbudínske vedomosti, Národné noviny, Slovenské listy, Hlas, Slovenský týždenník, Prúdy, Slovenský denník*). Rozdielnosť v politických postojoch týchto periodík bola rozhodujúca aj pre uplatňovanie odlišných kritérií na hodnotenie funkcie a reálneho vplyvu Martina na potreby národného života. Pravda, v súvislosti s Martinom sa tu vychádza zo všeobecne uznávanej skutočnosti, že sa postupne sformoval a etabloval ako národné centrum Slovákov. V názorovom spek-

1 ŠKVARNA, D.: Začiatky moderných slovenských symbolov. K vytváraniu národnej identity od konca 18. do polovice 19. storočia. Banská Bystrica 2004, s. 49 – 51.

tre o Martine dominovali však aktuálne otázky a problémy národnoemancipačného procesu. Preto ide o viacrozmernú a viacvrstvovú škálu chápania a výkladu fenoménu Martin, a to v súvislostiach celkových i čiastkových aspirácií a pohybov v slovenskej politike, hospodárskej sfére, spoločenskom a kultúrnom dianí. Samotný fenomén podstaty, zmyslu a poslania takéhoto strediskového typu lokality, akou bol svojimi funkciami v celonárodnom dosahu Martin, sa mohol stať predmetom záujmu a objektívneho vyhodnotenia, pochopiteľne, až po uzavretí tejto etapy v jeho dejinách roku 1918.

Slovenské národné centrum bolo tiež predmetom záujmu a posudzovania na maďarskej strane, a to jednak v politických kruhoch, ako aj v publicistike, žurnalistike a verejnej mienke, najmä v maďarských kruhoch na území Slovenska. Príznačné sú napríklad pohľady na Martin v publikáciách súdobých maďarských autorov, ktoré sa špeciálne venujú slovenskej problematike v dejinách a aktuálnom priereze a patria k reprezentatívnym v tomto kontexte. Géza Kostenszky v roku 1893 venuje Martinu síce len krátku pasáž, avšak veľavravnú v dôvodoch konštatovaní, že v Oravskej, Turčianskej a Liptovskej stolici niet znakov intenzívnejšieho urbanizačného rozvoja, keďže aj „*sídlami stolic sú malé dediny a jedno Turčiansky Svätý Martin je priam hniezdo panslavizmu*“. Podčiarkol pritom potrebu v záujme „*národnej politiky*“ vytvoriť maďarské mestá, aby nemohli v nich pôsobiť panslávci, lebo ak by štát vytvoril z Martina veľké mesto, vtedy by sa rozbil centrum panslávov a práve toto územie by sa dostalo pod maďarský vplyv.² V plnšom obsahovom rozmere sa Martinom zaoberal Titusz Dugovich roku 1903 vo svojom výklade slovenského národného hnutia. Zaznamenal zakladanie a pôsobenie slovenských ustanovizní v Martine a v ich poslaní videl v podstate prostriedok protištátnej podkopy, podvratnej činnosti slovenských extrémistov, prepriatcov („*túlzók*“). V štatistickom prehľade o „*rozširovateľoch a vodcoch slovenských národnostných myšlienok*“ uvádza, že podľa spoľahlivých, ale neúplných údajov bolo v Turci 65 takýchto osôb (14 advokátov, 11 evanjelických kňazov, 12 evanjelických učiteľov, 3 lekári, 12 bankových úradníkov, 4 továrenskí úradníci a 9 novinárov). Vo všetkých ním uvedených 12 stoliciach vykázal sumárne 478 osôb tejto kategórie, ktoré stáli na čele slovenského národného hnutia ako jeho najvýznamnejší aktívisti a predstavitelia. Z toho vyplýva, že v Turci ich pôsobilo 13,6% z celkového počtu.³ Lajos Steier zaznamenáva slovenské podujatia a ustanovizne v Martine a konštatuje, že Martin je od roku 1860 „*sidelným mestom slovenských národnostných snáh*“, kde „*sa osadil generálny štáb slovenskej národnosti a časom prirodzene vznikla taká zvrátenosť, že kto bol turčianskosvätomartinský Slováč, tam sa narodil, dostal sa do tohto generálneho štábu. Za hlavné mesto slovenského „Felvidéku“ pokladá Turčiansky Svätý Martin každý a niekedy pyšne povrávajú o malom a špinavom mestečku, že je pre nich také isté, ako Čechom Praha a Rusom Moskva*“.⁴ V rovnakom duchu písal o Martine Adolf Pechány roku 1913, ktorý označil Národné noviny za „*list turčianskosvätomartinského aeropágu*“, čím vlastne zoskupenie martinských činiteľov označil za vedúcu a vrcholnú autoritu slovenského národného hnutia.⁵ Pre maďarské prostredie a prohungaristicky orientované kruhy znamenal Martin, v kontexte chápania slovenského národného hnutia ako deštruktívneho faktora pre integritu štátu, koncentrovaný symbol panslavizmu, slovenského extrémizmu, protištátneho buričstva, nevlasteneckých myšlienok a štátu nebezpečných zámerov. Ich argumentácia vyznievala do záverov, že snahy s takýmto zameraním škodia v Uhorsku samotným Slovákom, keď hľadajú východiská mimo jestvujúceho štátneho celku s prirodzenou maďarskou dominanciou v ňom.

Problém národného strediska, proces jeho zrodu a vývinu sa predmetom odborného záujmu stal až po roku 1918. Z relevantnej literatúry o Martine je príhodné všimnúť si aspoň tri práce, odlišné

2 KOSTENSZKY, G.: Nemzeti politika a Felvidéken. Budapest 1893, s. 76.

3 DUGOVICH, T.: A tót nemzetiségű mozgalom fejlődésének története. Turóczenntmárton 1903, s. 94 – 98.

4 STEIER, L.: A tót nemzetiségű mozgalom fejlődésének története. Liptószentmiklós 1912, s. 82.

5 PECHÁNY, A.: A tótköröl. Budapest 1913, s. 266.

dobou svojho vzniku, poňatím témy i výkladom problematiky. Prvé programovo ciele spracovanie otázok národného centra Slovákov pochádza od Fedora Ruppeldta. V dvoch statiach publikoval návrh, aby nadväzuje na stav pred vznikom ČSR sa Martin aj v nových štátnych pomeroch cielavedome budoval ako slovenské národné centrum.⁶ Podpornú argumentáciu podrobne rozvíja v prehľadnej dokumentárnej publikácii.⁷ Doložil v nej okrem iného vývin prvého celonárodného strediska, ktorým sa stal vtedajší Turčiansky Svätý Martin usporiadaním Slovenského národného zhromaždenia v roku 1861, hoci sa v prípravnej fáze podujatia uvažovalo aj o iných vhodných strediskách. Rozhodli takto viaceré faktory a vplyvy, osobitne však poloha Turca a pripravenosť Turč. Sv. Martina, mestečka s atribútom sídla stolice, vzhľadom na ich tradície najmä v pohyboch rokov 1848 – 1849.⁸ Publikácia Jána Hrušovského⁹ poskytuje pre predmetnú tému relevantné originálne informácie o spoločenskej atmosfére a panoráme bežného i sviatočného života Martina na začiatku 20. storočia. Autor na základe autopsie sprístupňuje najmä prostredníctvom postáv, ktoré so svojim rodinným zázemím a rodovými väzbami, siahajúcimi aj do iných slovenských oblastí, stelesňovali silný osobnostný potenciál národného života, ktorý sa sústredením v Martine a ďalších mestečkách a obciach Turca premietal v účinkovaní tam sídliačich národných ustanovizní, ako aj v členitých politických, hospodárskych, kultúrnych a spoločenských aktivitách. Trilógia Júliusa Vanoviča „o starom Martine“ má esejisticko-dokumentárny charakter. Využitím zväčša už publikovaného materiálu podáva v druhej a tretej knihe úvahy a pohľady na vnútorný svet martinskej spoločnosti s dôrazom na tie zložky a prvky, ktoré v nej po personálnej a inštitucionálnej stránke utvárali typické osobitosti *martinského centra* celonárodných snáh a podujatí.¹⁰

Žiada sa zdôrazniť, že otázka významu mestského fenoménu pre Slovákov sa zákonite vynárala už v období pred revolúciou 1848 – 1849. V národnom obrození od konca 18. storočia sa dominantné národné aktivity prejavovali na báze literárnej, vzdelávacej a kultúrnej v podobe zoskupení vzdelancov a študentov vyšších škôl v príslušných mestských strediskách (Bratislava, Trnava, Budapešť, Levoča, Kežmarok, Banská Štiavnica, Prešov, Liptovský Mikuláš). V kontexte vyzrievania národnej ideológie a povedomia predstav o potrebách ďalšieho rozvoja národnej spoločnosti prichádza aj k uvedomovaniu si nevyhnutnosti integrovane osnovať národný život na funkčných štruktúrach ustanovizní, ktoré sa majú v optimálnom prípade etablovať aspoň v jednom stredisku alebo v strediskách lokálneho významu, ktoré by v niektorých oblastiach suplovali aj hlavné mestské centrum. Pravda, na slovenskom etnickom území národnostná štruktúra miest, ktoré na toto poslanie pripadali do úvahy, nebola priaznivá pre slovenské aktivity v danom smere. Napriek tomu sa však vo viacerých z nich zoskupovali osoby, ktoré aj svojou verejnou činnosťou tvorili určité jadro lokálnych a regionálnych zoskupení národných síl. Už počas 30. a 40. rokov 19. stor. si vtedajší činitelia mladoslovenského hnutia uvedomovali, že okolité národy svoj spoločenský a kultúrny vzrast opierajú o hlavné národné mestské centrum ako stredisko, ktoré viaže pôsobenie národnej elity v politickej, hospodárskej a kultúrnej sfére. Skutočnosťou však bolo, že ani jedno mesto neposkytovalo primárne a rozhodujúce podmienky, aby sa mohlo stať bazálnym centrom národného života, disponovať nevyhnutnými atribútmi pre túto funkciu i poslanie. Preto je pochopiteľné, že ani vo vedomí vedúcich kruhov národného života sa nemohol dosiahnuť konsenzus v otázke, ktoré

6 RUPPELDT, F.: Koncentrácia Slovenska. Slovenské pohľady, 42, 1926, č. 4, s. 224 – 234; RUPPELDT, F.: Národná koncentrácia. Slovenské pohľady, 42, 1926, č. 6 – 8, s. 442 – 478.

7 RUPPELDT, F.: Koncentračné snahy slovenské do roku 1918. Príspevky ku kultúrnej histórii Slovákov. Turč. Sv. Martin 1928, 235 s.

8 RUPPELDT, F.: Tamže, s. 74 – 76.

9 HRUŠOVSKÝ, J.: Starý Martin v živote a ľudoch. Črty a spomienky. Bratislava 1947, 309 s.

10 VANOVIČ, J.: Druhá kniha o starom Martine (1861 – 1875). Martin 1993, 214 s.; VANOVIČ, J.: Tretia kniha o starom Martine (1875 – 1918). Bratislava 1999, 151 s.

z miest by sa takýmto centrom mohlo a malo stať. Svoju úlohu zohrala preto dejinná retrospektíva, na základe ktorej zvýrazňovali význam Nitry, Trenčína, Bratislavy, B. Štiavnice a Trnavy najmä ako symbolov pre uvedomenie si historicity, identity a kontinuity kompaktného územia, na ktorom Slováci žili. Mestský fenomén a na najvyššej pozícii centrálné mesto v ich chápaní totiž vystupovali ako výstižný indikátor vyspelosti národa.

V slovenských revolučných pohyboch 1848 – 1849 už na základe deklarovaných politickoprogramových zámerov organicky vyplynuli nové úlohy a potreby v celej šírke národnoemancipačného hnutia s perspektívnymi výhľadmi zabezpečenia národnej identity a individuality. Jeho štátoprávny a politický rámec mal garantovať rozvoj atribútov svojbytného národného života najmä v oblasti jazykovej, školskej, kultúrnej, vzdelávacej a spoločenskej, vrátane horizontálnej a vertikálnej siete príslušných inštitúcií s pôsobnosťou v lokálnom, regionálnom a celonárodnom rámci, ktoré by podľa svojej povahy boli aj adekvátne rozmiestnené. Uvažovalo sa tiež o národnom centre (Banská Bystrica, Nitra) ako sídle ústredných národných orgánov (Slovenská národná rada).

Po obnovení ústavného života (1860 – 1861) nastali v politických, národnostných a kultúrnych pomeroch závažné zmeny, na ktoré slovenskí činitelia reagovali vlastnými iniciatívami. Prvým signálom bolo založenie nových (po *Slovenských národných novinách* druhých) slovenských politických novín – *Pešťbudinských vedomostí* v marci 1861. Ich názov odrážal skutočnosť, že aj jediný politický tlačový orgán vyjadrujúci záujmy Slovákov sídlil v hlavnom meste Uhorska. Tu sa teda začalo z okruhu stúpencov jeho programu etablovať aj stredisko vedúcej zložky slovenskej národnej politiky s ambíciami presadzovať emancipačné záujmy Slovákov v celoštátnom rámci.

Udalosti jari 1861 však postavili pred slovenskú politiku viacero zásadných otázok, ktoré sa týkali programovej orientácie a podoby národnej reprezentácie s poslaním pôsobiť v záujme realizácie emancipačných potrieb, a to aj vzhľadom na aktivizáciu politických predstaviteľov ďalších nemaďarských národov, ktorí sa rozhodli prijatie meritórnych politických rozhodnutí v tomto smere uskutočniť na fórach národných zhromaždení vo vlastnom etnickom prostredí. Pred slovenskými iniciátormi usporiadania takéhoto fóra stála vážna otázka určiť miesto konania, ktorá sa vyriešila zásluhou predstaviteľov mestečka Turčiansky Svätý Martin.¹¹ Na jeho pôde sa 6. – 7. júna 1861 uskutočnilo prvé reprezentatívne politické fórum – Slovenské národné zhromaždenie. Prijalo Memorandum národa slovenského s tézami národnej identity a individuality s požiadavkami na ich štátoprávne zabezpečenie a zvolilo Stály národný výbor, v poradí druhý slovenský národnopolitický orgán.

Skutočnosť, že uvedená udalosť sa uskutočnila v Martine, znamenala podstatný posun v riešení otázky celonárodného strediska. Hoci sa v dokumentoch Viedenského memoranda z decembra 1861 uvádza, že centrum požadovanej formy národnej samosprávy pod názvom Hornouhorský slovenský Dištrikt (Okolie) má byť Banská Bystrica ako sídlo autonómneho snemu, táto predstava sa fakticky nemohla realizovať, keďže s predmetným návrhom sa panovník František Jozef I. odmietol dokonca aj zásadne zaoberať.¹² Martin ostal tak jediným relevantným miestom, ktoré v určitom význame a stupni mohlo po konaní Slovenského národného zhromaždenia zodpovedať konkretizovanej predstave o národnom centre.

Význam uvedeného kroku Martina bol už v bezprostrednom čase oceňovaný vysoko, čo pramenilo z vedomia a presvedčenia súčasníkov o mimoriadnej udalosti celonárodnej dôležitosti a významu, ktorá sa v ňom odohrala. V básnických skladbách, reagujúcich na Slovenské národné zhromaždenie, autori apostrofovali Martin v rozličných obrazoch, ktoré zdôrazňovali výnimočnosť

11 Príslušné uznesenie mesta publikuje ŠKULTÉTY, J.: Slovenské Memorandum roku 1861. Turč. Sv. Martin 1911, s. 31 – 32.

12 RAPANT, D.: Viedenské memorandum slovenské z roku 1861. Turč. Sv. Martin 1943, s. 153.

udalosti na jeho pôde, a preto napríklad Andrej Sládkovič ho prirovnal k Betlehemu¹³ a Ľudovít Kubáni k Mekke, Rímu, Sionu a Pantheonu.¹⁴

Pozícia Martina sa ďalej dotvárala a upevňovala od 21. apríla 1862 po rozhodnutí jeho predstavenstva, aby sa stal miestom konania zakladajúceho valného zhromaždenia i sídlom Matice slovenskej, ktorá začala pôsobiť od 4. augusta 1863.¹⁵ Tento akt prispel k naplneniu úlohy vykonať potrebné prípravy na založenie Matice slovenskej, ktorou Slovenské národné zhromaždenie uznesením pod č. XXIV poverilo Stály národný výbor na čele s Jánom Franciscim.¹⁶ Roku 1865 otvorili budovu Matice slovenskej, nazvanú „*národná svetlica*“, ktorú mesto poskytlo na základe zmluvy Matici slovenskej. Bola prvou účelovou stavbou na národné kultúrne potreby. Dokumentovala tiež dlhodobý zámer utvrdiť sídlo ustanovizne a vytvoriť podmienky na rozvíjanie činnosti.

Po Matici slovenskej vznikli v Martine ďalšie národné inštitúcie. V roku 1867 založili patronátne nižšie evanjelické a. v. gymnázium a v nasledujúcom roku prvý národný peňažný ústav – Turčianskosvätomartinskú sporiteľňu i *Národný hlásnik*, prvý ľudový časopis, ktorý sa zaoberal aj popularizujúcim osvetľovaním spoločenských a politických otázok. V roku 1869 začali činnosť Živena, spolok slovenských žien, a Knihtlačiarsky účastinársky spolok.

Valné zhromaždenia Matice slovenskej vo výročné dni jej založenia a zároveň aj ďalších ustanovizní znamenali pracovný i slávnostný dôvod stretávania sa národných činiteľov. Na tomto základe sa Martin čoraz viac dostával aj do vedomia širších kruhov národne uvedomelej verejnosti ako skutočné stredisko národného života a miesto „*národných pútí*“. Práve na pôde Matice slovenskej sa v spoločnom národnom záujme preklenuli retardujúce vplyvy tradičnej záťaže konfesionálnej diferenciácie medzi evanjelikmi a katolíkmi a otvorila cesta k praktickej súčinnosti a plodnejšej spolupráci obidvoch zložiek. V Martine sa zoskupovali aj osobnosti pochádzajúce z iných krajov, získali si uznanie a autoritu ako významní činitelia, ktorí pôsobili v tamjších ustanovizniach, pričom napriek prirodzeným názorovým odlišnostiam zastávali v záujme národnej činnosti jednotnú platformu.

Novú kvalitu a ďalší argument na utvrdenie statusu národného centra získal Martin v roku 1870, keď nadväzujúc na poslanie a funkciu *Pešťbudínskych vedomostí* začali práve v ňom vychádzať *Národné* (od roku 1873 *Národnie*) noviny, politický tlačový orgán vyjadrujúci a reprezentujúci kontinuitu ideovej a programovej platformy Memoranda národa slovenského. V tomto roku sa prvýkrát uskutočnili široko koncipované národné slávnosti, na ktorých Viliam Pauliny-Tóth verejne vyhlásil, že Martin sa stal aj pre budúcnosť uznávaným národným centrom.¹⁷ V týchto súvislostiach nie náhodou sa Turčiansky Sv. Martin stal v roku 1871 sídlom vedenia Slovenskej národnej strany. Uvedenými dvoma aktmi sa síce ťažisko slovenskej politiky presúva zo štátneho centra do „provinčnej“ reality, avšak s výhodou, že leží v stredovej polohe na etnickom území, aby sa práve dosah vedenia politiky mohol adekvátnejšie nasmerovať a postupne umocňovať vhodnejšími komunikačnými a užšími personálnymi väzbami na slovenské prostredie v etnickom i územnom chápaní. Skutočnosť, že Slovenská národná strana a jej tlačový orgán sa etablovali v Martine, rozhodujúcim spôsobom symbolizovala vyvrcholenie a zavŕšenie atribútov národnej koncentrácie do jedného strediska mestského typu v tejto fáze národného vývinu. Možno povedať, že slovenská politika sa potom až do konca storočia spájala s Martinom a stotožňovala s vedením SNS.

13 Memorandum v slovenskej literatúre. Bratislava 1961, s. 96.

14 Tamže, s. 132 – 133.

15 Príslušné uznesenie mesta publikuje BOTTO, J.: Dejiny Matice slovenskej. 1863 – 1875. Turč. Sv. Martin 1923, s. 125 – 126.

16 Z prameňov národa. ELIÁŠ, M. (Ed.): Martin 1988, s. 221 – 222.

17 Pozri pozn. č. 7, s. 120.

Rok 1875 znamenal významné oslabenie štruktúry národných ustanovizní v Martine, lebo došlo k zrušeniu Matice slovenskej a evanjelického gymnázia. Súdobá slovenská interpretácia a hodnotenie týchto krokov jednoznačne vyústilo do záverov, že zámer mariť slovenské emancipačné snahy aj na poli národnej kultúry a vzdelanosti je neprípustným mocenským zásahom do atribútov národnej identity ďalekosiahleho negatívneho dosahu. Tradičné augustové zhromaždenia jestvujúcich ustanovizní a s nimi spojené slávnostné kultúrne podujatia sa však čoskoro obnovili a usporadúvali pravidelne. Už ich samotnou existenciou si účastníci symbolicky pripomínali Maticu slovenskú.

Pre dotvorenie obrazu Martina sú relevantné aj podujatia, ktoré sa realizovali v období útlmu politickej činnosti a programovo sa zamerali na kultúrnu a hospodársku sféru. V roku 1881 obnovili Svetozár Hurban Vajanský a Jozef Škultéty mesačník *Slovenské pohľady*, ktorý sa stal reprezentatívnym zrkadlom slovenskej literárnej a kultúrnej tvorby. S poslaním podporovať spisbu a šíriť slovenské publikácie, účinkoval od roku 1885 Knihkupecko-nakladateľský spolok. V roku 1884 začala v Martine účinkovať Tatra banka ako ústredný slovenský peňažný ústav, vyjadrujúci snahy sústrediť národný kapitál a dbať na vhodnú a účinnú podporu slovenských podnikateľov. Významným impulzom k dotváraniu profilu Martina bola akcia výstavby Národného domu (Domu) ako spoločensko-kultúrneho priestoru, v ktorom sa zamýšľalo pokračovať aj v niektorých aktivitách Matice slovenskej. Otvorili ho v roku 1890 a na jeho pôde sa obnovilo budovanie knižničných a muzeálnych zbierok (Múzeum a Bibliotéka). Bola to po budove Matice slovenskej druhá stavba na slovenské kultúrne účely.¹⁸ Nová kultúrna ustanovizeň celonárodného charakteru – Muzeálna slovenská spoločnosť (MSS) mohla vzniknúť až roku 1895. Okrem ťažiskovej náplne dokázala aspoň v obmedzenom rozsahu aktivizovať aj okruh agilných členov pre vlastivednú bádateľskú činnosť a nadviazať v tomto smere na kroky a plány Matice slovenskej. Dokladom sú periodiká *Sborník MSS* (od roku 1896) a *Časopis MSS* (od roku 1898). Svoju budovu Múzea, tretiu dominantnú stavbu pre kultúrne potreby, otvorila roku 1908.¹⁹ Spolok Živena začal roku 1910 vydávať s rovnakým názvom svoj časopisecký orgán, ktorého poslaním bolo vzdelávať slovenské ženy, podporovať ich spoločenské a kultúrne záujmy i činný podiel na podujatiach vo verejnom živote.

Koncom prvého decénia 20. storočia nastala v koncentrácii národných síl v Martine určitá stagnácia, ktorú vyvážilo pozdvihovanie sa iných centier, ale všeobecne pozícia Martina ostala zachovaná. Súbežné posilňovanie regionálnych stredísk, kde sa oživovali národno-spoločenské tradície, svedčilo v konečnom dôsledku o evidentnom vzraste a skvalitnení štruktúry národných aktivít, ale koncentraciou ustanovizní a ďalších viditeľných znakov organizovanej národnej činnosti sa nemohlo, prirodzene, s Martinom porovnávať až do rozpadu monarchie ani jedno slovenské mestské stredisko (Liptovský Mikuláš, Trnava, Skalica, Nové Mesto nad Váhom, Senica, Myjava, Brezová, Dolný Kubín, Ružomberok, Žilina, Tisovec, Zvolen a Bratislava).

Z aspektu témy možno uviesť niektoré všeobecné závery a konštatovania v kontexte relevantných poznatkov o charakteristických stránkach slovenského národného vývinu. Predovšetkým sa žiada zdôrazniť, že formovanie moderného slovenského národa po revolúcii 1848 – 1849 sa dialo v špecifických podmienkach, keď na slovenskom etnickom území neexistovalo veľké mestské centrum, ktoré by sústreďovalo a vyjadrovalo inštitucionálne atribúty národnej identity. Táto skutočnosť poznačila a determinovala celkový profil vyzrievania slovenskej spoločnosti nielen z hľadiska manifestovania a presadzovania nacionálnych priorít a záujmov, ale aj z hľadiska civilizačno-kultúrneho napredovania v oblasti politickej, občianskej, hospodárskej, sociálnej a vzdelanostnej. Mestský celok s funkciou národného centra so všetkými atribútmi, označovaný za hlavné mesto národa, sa chápal ako významný národnokonštitutívny a národnoidentifikačný symbol. Jeho absencia znamenala, že v národnom spoločenstve chýbal stimulujúci faktor, ktorý by na jednej strane

18 Ucelené spracovanie témy podáva SOKOLÍK, V.: Z bojov o pokladnicu národnej kultúry. Martin 1966.

19 Podrobnejšie v monografii RYBECKÝ, M.: Muzeálna slovenská spoločnosť. Martin 1984.

integroval jeho politický, hospodársky a kultúrny potenciál a na druhej strane poskytoval podnety a podporu jednotlivým oblastiam a ich regionálnym centrom. Preto je pre štruktúru slovenských emancipačných aktivít tiež charakteristické, že sa paralelne realizovali vo viacerých strediskách mestského charakteru, pričom nemuseli mať štatút mesta. Bolo to v podstate cieľavedomé kreovanie siete regionálnych centier národného života, ktoré L. Szarka v súvislosti s chápaním a vymedzením „slovenského národného regiónu“ definoval pojmom „*etnoregionálne ťažiská*“.²⁰ Ani Martin, v ktorom boli sústredené reprezentatívne národné ustanovizne s jedinečným poslaním a významom, príznačné pre národné centrum, štatút mesta nemal.

Je príznačné, že v národnom centre, platí to aj pre Martin, sa za priority vyzdvihovali predovšetkým také podujatia, ktoré smerovali k utuženiu vedomia o celonárodnej spolupatričnosti a k organizačnému stmeleniu národných síl.²¹ V pozadí vzájomných generačných polemík s ideovo-politickou podstatou o smerovaní národného hnutia a vzťahu medzi martinským centrom a regionálnymi (tzv. vidieckymi) strediskami na prelome 19. a 20. storočia sa odrážalo napätie medzi stúpcami sústreďovacích tendencií a zástancami diverzifikácie národnopolitických aktivít. To sa príznačne zviditeľňovalo predovšetkým akcelerujúcimi snahami o vyhranenie individuality ďalších stredísk voči Martinu. Na túto skutočnosť reagoval Miloš Štefanovič, keď roku 1898 odporúčal vytvoriť nové centrálné slovenské mesto zo Zvolena, čo bolo vlastne perspektívne zameraným návrhom na cieľavedomé budovanie oporného bodu národného života výsostnej dôležitosti, aby slovenské hlavné mesto vo vhodnejšej geografickej polohe zodpovedalo už aj novým podmienkach a budúcim potrebám národného vývinu.²²

Podstatu snáh o etablovanie sa mimomartinských stredísk nevnímali najmä konzervatívne martinské kruhy s adekvátnym chápaním ich základného zmyslu – utvoriť a posilniť životaschopnú štruktúru národnopolitického hnutia, zodpovedajúcu nielen aktuálnym, ale i perspektívnym potrebám. Kvalifikovali ich ako zámernú odstredivú tendenciu, ktorej cieľom bolo nahradenie Martina v postavení celonárodného centra iným mestom alebo vytvorenie ďalšieho takéhoto strediska popri Martine.²³ Išlo o veľmi citlivú otázku, keďže čelné osobnosti staršej generácie videli v posilňovaní nových národných centier nielen oslabenie vplyvu, zásluh a hodnôt tradičného centra, ale aj celého národného hnutia, keďže práve s autoritou Martina spájali predovšetkým dodržiavanie zásad jednotnej a konzistentnej línie národnej politiky a celých emancipačných snáh.

Účelom kritiky Martina v skutočnosti nebola a v daných pomeroch a podmienkach ani nemohla byť, púha formálna a nekonflikttnou cestou uskutočnená zmena centra národného hnutia. Hlavným dôvodom kritických postojov voči čelným predstaviteľom SNS v Martine bola totiž snaha dosiahnuť kvalitatívny posun v politickom živote, najmä vo vedení a usmerňovaní praktickej politickej práce tak, aby sa v príslušných grémiách strany zvýšil vplyv osobností z mimomartinského prostredia, ktoré stáli najbližšie k hlavnej sociálnej základni národného hnutia medzi obyvateľstvom na vidieku. Práve strediská v jednotlivých oblastiach mohli bezprostredne vplyvať na svoje okolie, lebo boli známe čínorodým vystupovaním tamojších predstaviteľov a aktivistov národného života i podujatiami, ktoré mali priamy dosah aj na vidiecke obyvateľstvo. Výsledky snáh diverzifikovať politický život a národné podujatia do viacerých oporných bodov neboli len kvantitatívnym ukazovateľom vzrástania sa národného pohybu. Znamenali nesporne aj výraz jeho kvalitatívnych zmien, pretože zázemie formujúcich sa nových politických prúdov a zoskupení sa viazalo práve na regionálne centrá.

20 SZARKA, L.: Szlovák nemzeti fejlődés – magyar nemzetiségi politika / Slovenský národný vývin – národnostná politika v Uhorsku 1867 – 1918. Bratislava 1999, s. 197 a n.

21 Pozri pozn. č. 7, s. 133 – 134.

22 Tamže, s. 170 – 171. Niektoré zásadné názory M. Štefanoviča o tejto otázke pozri: Dokumenty k slovenskému národnému hnutiu v rokoch 1848 – 1914. Zv. III. 1885 – 1901. BOKES, F. (Ed.): Bratislava 1972, s. 379.

23 Tamže, s. 178.

V retrospektíve možno o význame Martina ako strediska slovenského národného hnutia v rokoch 1861 – 1918 v súvahovej podobe vysloviť, že jeho etablovanie sa v uvedenej pozícii malo pre slovenský národnoemacipačný proces významný dosah. V prvom rade znamenalo, že slovenská politická reprezentácia sa neviazala na hlavné mesto štátu Budapešť a svoju funkciu uplatňovala zo sídla na slovenskom etnickom území. Tu našlo vedenie Slovenskej národnej strany, ktoré vlastne úlohu národnej reprezentácie plnilo, potrebný priestor dôvery, zázemia a podporu na posilňovanie vnútorného sebavedomia. V tomto zmysle cieľavedomý azyl politiky však neznamenal izoláciu, ale toto postavenie Martina dávalo slovenskému národnému hnutiu nesporne priaznivejšiu možnosť koncentrovať národné sily predovšetkým so zameraním na obrannú stratégiu zachovať bazálne atribúty národnej identity. Základný dôvod takéhoto postupu tkvel v uvedení si, že účinné presadzovanie sa slovenskej politiky na štátnej úrovni prostredníctvom parlamentných zástupcov bolo fakticky znemožňované. Až na prelome 19. a 20. storočia dochádza v tomto smere k viditeľnej zmene, ktorá signalizovala určité východisko z dovtedajšieho, faktormi štátnej národnostnej politiky determinovaného, účinkovania vo vynútenej pasívnej rezistencii. Roku 1901 sa do snemu totiž dostali štyria poslanci, ktorí síce nepôsobili v Martine, avšak odtiaľ sa riadili a usmerňovali všetky volebné prípravy SNS. Práve táto skupina poslancov opäť po V. Paulinym-Tóthovi v rokoch 1869 – 1872 nastoľovala na pôde zákonodarného zboru slovenskú otázku ako relevantný politický problém pre toto fórum. Zároveň pozície a vplyv martinského politického centra ovplyvňovala kritika jeho pôsobenia zo strany formujúcich sa nových ideových a politických prúdov, avšak bez zásadných konzekvencií voči postaveniu a funkciám najvyšších predstaviteľov strany, hoci v jej orgánoch sa čoraz výraznejšie presadzovali mimomartinskí činitelia. Práve oni sa v tomto čase zaslúžili o prechod z dlhodobej taktiky volebnej pasivity k plnej aktivizácii SNS s programovými a organizačnými zámermi v jednotlivých oblastiach verejného života.

Počiatočná funkcia Martina ako politického centra sa upevňovala vznikom ďalších ustanovizní, ktoré sa vo vedomí spoločnosti chápali ako národné, ba svojou prioritou v jednotlivých zložkách a segmentoch verejnej a kultúrnej sféry mali v tomto smere celonárodný dosah a tvorili príklad pre analogické iniciatívy mimo Martina. Takto kreovaná štruktúra ustanovizní v politickej, hospodárskej a kultúrnej oblasti pôsobila navonok i vnútri spoločnosti ako sústredenie ťažiskových stĺpov opory a ochrany celého zázemia národnej sebarealizácie. Pre ostatné strediská v iných regiónoch s parciálnym potenciálom svojich národných aktivít bola vo viacerých smeroch inšpiráciou a vzorom hodným nasledovania. Sústreďovanie ustanovizní v Martine znamenalo na jednej strane cieľavedomý zámer prezentovať adekvátne možnostiam a podmienkam čo najširšiu škálu z nich, na druhej strane však absorbovalo rozhodujúce materiálne a personálne zdroje slovenskej spoločnosti na národnú činnosť. Tie však postupne aj zásluhou martinského vplyvu rástli a našli výraz v udomácnení sa analogických podujatí v regionálnych strediskách (peňažné ústavy, tlačiarne, vydavateľia a nakladatelia kníh a periodík a pod.).

Martin ako uznávané národné stredisko vystupoval ako symbol národnej identity, ktorý stesňuje jednotu základných národných záujmov a potrieb. Tamojšie vedenie Slovenskej národnej strany pokladala slovenská verejnosť za určujúci a rozhodujúci vrcholný článok, ktorý reprezentuje strategický zmysel a poslanie snáh o uznanie národnej individuality v duchu programu Memoranda národa slovenského v celej jeho šírke a významových vrstvách. Vo vedomí a bežných kontaktoch Slovákov sa príslušnosť do Martina stotožňovala s najuvedomelejším a najexponovanejším národným prostredím. Analogicky vyznieval pohľad na Martin aj u príslušníkov iných národov, ktorí o Slovákoch disponovali relevantnými informáciami a poznatkami. Preto Martin a národné ustanovizne v ňom neboli len znakom manifestovania definovanej a objektívnymi atribútmi charakterizovanej slovenskej etnicity, s ktorou sa v prirodzenej podobe stotožňovali príslušníci národa. Svojím reálnym poslaním i v chápaní ich symbolického významu sa stali predovšetkým výrazom politickej a kultúrnej identity národa, stelesnením kontinuity moderných národných tradícií.

A nemzeti identitás és a nemzeti mozgalom központja (Turócszentmárton – menedékhely, erőd és szimbólum)

Resumé

Az 1848 – 1849-es forradalom után a modern szlovák nemzet formálódása specifikus körülmények között történt, amikor a szlovák etnikai területen nem létezett nagyvárosi centrum, amely központosította és kifejezte volna a nemzeti identitás intézményes attribútumait. Ez a tény megbélyegezte és meghatározta a szlovák társadalom érettségének egész profilját nemcsak a nemzeti prioritások és érdekek érvényesítése és átültetése szempontjából, de a civilizációs-kulturális előmenetel szempontjából is politikai, polgári, gazdasági, szociális téren és a műveltség terén. Ezért a szlovák emancipációs aktivitás szerkezetére jellemző, hogy párhuzamosan valósult meg több városi jellegű központban. Turócszentmárton nemzeti-politikai centrumként való működése 1861-től több intézmény megalakulásával szilárdult meg, amelyeket a társadalom nemzeti intézményekként kezelt, a köz- és kulturális szféra egyes szegmenseiben prioritást élveztek és példaként szolgáltak hasonló kezdeményezéseknek Turócszentmártonon kívül. Az intézmények így kialakított szerkezete politikai, gazdasági és kulturális téren a társadalmon kívül, de belül is a nemzeti önrealizálódás súlyponti tartóoszlopainak számított. A más régiókban létező többi központ számára inspiráció és követnivaló példa volt. Az intézmények Turócszentmártonban történő összpontosítása egyik oldalról céltudatos szándék volt, hogy a lehetőségekhez és feltételekhez képest adekvát módon mutassák be őket, de a másik oldalon a szlovák társadalom döntő materiális és perszonális forrásait emésztette fel a nemzeti tevékenység. Ezek viszont Turócszentmárton hatásának köszönhetően növekedtek és hasonló kezdeményezések meghonosodásában találtak kifejezést a különböző regionális központokban (pénzintézetek, nyomda, könyv- és lapkiadók stb). A szlovák nemzeti mozgalom központjának, Turócszentmártonnak 1861 és 1918 közötti jelentőségéről megállapítható, hogy megjelenése a szlovák nemzeti-emancipációs folyamatra nagymértékben kihatott. Ez elsősorban azt jelentette, hogy a szlovák politikai képviselő nem kötődött az ország fővárosához, Budapesthez és működését szlovák etnikai területen érvényesítette. A Szlovák Nemzeti Párt vezetésének – amely a nemzeti képviselő feladatát töltötte be – itt megvolt a háttere, bizalma és belső magabiztosságának megerősítéséhez a támogatás. A politika céltudatos menedéke azonban nem jelentett izolációt, de Turócszentmártonnak ez a küldetése és helyzete a szlovák nemzeti mozgalom számára vitathatatlanul kedvezőbb lehetőséget teremtett, hogy nemzeti erőit mindenekelőtt arra koncentrálja, hogy a nemzeti identitás alapvető attribútumait megőrizze.

The ethnic identity and center of national movement (Martín – an asylum, a fortress and a symbol)

Summary

Process of forming of modern Slovak Nation after the Revolution of 1848 – 1849 progressed in specific conditions, when in the Slovak ethnic territory did not exist a great city center, which would concentrate and express institutional attributes of an ethnic identity. This fact marked and determined the whole profile of ripeness of Slovak society not only from aspect of manifestation and assertion of national priorities and interests, but also of civilization-cultural progression in the political, civic, economic, social and educational sphere. For these reasons is for the structure of

Slovak emancipation activities also characteristic, that they were realized in a parallel fashion in several centers of urban type.

The initial function of Martin as a national political center from year 1861 was deepened via establishment of further institutions. In public awareness these were understood as national and more so, due their prominence in individual aspects and segments of public and cultural sphere they have a whole national impact and offered an example for analogical initiatives outside of Martin. The structure of institutions created this way in political, economic and cultural sphere worked outwardly and internally as a concentration of central pillars of support and protection of the whole hinter-ground of national realization. For other centers in different regions with the partial potential of their national activities this was, in several ways, an inspiration and example worthy of following. The concentration of institutions in Martin was, on one side, a purposeful intention to present adequately, in line with possibilities and conditions, the broadest scale of these institutions, on the other side, however, absorbed decisive material and personal resources of Slovak society working for national activities. These gradually increased though, thanks influence of Martin and found an expression in establishment of analogical undertakings in regional centers (financial institutions, print works, publishing houses etc.).

It is possible to say in regard to significance of Martin as a center of national movement during years 1861 – 1918, that its establishment in sense of described position has for Slovak national emancipation process an important impact. Foremost it meant, that the Slovak political representation was not tied-up to the country capital Budapest and its role asserted from place situated in a Slovak ethnic territory. In this place (Martin) the leadership of Slovak National Party, which actually fulfilled a role of national representation, has a needed space for confidence, has a hinterland and support for reinforcement of its internal self-confidence. This calculated asylum of politics, however, did not mean isolation, this purpose and status of Martin was giving to the whole Slovak national movement unquestionably more favorable possibility to concentrate the national forces, especially with aim to protective strategy needed to preserve basal attributes of national identity.

Martin as acknowledged national center presented itself as a symbol of national identity, which is an embodiment of basic national interests and needs. The Association of Matica Slovenska was the first representative national and cultural institution. The Slovak public considered the leadership of Slovak National Party as a pivotal and decisive top body, which is representing a strategic sense and message of endeavors to achieve recognition of national individuality in spirit of program of Memorandum of Slovak Nation from year 1861 in its whole span and individual significances. In awareness and every day dealings of Slovaks, Martin and the region of Turiec were characterized as the most self-aware and most exposed national environment. Analogically, the members of other nations, who disposed of relevant information and knowledge in regard to Slovaks, held a similar view. Therefore, Martin and national institutions located in this city, were not only a manifesto of defined and via objective attributes characterized Slovak ethnicity, which in a natural way unified also members of Slovak Nation. Via Their real role and also in the perception if their symbolic significance, they became primarily an expression of political and cultural identity of nation, an embodiment of continuity of modern national traditions.

Lojalita v kontexte etnicity a nacionality a slovenská politika v rokoch 1848/1849

Dušan Škvarna

Tento príspevok sa zaoberá iba krátkym, o to však dôležitejším revolučným dvojročím 1848/1849. Jeho obsah sa bude odvíjať od troch pojmov: lojality (lojálnosti), resp. nelojality (nelojálnosti), etnicity (etnickej identity) a nacionality (národnej identity). Pokúsi sa načrtnúť faktory, nositeľov, podoby, premeny a fázy lojality v slovenskom národnom hnutí, ako aj prepojenie týchto pojmov vo vzťahu k správaniu sa spomínaného hnutia a jeho oddaných či potenciálnych prívržencov.

Pojmy lojalita a etnicita predstavujú nevyhnutnú súčasť a stránku ľudských dejín. Doteraz mali univerzálnu platnosť, v závislosti na konkrétnych podmienkach sa menili iba ich formy a stupne. Lojalita, teda oddanosť, vernosť, rešpektovanie je podmienkou existencie každého spoločenského systému. Môže sa vzťahovať k rôznym inštitútom a jednotlivcom, v tomto príspevku ju vymedzujem vo vzťahu k štátu, politickej moci. Prejavuje sa vo vzťahu k štátu samotnému, ďalej k jeho politickému režimu, hlave štátu, ku konkrétnej politike a hlavnému nositeľovi výkonnej moci (vláde), k zákonom a právnym normám. Každá politická moc vyžaduje lojalitu, jej minimálnu mieru predstavuje rešpektovanie existujúcich právnych noriem (zákonov), pri ich porušení už nutne ide o prejavy nelojálnosti.

Historicky sa podstata lojálnosti a nelojálnosti menila, jej motívy, dôvody, nositelia a ideové pozadie záviseli od paradigiem, na ktorých tá ktorá spoločnosť stála. Vytvárala sa tak zložitá škála spoločenských a politických postojov. Taktiež interpretácia správania bývala rôzna, až bipolárna. Jedným sa mohlo javiť, že daná sociálna vrstva, politická skupina či jednotlivec sa správa lojálne, iní identické, napríklad kritické či opozičné správanie a vystupovanie, považovali za nelojálne, k čomu sa často priradľovalo znamienko vlastizrady. V dejinách nezriedka dochádza tiež k vytváraniu zdania lojálneho či nelojálneho správania, pričom za jeho fasádou sa dial pravý opak. Rôznorodo sa môžu vnímať i motívy lojálnych, resp. nelojálnych postojov. Jedni ich označujú za neadekvátne, malicherné, iní za primerané či odôvodnené.

Ďalšiu univerzálnu stránku dejín predstavuje etnicita. Etnicita, etnická spolupatričnosť, vedomie a cítenie sa utváralo a utvára, udržiavalo a udržiava spontánne. Patrí medzi prejavy prirodzenej potreby ľudí patriť do väčšieho spoločenstva, v ktorom sa môžu stotožniť s nadindividuálnym vedomím, kolektívnym pocitom intímnej blízkosti vyplývajúcim z predstavy o spoločných predkoch, totožných alebo blízkych kultúrnych vzorcoch, jazyka, príbuznosti, zrozumiteľnosti. Takto sformovaná etnicita hrala rolu dôležitého nástroja pocitov bezpečia a istoty.

Aký bol vzťah medzi lojalitou k politickej moci a etnicitou? V predmoderných storočiach medzi nimi vznikala súvislosť, prepojenie iba výnimočne. Pre politické správanie bola oveľa dôležitejšia podriadenosť dynastií, panovníkovi a príslušnosť k štátu, cirkvi, svojmu regiónu ako etnická identita. Napríklad v Uhorsku sa odvíjali politické rozhodnutia hlavne od uhorského patriotizmu a dynastického patriotizmu. Politická moc a etnikum ani tu nevytvárali pevnejšie a dlhodobejšie väzby. Zároveň však v predmoderných obdobiach získavalo v multietnických štátoch, predovšetkým kvôli pôvodu zakladateľskej dynastie, jedno etnikum dominantnú pozíciu, čo zohralo veľkú úlohu v storočí nacionalizmu.

Počas druhej polovice 18. storočia, kedy začínala aj v strednej Európe veľká spoločenská transformácia, sa radikálne menili základné paradigmy. Dochádzalo k pokusom zmeniť spoločenské

štruktúry, do popredia sa dostávali nové hodnoty a idey odvíjajúce sa od osvietenstva, pretvárali sa identity a súbežne s tým sa menili príčiny a motívy lojálnych, resp. nelojálnych postojov. Postupne sa kryštalizovala nespokojnosť a nesúhlas so starým stavovským poriadkom a štruktúrami na jednej a silneli a konkretizovali sa túžby po právnej rovnosti, liberálnych slobodách a konštitučnom režime na druhej strane. Práve tento bod predstavoval východisko prvého z dvoch nových determinantov politickej lojálnosti, resp. nelojálnosti.

Druhý ich determinant sa začínal spájať s nacionálnou otázkou. Súbežne s ideou a procesom pretvárania stavovskej spoločnosti na občiansku a emancipáciou občianskych práv sa od konca 18. storočia utvárala nová solidarita. Etnické väzby sa začínali meniť na národné, tradičné etniká sa pretvárali na moderné národy. V čom pozostával rozdiel medzi týmito dvoma historickými kategóriami? Tradičná etnická identita a cítenie vykazovala slabšiu intenzitu, neviazala sa na politiku, kultivovala sa a ideologicky sa zdôvodňovala iba v rámci úzkych skupín vzdelancov. Za významnejšie ako etnická spolupatričnosť sa považovalo vlastenecké a náboženské cítenie, úcta k panovníkovi, autorita regionálnych stavovských inštitúcií a elit. Preto etniká, až na výnimky, ani nemávali svojho politického reprezentanta.

V prípade národnej identity platí podstatne iná hierarchizácia sledovaných hodnôt. Národ sa dostával do popredia, ba rovno do ich čela. Národná identita, cítenie a solidarita nadobúdala mnohonásobne hlbší obsah, dosah, intenzitu ako etnická identita. Čo spôsobilo túto zmenu? Obraz národa sa začal cieľavedome a nadšene ideologicky konkretizovať, obhajovať a oslavovať. Vytvárala sa zložitá štruktúra národných ideológií, ktoré podporovali lásku k vlastnému národu, jazyku, histórii, rovnako cieľavedome sa konštruovali národné kultúry. Takto sa vedome pestovali prvky odlišnosti, svojbytnosti vlastného národa oproti druhým národom. V zápase za národnú identitu sa oslabovala až spochybňovala etnická identita, dovtedy absolútne prirodzená a všeobecne platná. Tento proces prebiehal v európskych pomeroch po celé 19. storočie, na jeho konci stál sformovaný moderný národ.

Hlavnými nositeľmi týchto aktivít a ich propagátormi boli vzdelanci rôzneho sociálneho stavu a pôvodu. Nazývali sa a nazývajú sa rôzne, v časti historiografii dostali pomenovanie národné hnutia. Nové idey boli v prvej polovici 19. storočia zrozumiteľné a prítlačivé iba pre malú menšinu spoločnosti, tzv. vlasteneckú spoločnosť. Národná identita, cítenie a spolupatričnosť neboli ani zďaleka samozrejmosťou. Musel sa odohrať dlhodobý zápas o získanie väčšiny, v mene ktorej národné hnutia vystupovali. Len postupne si národnú identitu osvojovali jednotlivé vrstvy národa. Aktivity národných hnutí sa neodvíjali súbežne, ale ich záujmy a ideologické konštrukty na seba narážali, ba často sa aj vylučovali. Preto boli národotvorné procesy natoľko konfliktné, že tragicky ovplyvnili aj chod dejín v 20. storočí.

Národné hnutia mali aj ďalšie ambície. Postupne sa stávali novými politickými elitami a tvorcami nového historického javu – národných politik. Imanentným znakom moderného nacionalizmu totiž nebola iba láska k svojmu národu, jeho jazyku, kultúre a histórii a ich obhajoba a kultivácia, ale aj predstava, že sloboda národa sa môže naplňovať iba na vlastnom ohraničenom teritóriu, s vlastnými politickými inštitúciami. Tak sa menil vzťah k tradičným historickým štátnostiam. Jedným išlo o stotožnenie sa s nimi, druhým o ich modifikáciu, ba až likvidáciu. Národné hnutia s rôznou mierou úspešnosti a dosahu začínali utvárať a konkretizovať víziu národných štátností, čím nutne relativizovali nemennosť existujúcich historických štátností a hraníc. Tento proces nadobudol v Európe v 19. storočí univerzálny charakter, až na výnimky ho možno sledovať u každého etnika. V každom národnom príbehu sa však realizoval inak, zvláštnymi formami, s odlišnou energiou a dosahom, s rôznou mierou rýchlosti a úspešnosti. Niekde, napríklad u Maďarov, dominovali urýchľujúce faktory, preto prebiehal priamočiarejšie a rýchlejšie, u iných národov, kam patrili aj Slováci, prevažovali zasa brzdiace a odstredivé faktory, čo spôsobilo to, že prebiehal pomalšie a komplikovane. Je potrebné taktiež upozorniť na moment, že národné hnutia v prvej polovici 19. storočia slobodu a roz-

kvet svojho národa úzko spájali s rovinou naplňovania ľudských a občianskych slobôd jednotlivca. Občiansku a národnú emancipáciu vnímali ako jednotný proces dvoch odlišných rovín.

So vznikom národných politík sa začínala lojalnosť a nelojalnosť k štátu, resp. jeho politike prvýkrát organicky viazať k nacionalite, začala sa podmieňovať nielen túžbou po dosiahnutí občianskych slobôd, ale aj slobody vlastného národa. Takýchto príkladov z prvej polovice 19. storočia hlavne v západnej časti Európy – predovšetkým v talianskych a nemeckých oblastiach – je veľa. Najkoncentrovanejšie a najradikálnejšie formy však nadobudlo toto prepojenie lojality a národa v strednej Európe počas revolúcie v rokoch 1848/49. Bolo ho možné sledovať na veľkom geografickom priestore od Baltu po Jadran a od Francúzska po Rusko. Dokonca národný princíp, túžba po národnej slobode, tvoril základ politických konfliktov, nepriateľstiev a spojenectiev. Jednotlivé politické sily totiž vnímali nacionálnu otázku natoľko rozdielne, že sa zrážali až v neprehľadných konfliktoch. To spôsobilo, že sa demokratické zmeny, občianske práva a slobody nenaplnili ani zďaleka tak priamočiaro, ako si to ich prívrženci predstavovali.

Popri stúpencoch národnej slobody hrali na politickej scéne v rokoch 1848/49 dôležitú úlohu aj ďalšie smery, ktoré nacionálnej otázke nepripisovali dominantný, nezriedka ani väčší význam. Na jednej strane to bola pestrá zmes konzervatívnych politických aktérov. Pred občianskymi a národnými slobodami uprednostňovali verejný poriadok a stabilitu, ktorý sa mal odvíjať viac od ducha politických tradícií a praxe nedávnej minulosti ako od ideálov politickej rovnosti tak, ako ju vymedzovalo heslo bratstvo, rovnosť, sloboda. Na opačnom póle stáli stúpenci radikálnych sociálnych zmien, pre ktorých bola nacionálna otázka podradná, vnímali ju len ako príťaž civilizačného pokroku. Tieto dva prúdy, stojace na opačných póloch vtedajšieho politického spektra, pôsobili hlavne na ľudí, ktorí neprijali novú národnú identitu, nestotožnili sa s „*posvätnosťou*“ národa, ale si vystačili buď s tradičným etnickým alebo všeľudským cítením.

Rovnako nezriedka dochádzalo k napätiu medzi proklamovanými cieľmi národných hnutí a správaním sa samotného národa. Verejnosť bývala často pasívna, nové javy ťažko prijímala a málo im rozumela. V tomto smere bol slovenský prípad komplikovanejší ako prípady iných národov Uhorska.

Slovenské obyvateľstvo sa politicky správalo veľmi pestro, čo vyvolalo veľký rozpor medzi maximalistickými cieľmi slovenského hnutia a jeho, vzhľadom na niektoré susedné národné hnutia, rozpačitou odozvou v slovenskej spoločnosti.¹ Veľa Slovákov sa totiž pridalo na stranu uhorsko-maďarskej revolúcie, alebo s ňou sympatizovalo, bojovalo v jej ozbrojených jednotkách a odmietalo alebo aspoň nepodporovalo slovenské aktivity. Pozadie takéhoto správania je vcelku logické a tvoria ho viaceré dôvody. Jedna časť Slovákov tak robila z povinnosti, musela vstúpiť napríklad do armády alebo národných gárd na základe zákonných nariadení. Ďalší tak robili preto, lebo mali obyčajný strach, báli sa prenasledovania. Tretiu skupinu tvorili oportunisti, ľudia, ktorí túžili po pohodlí, výhodách, kariére. Promptne sa prispôbovali tej strane, ktorá bola momentálne pri moci. Ďalšiu skupinu tvorili slobodomyseľní ľudia, ktorých nadchli ideály revolúcie, zdieľali odpor až nenávisť k cisárskej Viedni a oceňovali protiviedenské postoje uhorskej elity. Časť z nich v duchu radikálnej rétoriky hlásala, že nacionálnu identitu treba obetovať v mene slobody, asimilovať sa a vytvoriť uhorský národ s maďarskými etnickými znakmi.

Na správanie slovenskej spoločnosti pôsobil rovnako silno fakt, že Slováci boli silno zrastení s Uhorskom, považovali ho za svoju prirodzenú vlasť, ktorú treba brániť a správať sa lojálne k politike, ktorá vystupuje v mene Uhorska. Dôležitým determinantom správania sa mnohých Slovákov bola i silná patrimoniálna tradícia, ktorú revolúcia prakticky nijako nenarušila. Ľudové vrstvy boli

1 Pozri DOHNÁNY, M.: *Historia povstaňaja slovenského z roku 1848*. Skalica 1850, s. 61; Slovenské národné zhromaždenie v Turčianskom Sv. Martine 1861. Martin 1941, s. 124 – 125.

silne závislé na zemepánoch, hlavne šľachte, či už z úcty alebo nedostatku vlastného názoru, ju vnímali ako vzor, mieru postojov. Pritom práve politici a ideológovia šľachtického pôvodu predstavovali hlavných autorov a propagátorov maďarskej národnej idey. Stáročným spoložitím v Uhorsku boli Slováci navyše mentálne a kultúrne previazaní s Maďarmi tak, ako žiaden iný národ. Tak si mnohí uvedomovali, ba i ctili svoj jazyk, pôvod, zvyky na etnickej úrovni, ale nie v duchu moderného nacionalizmu. Najmä vzdelanci a šľachtici, ktorí síce mali slovenské etnické povedomie, v zlomových konfliktoch neverili, že Slováci môžu mať takú perspektívu, aby sa pozdvihli z etnika na moderný národ. Časť z nich sa obávala, že ambície slovenských politikov sú nereálne, môžu byť zneužitá a hrozí z ich strany vlastizrada a panslavizmus, preto nesúhlasili so slovenským politickým pohybom, alebo im bol ľahostajný. Ba tí najradikálnejší videli jedínú cestu Uhorska v pomadžarčení Slovákov.

Tieto faktory pôsobili deformujúco tak na sociálnu štruktúru slovenskej spoločnosti, ako aj slovenskú politiku. Jej nositeľ sa obmedzil predovšetkým na inteligenciu plebejského a zemianskeho pôvodu, majetnejší šľachtici sa na nej podieľali iba marginálne a príležitostne. Preto slovenská politická elita nemala prakticky žiaden podiel na moci a disponovala iba minimálnymi nástrojmi jej ovplyvňovania. Taktiež mala obmedzené pole ovplyvňovania verejnosti, slabý dosah na verejnú mienku. Slovenská vlastenecká spoločnosť bola úzka a slovenské národné hnutie podporovala aj počas rokov 1848/49 iba menšia časť slovenskej spoločnosti. Hnutie samotné sa muselo spoliehať na silnejších spojencov a voči Uhorsku a cisárskej Viedni viackrát zmenilo postoj, v závislosti od mocenskej a vojenskej situácie.

I. Lojalnosť k Uhorsku a jeho moci, solidarita so stredoeurópskymi Slovanmi (marec – jún 1848)

V jarných mesiacoch roka 1848 prežívala habsburská monarchia hlbokú krízu. Na jednej strane sa stala otáznou existencia samotnej monarchie, na strane druhej sa v tejto monarchii utváral konštitučný režim a uzákonnili sa občianske slobody. Možnosti otvoreného a slobodného vyjadrovania sa odrazili aj v podobách lojálnosti. Jednotlivé politické tábory prechovávali voči centrálnej moci vo Viedni kritické alebo aspoň rezervované postoje. Počas marca a mája 1848 až prekvapujúco rýchlo narástli ambície národných hnutí. Tá časť národných hnutí, ktoré sa mohli oprieť o historickú štátnosť, ich chápala ako vlastný národný štát a usilovala sa posilniť jej kompetencie (napr. Maďari, Chorváti, Česi, Poliaci v Haliči). Hnutia, ktoré takúto možnosť nemali, prezentovali aspoň obraz vlastnej národnej štátnosti: usilovali o vymedzenie vlastných teritórií, stanovenie ich presných hraníc a zriadenie politických inštitúcií. Spomedzi nich sa ako prví prejavili nelojálne Taliani v Benátsku a Lombardsku, ktorí už v marci 1848 vyhlásili odtrhnutie sa od habsburskej monarchie. Procesom v strednej Európe dávali silný impulz tiež Nemci, ktorí chceli na troskách štyroch desiatok štátov utvoriť jednotný nemecký štát.

Radost' zo zmien, ktoré priniesli nové slobody, automaticky vzdalaľovala aj slovenských politikov od cisárskej Viedne. V jarných mesiacoch revolúcie zdôrazňovali oveľa častejšie lojalnosť k novej uhorskej vláde a právnemu stavu v Uhorsku. Uvedomujúc si historickú realitu, svoje ciele a budúcnosť Slovákov spájali s domácou, uhorskou pôdou. Obavy o budúcnosť Slovákov a Uhorska u nich prekrývala viera, že problémy sa v slobodných pomeroch budú riešiť v duchu dobrej vôle, kultúrne a diplomaticky. Až na jednu výnimku (roľnícka vzburá v Honte) volili iba legálne aktivity, ciele chceli dosiahnuť formou zhromaždení, petícií, prehlásení, článkov.

Slovenskí politici kopírovali aktivity iných, silnejších politických síl, osvojovali si ich ambície a „dobiehali“ ich. Odvahu a istotu im dodávali národné hnutia v strednej Európe, zvlášť slovanské. Spolupráca a solidarita stredoeurópskych Slovanov nebola nikdy taká intenzívna a účelná ako od konca marca 1848 do marca 1849.

Postupne sa všeobecne vyjadrené túžby konkretizovali a pretvárali do politického programu.

Slovenskí aktéri nešetřili prejavmi uhorského vlastenectva. Na rozdiel od maďarskej strany však vnímali Uhorsko ako krajinu multietnickú. Koncom marca 1848 to pregnantne vyjadril Karol Kuzmány: „*Reči maďarskej diplomatickej je zákonná, a zákon je svätý... Uhorská krajina je a má zostať matkou aj Maďara, aj Slováka, aj Nemca... Máme jedného kráľa a jednu vlasť a jeden zákon.*“² Z faktu multietnicity Uhorska začínali vyvodzovať dôsledky týkajúce sa jeho usporiadania v budúcnosti. Očakávali, že sa popri občianskych slobodách budú naplňovať aj národné práva. V tomto duchu sa vyjadril mladý Viliam Paulíny-Tóth vo svojej brožúre: „*My ako Uhrovia dostali sme slobody krásne, ale ako Slováci dostali sme ich bez národnosti.*“³ Podobne ako iné národné hnutia, aj slovenskí aktéri postupne stotožňovali riešenie nacionálnej otázky s rešpektovaním zásady rovnoprávnosti. Volali po takom Uhorsku, ktoré sa stane harmonickou vlasťou tak slobodných občanov, ako aj rovnoprávných národov. V polemickom článku Čierny Peter jeho autor Peter Kellner-Hostinský už požadoval: „*Uznajte nás, a buďte pokoj; dajte nám právo: buďte pokoj; dajte slobodu: buďte pokoj; dajte rovnosť: buďte pokoj medzi nami. Ano, buďte pokoj a bratstvo medzi nami. Radosť zo slobody bude nám spoločná.*“⁴

Tieto tézy nadobudli konkrétnu podobu v hlavnom slovenskom dokumente z jari 1848 v Žiadostiach slovenského národa. Žiadosti boli celistvý dokument, nešlo im iba o nápravu jednej oblasti života ale zásadnú prestavbu Uhorska. V duchu „*novej doby*“ hľadali rovnováhu medzi vlastenectvom, demokratizáciou politiky a spoločnosti a zabezpečením národnej slobody. Hlásili sa k multietnickému Uhorsku, ktoré je aj vlasťou Slovákov, zároveň toto vlastenectvo do istej miery podmieňovali, pretože, vyjadrené romantickým videním, táto vlasť „*bola do nedávna len macochou*“, ktorá so Slovákami zachádzala „*nemilosrdne*“ a držala ich „*reč a národnosť na reťazách potupy a zhanobenia*“.⁵ Smerom do budúcnosti Žiadosti podmieňovali udržanie lásky k uhorskej vlasti nutnosťou jej modernizácie: teda demokratizáciu politického režimu (všeobecné volebné právo), zabezpečenie občianskych slobôd, spravodlivejšiu sociálnu štruktúru (dôsledné zrušenie poddanských povinností) a národnú rovnoprávnosť.

Žiadosti slovenského národa uznávali integritu Uhorska, ako aj vysokú mieru jeho nezávislosti na centrálnej moci vo Viedni, ktorú získalo v marci 1848. Zároveň však požadovali, aby sa dôsledne realizovala zásada národnej rovnoprávnosti. Uhorsko malo podľa nich nadobudnúť niektoré črty federatívneho štátu, popri celouhorskom sneme sa totiž mali vytvoriť aj národné snemy a vymedziť národné územia. Malo ísť viac o symbolické ako reálne autonómne celky, pretože okrem národných snemov sa nemali zriadiť žiadne iné autonómne orgány. Nacionálna rovnoprávnosť sa mala uplatniť aj v celom školstve, v národných gardách, národnú svojbytnosť zasa mali vyjadrovať úradne potvrdené národné symboly. V každom prípade sa v Žiadostiach slovenského národa prvýkrát objavili najskromnejšie atribúty národnej štátnosti Slovákov. Na strane druhej slovenské národné hnutie zaostávalo za vývinom, pretože bolo posledné národné hnutie v habsburskej monarchii, ktoré požadovalo pre vlastný národ územno-politické vymedzenie.

Z pohľadu slovenských politikov išlo o legitímny a lojálny krok, ktorý chceli potvrdiť aj tým, že Žiadosti adresovali uhorskej vláde v Pešti a nie habsburskému kráľovi vo Viedni. Realizovať sa mohli iba s jej súhlasom. To však predpokladalo ochotu zásadne zmeniť staršie názory na nacionálnu politiku: zbaviť sa presvedčenia o potrebe premeny Uhorska na národný štát Maďarov a pri-

2 Orol tatránski, 4. 4. 1848, č. 92, s. 734.

3 Vek slobody a Prjemeni najnovšie. Banská Bystrica, 1848, s. 23.

4 Slovenskije národňje novini, 18. Dubna 1848, č.279, s.113.

5 Dokumenty k slovenskému národnému hnutiu v rokoch 1848 – 1914. Diel I. Zost. F. BOKES. Bratislava 1962, s. 23.

jať aspoň fakt, že Uhorsko má perspektívu ako multietnický štát. Maďarská strana však vnímala dokument nielen ako porušenie lojálnosti, ale aj ako akt vlastizrady a panslavizmu. Vláda vydala zatykače na troch slovenských vodcov, ďalších prenasledovala, a tak počas mája 1848 paralyzovala slovenské hnutie. Jeho jadro muselo pred väzením emigrovať do západnej časti monarchie. Tak sa v Uhorsku ukončilo krátke, pomerne optimistické obdobie, v ktorom sa mohli relatívne slobodne vyjadrovať názory a záujmy. Práve nacionálna politika spôsobila, že uhorská moc oklieštila pluralitné prostredie.

Napriek tomuto traumatizujúcemu konfliktu zastávalo jadro slovenského národného hnutia naďalej prouhorské postoje, o čom svedčí Slovanský zjazd, ktorý sa konal v prvej polovici júna 1848 v Prahe. Mnohí neslovanskí politici a intelektuáli v ňom videli panslavistickú hrozbu, hoci až na niekoľko výnimiek sa na ňom stretli iba Slovania z habsburskej monarchie. Slovanský zjazd sa pokúsil hľadať odpovede na zmenenú geopolitickú situáciu v Európe – štátne zjednocovanie sa Nemcov a Talianov, ako aj maďarské nacionálne ambície. Riešenie pre stredoeurópskych Slovanov však nenašiel, pretože musel kvôli pražskému povstaniu rokovanie predčasne ukončiť. Predsa však načrtnol potrebu uchovať habsburskú monarchiu ako ochrankyňu Slovanov a jej prebudovanie v duchu austrofederalizmu.⁶

Slovenskí účastníci v podstate prezentovali na zjazde nacionálne body zo Žiadostí slovenského národa. Napriek nabádaniu niektorých Chorvátov a Srbov, ktorí už odmietli byť lojálni voči uhorskej vláde, spájali budúcnosť Slovákov s Uhorskom a rovnako hľadali cestu k pokojnému spoložitiu s Maďarmi. Zároveň však už túto líniu podmieňovali maďarskou ústretovosťou, hlavne zmenou národnostnej politiky, čím si otvárali priestor aj pre alternatívne postoje voči uhorskej moci, vrátane vyhlásenia nelojálnosti. Tento postoj koncentrovane vyjadril J. M. Hurban, ktorý na nabádanie Chorvátov a Srbov, aby Slováci vyhlásili neposlušnosť uhorskej vláde a zvolili si svojho „vojvodu“, reagoval impulzivne: „*Daj-li nám Maďari, co slušno, nemožno nám je vykořeňovati, meč proti nim tasiti... Nedaj-li Maďari, pak ovšem boj.*“⁷ Taktiež L. Štúr obhajoval legálny postup hlavne tým, že „*ne máme národ tak ozbrojený jako Chorvátové a Srbové...Náš národ není pro nás ještě dobyt, n-smíme k němu ještě otevřeně mluvit; máme národomily, kdybychom jim ale smýšlení protiuhorské ukázali, tisíce jich by bylo proti nám*“.⁸ Na Slovanskom zjazde sa už v každom prípade diskutovalo aj o možnosti radikálneho, ozbrojeného vystúpenia proti uhorskej moci, ktoré za istých okolností pripúšťala i slovenská strana. Z posledného citátu vidieť, že sa tu pomenovával aj stav slovenského národného hnutia.

Štúr naznačil, že slovenské národné hnutie má chabé zázemie vo verejnosti. Spoločnosť na Slovensku bola politicky slabo zorientovaná a hodnotovo nevyhranená, veď politika ako verejná činnosť trvala iba niekoľko mesiacov. Pre väčšiu časť Štúrom spomínaných „*národnilov*“, medzi ktorými boli i osobnosti majúce v regiónoch značný vplyv a autoritu, bolo stále vlastné viac etnické ako národné povedomie. Lojalita voči Uhorsku a uhorskej moci, ako aj presvedčenie o jednotnom uhorskom národe boli u nich dominantné.

Lepšie rozumeli maďarskej politike, ktorá vyvierala z uhorskej politickej tradície a k nej sa aj hlásili. Túžili po Uhorsku ako modernom jednotnom štáte, tejto potrebe podriaďovali ostatné hodnoty, vrátane nacionálnych. Ako uhorskí vlastenci sa stávali zapálenými či vlašnými stúpecami košutovskej revolúcie a časť z nich dokonca považovala postupnú premenu Uhorska na maďarský národný štát za odôvodnenú. Pritom mnohí prechovávali porozumenie pre kultiváciu a ochranu slovenskej kultúry a jazyka, ba niektorí z nich sa v tomto procese i angažovali. Horlili za Uhorsko

6 O Slovanskom zjazde najnovšie pozri Der Slavenkongress 1848. Hg. A. MORITSCH. Wien-Köln-Weimar, 2000.

7 Slovanský sjezd v Praze 1848. Sbirka dokumentů. K vyd. přípr. V. ŽÁČEK. Praha, 1963, s. 318.

8 Tamže, s. 317.

a jeho politiku, zároveň však usilovali aj o základné rečové práva Slovákov. Počas jarných mesiacov sa v slovenských regiónoch vyskytol rad ponôš na to, že na župných zhromaždeniach sa muselo hovoriť po maďarsky, pričom väčšina prítomných maďarsky nevedela, a tak bola na nich zbytočne. Nie div, že vznikli iniciatívy, ktoré požadovali, aby sa smela používať v župnom a mestskom rokovaní aj slovenčina a aby sa jej dostávalo podpory zo strany úradov.⁹

Väčšina tých, ktorí prejavili porozumenie pre jazykové práva Slovákov, však nemala porozumenie pre slovenské politické ambície, nerozumela im. Teda politické elity, ktoré žili v slovenskom prostredí (župní úradníci, vyšší cirkevní hodnostári, novinári, zemepáni a podobne), slovenské národné hnutie nestihlo výraznejšie osloviť a získať ich na svoju stranu. Zázemie si iba začínalo vytvárať a po zákaze národných aktivít takmer úplne stratilo kontakt s domácim verejným prostredím, čím sa proces získavania si slovenskej verejnosti značne skomplikoval.

Minimalistické postoje zaujímali ľudia, ktorí považovali za prirodzené, že sa diplomatickou rečou v Uhorsku, kde žije veľa etníc, ale iba jeden uhorský národ, stala maďarčina, pričom dosť naivne deklarovali, že slovenčinu budú pomáhať rozvíjať a ochraňovať hlavne maďarskí politici.¹⁰ Sem možno zaradiť napríklad superintendenta predunajského dištriktu F. S. Stromského, banskoštiavnického profesora Š. Launera, vydavateľov tlače vychádzajúcej po slovensky F. Pelikána, A. Kostelného, L. a M. Máčajovcov (Mácsay), taktiež statkára J. Justha, či skupinu tzv. vládnych Slovákov. Tieto verejne činné osoby, hoci pochádzali zo slovenského prostredia, resp. sa hlásili k slovenskému pôvodu, sa natoľko stotožnili s maďarským vlasteneckým prostredím a vládnuou politikou, že prakticky rezignovali na slovenskú identitu. Staršia historiografia tento typ osobností nazývala maďarónmi.

II. Lojalnosť k Uhorsku, nelojalnosť k uhorskej moci (júl – september 1848)

V letných mesiacoch sa pozitívne nálady z jari 1848 stratili. Politická situácia v Uhorsku sa komplikovala, s ňou narastalo napätie a silnela nedôvera. Vyhrocovali sa dva hlavné typy konfliktov. Na jednej strane to boli spory medzi uhorskou mocou a národnými hnutiami. Nedobrá predzvesť znamenal srbsko-maďarský ozbrojený konflikt, ktorý vypukol na juhu Uhorska už na začiatku júna 1848 po tom, čo Srbi manifestačne vyhlásili svoju autonómiu. Tradičná lojalita v Uhorsku tým nadobudla ďalšiu trhlinu. Prudko sa zhoršovali tiež mocenské spory medzi cisárskou Viedňou a uhorskou vládou a snemom. Uhorsko maximálne využívalo široké kompetencie a viedlo čoraz sebedomejšie vlastnú finančnú, vojenskú i zahraničnú politiku. Po sérii konfliktov panovník a ríšska vláda požadovali v tajnom memorande zrušiť tie uhorské ministerstvá, ktoré narušujú jednotu habsburskej monarchie. To bolo iba priliatie oleja do ohňa, pobúrená Pešť neustúpila, naopak, jej vzdor zosilnel.¹¹

S tichým súhlasom Viedne začali chorvátske, srbské, rumunské a slovenské politické sily pripravovať ozbrojené vystúpenia proti uhorskej moci. Hoci išlo o koordinované akcie, každá z nich mala svoje zvláštnosti. Centrom slovenského ozbrojeného vystúpenia sa stala Viedeň, jadro dobrovoľníkov tvorilo asi 500 ľudí, zväčša českých študentov. Na povstaleckom území sa k nim pridalo niekoľko tisíc domácich dobrovoľníkov. Slovenské septembrové povstanie kopírovalo krivku chorvátskeho

9 RAPANT, D.: Slovenské povstanie roku 1848 – 49. Diel prvý, časť druhá Dokumenty. Turč. Sv. Martin 1937, s. 160, 172 – 173, 277; ALU SNK Martin, sig. 38 E 29, s. 26 – 29.

10 RAPANT, D.: Slovenské povstanie..., s.71 – 72.

11 JANOTYCKH, J.: Chronologisches Tagebuch der magyarischen Revolution. Wien 1851, s. 239 – 243; V slovenskej tlači sa často objavoval názor, že Maďari už od marca 1848 sa separovali a stupňovali nacionálnu supremáciu. Pozri napr. Sloveniens Blatt, 1848, č. 6, s. 22.

ťaženia a viedenskej politiky. Bolo slabé a nedostatočne pripravené dosiahnuť úspech samostatne. Jeho osud závisel od úspešnosti, resp. neúspešnosti chorvátskej armády. Po tom, čo maďarské ozbrojené sily odrazili jej ťaženie na Pešť a po tom, čo ríšska moc nariadila zastaviť všetky vojenské operácie v Uhorsku, povstanie po necelých dvoch týždňoch skončilo. Proti nemu zasiahla cisárska armáda a národné gardy, ktoré netvorili iba Maďari, ale aj Nemci a Slováci zo západoslovenských miest (Bratislava, Trnava, Modra, Pezinok).

Hoci malo slovenské povstanie malý vojenský význam, jeho dosah na dejiny Slovákov bol ďalekosiahly. Veď išlo o ozbrojené vystúpenie, ktoré prvýkrát deklarovalo, že bojuje za práva a slobodu Slovákov ako národa. Vytváralo základ odlišnej kolektívnej pamäti a posilnilo v nej prvky odbojnosti a hrdosti, vo vtedajšom slovenskom vedomí tak slabo prítomné. Štúr to vyjadril nasledovne: „*Naším povstaním dali sme mu, národu (slovenskému – pozn. autor) tak dlho bezdejinnému, dej a to jest najväčšie mravné pôsobenie.*“¹² V spojitosti s prípravou povstania vznikol aj prvý slovenský politický orgán Slovenská národná rada. Väčšina národných hnutí v monarchii si takéto orgány vytvárala už v jarných mesiacoch. Slovenská národná rada vznikla vo Viedni a jej zakladatelia ju považovali za politického reprezentanta Slovákov a ich národnej suverenity. Na začiatku povstania Slovenská národná rada skutočne vyhlásila, vôbec prvýkrát v dejinách, neposlušnosť Slovákov uhorskej moci a správe, rovnako vyhlásila slovenskú autonómnu správu bez toho, aby ju konkretizovala a na povstaleckom území prebrala politickú moc.¹³ Aj v tomto prípade bol momentálny dosah deklarácie marginálny, mala však ďalekosiahly historický význam.

V neskorých letných mesiacoch roku 1848 zmenili slovenskí politici svoju orientáciu. Jej vodcovia vyhlásili nelojnosť uhorskej vláde, vnímali ju ako svojho nepriateľa, snažili sa jej moc obmedziť a deklarovali slovenskú autonómnu moc. Zároveň však ešte stále prechovávali vernosť Uhorskému kráľovstvu. Dôkazom toho sú napríklad slovenské zástavy s uhorským erbom, ktoré sprevádzali dobrovoľníkov v povstaní, ako aj odvolávanie sa na uhorského kráľa a nie cisára.

III. Nelojnosť k Uhorsku, lojalnosť k cisárskej Viedni (október 1848 – marec 1849)

Na prelome septembra a októbra 1848 sa dialógu medzi rozvadenými stranami úplne zatvorili dvere. Napätie a spory medzi cisárskou Viedňou a Pešťou natoľko akcelerovali, že prerástli nielen do vzájomnej averzie, ale aj otvoreného nepriateľstva. Cisárska Viedeň začala viesť voči uhorskej moci konfrontačnú politiku. Panovník rozpustil uhorský snem a vyhlásil stanné právo, čo uhorská výkonná moc, na čele ktorej už stál L. Kossuth, rovnako konfrontačne odmietla. Dvorské kruhy a ešte stále liberálna vláda vo Viedni sa pripravovali na ozbrojené ťaženie proti Uhorsku, uhorská strana podnikala obranné vojenské opatrenia. Po ozbrojených šarvátkach vojna skutočne začala v decembri 1848 a po boku cisárskej armády do nej zasiahli aj ozbrojené jednotky uhorských národností.

Vo vyhrotenej atmosfére sa museli nemaďarské národné hnutia, ale aj hnutia v rakúskej časti monarchie, rozhodovať o ďalšej orientácii. Boli prislabé na vedenie vlastnej politiky, museli sa pridať k jednej alebo druhej znepriatelenej strane. Začali sa orientovať na cisársku stranu a stávali sa jej spojencami. Tak sa situácia v monarchii polarizovala. V odbornej literatúre i publicistike sa v minulosti národným hnutiam často vyčítalo, že sa pridali na stranu kontrarevolúcie.

O orientácii národných hnutí rozhodla predovšetkým nacionálna politika. Hoci sa v nacionálnej oblasti uhorská moc pokúšala urobiť isté kompromisy, od svojich základných zásad, napriek naliehaniu poľských spojencov či návrhom rumunských politikov, však nechcela odstúpiť. Ambície národných hnutí už boli značné, v konfliktnom prostredí, trvajúcom od začiatku roku 1848, si sústavne

12 Listy Ľudovíta Štúra II. Pripr. J. AMBRUŠ. Bratislava 1956, s. 194.

13 DOHNÁNY, M.: Historia povstaňja slovenskjego..., s. 101.

potvrďovali cieľ – dosiahnutie nejakej formy národnej štátnosti. Podstatne priaznivejšie vyznievala národnostná politika viedenskej ríšskej moci. Už oktrojovaná ústava pre neuhorské časti monarchie z apríla 1848 deklarovala zásadu národnostnej rovnoprávnosti a po celý čas sa ústredná moc k nej aspoň sloвне hlásila. Tým naplňala vodcov rôznych národných hnutí pocitom perspektívy všetkých národov monarchie.

Rakúskych Slovanov priviedli do náručia cisárskej strany aj protislovanské nálady a vyhlásenia nemeckých liberálov a radikálov, ktorí v októbri 1848 vyvolali vo Viedni povstanie. Pritom v tomto období ešte fungoval v západnej časti monarchie konštitučný režim. V porovnaní s politickou klímou v Uhorsku tu bola až do marca 1849 väčšia miera tolerance a plurality. Na rozdiel od Uhorska sa tu smelo slobodne diskutovať aj o nacionálnej politike a budúcom usporiadaní monarchie. Politický diskurz tu výstižne vyjadrovali heslá v záhlaví jedného viedenského periodika, nádejajúceho sa, že ak sa tie heslá naplnia, monarchia sa stane vzorom pre celú Európu: suverenita ľudu, federatívny štát, rovnoprávnosť jednotlivcov, národností, konfesíí, poriadok a bezpečnosť.¹⁴

Od septembra 1848 sa objavovali stále častejšie diskusie a úvahy o prebudovaní habsburskej monarchie v duchu princípu národnostnej rovnoprávnosti. Hoci išlo o rôznorodé, nezriedka protirečivé názory, ktoré odrážali odlišné záujmy a mali odlišnú váhu dôležitostí, väčšina z nich stála na pozíciách austrofederalizmu. Hľadali spôsob, ako habsburskú monarchiu federalizovať a zároveň ju rešpektovať ako jednotný štát. Patrili sem desiatky novinových článkov v slovanských i nemeckých, od začiatku roka 1849 aj maďarských periodikách, tajné elaboráty odborníkov pre potreby vlády, vyjadrenia vplyvných politikov, vrátane ministrov.

Za jeden z kardinálnych problémov hľadania nového usporiadania monarchie považovali uhorskú otázku. Nielenže kritizovali maďarskú supremáciu, ale väčšina z nich dokonca spochybňovala budúcnosť Uhorska. Podľa mnohých autorov dohrlo historickú rolu a na jeho pôde by mali povstať národné útvary, ktoré by sa mali stať autonómnymi zložkami jednotnej monarchie.¹⁵

Z nezávislej viedenskej tlače sa stali najotvorejším zástancom politiky austrofederalizmu liberálne *Die Presse*. Už 3. októbra 1848 uvažovali o potrebe obnovenia jednotnej monarchie a o dva dni neskôr konštatovali, že Uhorsko v starej podobe s jedným snemom a vládou nemá perspektívu, pretože nie je to v záujme jeho národov. Každý z nich by mal mať právo na vytvorenie svojej provincie, vlastných orgánov a na zastúpenie v jednotnom celorakúskom parlamente.¹⁶

Taktiež časť šľachtických politikov, ktorí sa z rôznych dôvodov priklonili na stranu cisárskej Viedne a predstavovali konzervatívny tábor maďarskej politiky, sloвне deklarovala popri lojalite k panovníkovi a ochote obnoviť jednotnú monarchiu aj potrebu zmeniť nacionálnu politiku. Väčšina z nich sa zmierovala s tým, že Uhorské kráľovstvo bude oklieštené o Chorvátsko, Vojvodinu i Sedmohradsko. O to intenzívnejšie vystupovala proti zámerom vytvoriť slovenskú provinciu, pretože tým by prakticky Uhorsko prestalo existovať. Pritom však zdôrazňovala, že v „*novom*“ Uhorsku by sa mala prekaziť supremácia Maďarov a budú sa dodržiavať zásady národnej rovnoprávnosti, hoci tá podľa jedného z vodcov konzervatívcov D. Pázmandyho vo svetových dejinách nemá vzor. Národnostnú rovnoprávnosť stotožňovala s rečovými a kultúrnymi právmi. Podľa neho mal

14 Der österreichische Demokrat, september 1848, skúšobné číslo, s. 1.

15 OSTROŽINSKI, O.: Programm zur Konstituierung des österreichischen Kaiserstaates nach dem Principe der konstitutionellen Freiheit und der nationalen Gleichberechtigung (Aus dem Jahre 1848). Wien 1861; RAPANT, D.: Slovenské povstanie roku 1848–49. Diel tretí, časť prvá Dejiny. Bratislava 1956, s. 15–25, 155–188; HANTSCH, H.: Die Nationalitätenfrage im alten Österreich. Wien 1953, s. 44–46, 81–85; ROGGE, W.: Oesterreich von Világos bis zur Gegenwart, I. zv. Leipzig und Wien 1872, s. 53–61.

16 Die Presse, 3. 10. 1848, č. 84, s. 1; 5. 10. 1848 č. 86, s. 1. V nasledujúcich mesiacoch koncept federalizácie monarchie podľa etnického princípu obhajovali veľakrát.

v Uhorsku fungovať taký systém, aby sa zabezpečila dominancia aristokratických rodov, ľudovým vrstvám sa v politike mal vytvárať priestor iba postupne.¹⁷

V novej pozícii sa ocitla aj slovenská otázka. Prvýkrát sa verejne prezentovala ako problém, ktorý sa má riešiť pozitívne a nie potláčať. Medzi návrhmi a úvahami o budúcnosti Uhorska a habsburskej monarchie, ktoré mali rôznorodý charakter (úradný, publicistický, tajný) a rozličnú mieru vážnosti a dôležitosti, sa objavovali aj také, ktoré sa vyjadrovali i k právam a postaveniu Slovákov. Pritom upozorňovali na užitočnosť oddelenia územia Slovenska a jeho podriadenia pod ríšsku vládu vo Viedni.¹⁸ Slovensko sa teda malo stať autonómnym útvaram v rámci jednotnej Rakúskej monarchie, pričom na jeho štatút sa názory rôznili (provincia, dištrikt, korunná krajina, veľkokniežatstvo).

V zmenenej situácii menila radikálne svoju líniu aj slovenská politika. Odklonila sa od uhro-federalizmu a priklonila sa k austro-federalizmu. Oveľa intenzívnejšie ako v predchádzajúcich mesiacoch začala deklarovať vernosť rakúskemu cisárovi. Uhorsko prezentovala nielen negatívne, ale prvýkrát ho začala označovať za stáročného utláčateľa Slovákov.¹⁹ Tým chcela zdôvodniť legitimitu svojej nelojality voči Uhorsku a zároveň aj oprávnenosť vystúpenia Slovákov z uhorského zväzku a program autonómneho celku.

Aj pražské *Národní noviny*, ktoré odrážali záujmy slovenského národného hnutia, často konštatovali, že Slováci nechcú ostať s Maďarmi, ale chcú patriť vo federalizovanej Rakúskej monarchii pod ríšsky snem.²⁰ V prvých dvoch mesiacoch roka 1849 mohla vďaka ofenzíve cisárskej armády slovenská politika opäť pôsobiť verejne v slovenskom prostredí. Hlavne J. M. Hurban prezentoval na severnom Slovensku program oddelenia Slovenska od Uhorska a vytvorenie slovenskej korunnej krajiny. V marci 1849 predstúpila slovenská delegácia – podobne ako už skôr politici Srbov, Rumunov, Chorvátov – s prosbopisom pred panovníka.²¹

Prirodzene, slovenská verejnosť na takýto radikálny obrat nebola pripravená, s pochopením sa stretal iba u jej časti. Pre väčšinu bolo naďalej vlastné tradičné etnické cítěnie. Nóvum bolo aj to, že v tomto období došlo aspoň ku krátkej spolupráci slovenského národného hnutia a časti domácich šľachtických konzervatívcov. V niektorých župách odvolávali verejné zhromaždenia starých úradníkov a akklamatívne volili nové úrady „*pod jménem: Dočasná (prozatímní) kráľovská radda, do které toliko muži nejlepšího zmyšlení s vládou i národem jmenováni byli*“.²² Zasadli v nich spoločne slovenskí aktéri a šľachtickí konzervatívci. Toto nezvyčajné slovensko-šľachtické spojenectvo umožňovala predovšetkým spoločná lojalita k panovníkovi a odpor k uhorsko-maďarskej revolúcii. Viacerí zo šľachticov však prejavili aj istú mieru národnej identifikácie sa so Slovákmí.

Počas jesene 1848 zmenila slovenská politika radikálne svoju orientáciu. Jej nelojálnosť voči uhorskej moci prerástla prvýkrát aj do otvorenej nelojálnosti k samotnému Uhorskému kráľovstvu. Dovtedajšiu uhro-federalistickú orientáciu zmenila na austro-federalistickú. Zároveň pokračovala v úzkej spolupráci s hnutiami ostatných rakúskych Slovanov a nedvojzmyselne deklarovala vernosť cisárskej moci vo Viedni. Silný spojenec mal tlmieť rozpor medzi ďalekosiahlymi štátoprávnymi cieľmi a chabými vlastnými silami a možnosťami.

17 VALJAVEC, F.: Ungarn und die Frage des Österreichischen Gesamtmonarchie zu Beginn des Jahres 1849. In: VALJAVEC, F.: *Ausgewählte Aufsätze*. München 1963, s. 169 – 176.

18 Pozri ŠKVARNA, D.: Slovenská otázka a politika od septembra 1848 do apríla 1849. In: *Slováci v revolúcii*. Zost. I. SEDLÁK. Martin 2000, s. 197 – 220.

19 *Dokumenty k slovenskému národnému hnutiu...*, s. 60, 63; Podobný obraz sa vytváral aj v srbskom prostredí. Pozri *Der Serbe*, 13. 12. 1848, s. 155.

20 *Národní noviny*, 1849, s. 190.

21 HURBAN, J. M.: *Ľudovít Štúr – Rozpomienky*. Bratislava 1959, s. 773 – 775; HOLEC, R.: *Poslední Habsburgovci a Slovensko*. Bratislava 2001 s. 50 – 55.

22 *Národní noviny*, 1849, s. 194.

IV. Servilná lojalita voči cisárskej Viedni (marec – október 1849)

Silným zásahom do politického vývoja v habsburskej monarchii bolo vydanie oktrojovanej ústavy a rozpustenie ríšskeho snemu na začiatku marca 1849. Cisárska a vládna moc zrušili konštitučný systém, oklieštili občianske slobody a začali vládnuť provizórne. Bol to akt, ktorý znamenal výrazný posun doprava. V cisárskej politike sa presadil smer, ktorý sa usiloval využiť prevahu a vojenský stav v Uhorsku, nepokoje v nemeckých krajinách či spor s Talianmi, na návrat ku konzervatívnym metódam politiky (silná cisárska moc, slabá vláda, eliminácia parlamentu, obmedzenie právomocí autonómnych mocí, cenzúra).

Oktrojovaná ústava zamrzala veľkú väčšinu politikov a schladila ich nádeje. Sklamala i slovan-ských spojencov Viedne. Aj slovenskí politici sa obávali obratu moci doprava, navyše ich sklamal spôsob riešenia slovenskej otázky. Na rozdiel od Chorvátska a Sedmohradska, ktoré sa stali korun-nými krajinami, i Vojvodiny, ktorá získala autonómne postavenie v rámci Uhorska, ústava územie Slovenska nevyčlenila, naďalej zostalo bezprostrednou súčasťou Uhorska. Oktrojovaná ústava uká-zala, že predstavy hnutí a cisára sú rapidne odlišné. Českí a chorvátski politici prešli do tzv. lojálnej opozície. Prestali komunikovať s cisárskou vládou a dvorom, zaujali pozíciu pasivity. Medzi radikálnou časťou Čechov a Chorvátov sa objavovali sympatie s maďarským odbojom.

K lojálnej opozícii nabádali Česi aj slovenských politikov. Avšak iba skupina okolo básnika Janka Kráľa naznačila prospešnosť zblíženia sa s maďarským táborom a v Prešove sa českí dôstoj-níci slovenského dobrovoľníckeho zboru kontaktovali s maďarskou stranou. Jadro národného hnutia tak zblíženie s maďarským odbojom, ako aj lojálnu opozíciu odmietlo. Podľa neho Česi sa nachá-dzali v inej situácii ako Slováci, nemali čo stratiť, no Slováci mohli unáhlenosťou stratiť všetko.²³ Navyše oktrojovaná ústava pripúšťala zmeny vo vlastnom obsahu. Evokovala, že po konsolidácii pomerov v Uhorsku sa vypíšu voľby do nového ríšskeho snemu a obnoví sa konštitučný poriadok. Obsahovala všeobecnú zásadu národnostnej rovnoprávnosti a nepriamo pripúšťala i vytvorenie no-vých korunných krajín v prípade, ak to odsúhlasí budúci ríšsky snem.²⁴ Viedenská vláda ani na jar a v lete 1849 slovné neodmietla vyčlenenie Slovenska, iba zdôrazňovala, že takýto krok možno urobiť až po ukončení vojny a nastolení mieru v Uhorsku.²⁵ Časť stúpencov ústavného režimu tiež živila nádej, že moc sa vzdialila od ideálov marca 1848 iba dočasne, svoje nádeje na obnovu ústav-nosti a demokracie spájala predovšetkým s viacerými osobnosťami vo vláde – s F. Stadionom, ktorý však čoskoro abdikoval na funkciu ministra vnútra, jeho nástupcom A. Bachom, ktorý patril medzi symboly marca 1848 či K. Bruckom, ministrom obchodu známym liberálnymi názormi.

Nezmenené slovenské postoje udržiaval aj obecný zákon (tzv. Stadionov zákon), ktorý vyšiel v marci 1849. Išlo vôbec o prvú právnu normu v Európe, ktorá sa usilovala realizovať národnostnú rovnoprávnosť. Podľa tohto zákona sa mali správne jednotky – obce, okresy, župy, kraje (dištrikty) – vytvárať tak, aby v nich, pokiaľ možno, žilo jedno etnikum, a tak sa v nich používal jeden úradný jazyk. Rovnoprávnosť národov, žijúcich často prepletene, sa v centralizovanej monarchii mala zais-tiť na rôznych regionálnych úrovniach verejnej správy.

Na správanie slovenských politikov pôsobilo i to, že maďarská strana smerom k nim nevyslala ani jeden signál, hoci v prípade iných národných hnutí tak robila. Z maďarského pohľadu to bolo logické, veď išlo o najslabšie zo znepriatelených národných hnutí, vojensky málo dôležité, vážna hrozba od neho nevychádzala. Bola si vedomá i toho, že veľa Slovákov, neporovnateľne viac ako

23 O názoroch na oktrojovanú ústavu a situáciu po jej vydaní pozri RAPANT, D.: Slovenské povstanie... Diel tretí, časť prvá Dejiny, s. 380 – 394.

24 Text ústavy pozri. Národní nowiny, 9. 3. 1849, č. 58, s. 229/230.

25 Túto argumentáciu si osvojili aj slovenskí aktéri. Pozri Slovenské noviny, 7. 9. 1849, s. 69, 70.

Srbov, Chorvátov, Rumunov bojuje, časť z nich oduševnene, na jej strane a Slováci podporujú oveľa vlašnejšie slovenské politické ambície. Maďarský postoj bol z hľadiska prítomnosti logický, veď nadviazanie kontaktov so slovenskou stranou by znamenalo istú legitimizáciu jej požiadaviek, ale bol málo veľkorysý a z hľadiska perspektívy málo predvídavý. O to tesnejšie pripútal slovenských politikov k cisárskej Viedni vyhlásenie nezávislosti Uhorska 14. apríla 1849. O národnostnom zákone uhorského snemu z konca júla 1849 sa dozvedeli až po kapitulácii maďarskej armády, preto nemohol zohrať žiadnu rolu.

Pritom od apríla až do októbra 1849 sa naďalej kontinuálne živila nádej na revíziu riešenia slovenskej otázky. Jadro slovenského hnutia sa úporne držalo idey korunnej krajiny.

Po porážke maďarskej revolúcie sa na základe neurčitých prísľubov viedenskej moci slovenskí aktéri nádejali, že uskutočnenie slovenských štátoprávných ambícií môže byť časové. Podporovali ich v tom aj tie názory, ktoré zdôrazňovali, že ak sa monarchia nemá rozpadnúť, musí sa skutočne federalizovať tak, aby sa v nej dosiahla jednota občianskych a národných práv.²⁶

Dňa 3. októbra 1849 konštatovali *Die Presse*, že všetci, ktorí sledujú prestavbu monarchie, hľadajú sa napätím na tzv. slovenskú otázku.²⁷ Vo Viedni sa totiž od 17. septembra konala porada najvplyvnejších politických a vojenských osobností o budúcnosti Uhorska. Tá silno závisela práve od postoja k slovenskej otázke. Počas septembra slovenská politika vyvinula pomerne úspešné petičné hnutie, ktorým chcela presvedčiť kritikov, že za ideou korunnej krajiny nestoja iba nacionálni radikáli, ale aj široká slovenská verejnosť. Vo Viedni sa striedali zástupcovia slovenských obcí, regiónov a stolíc, ktorí odovzdali panovníkovi a ministrom petície požadujúce vytvorenie slovenskej korunnej krajiny.²⁸ Cisárska Viedeň však nezmenila svoj kurz. Moderný nacionalizmus považovala za nebezpečenstvo pre stabilitu politiky a monarchie. Pritom sa nádejala, že ide len o dočasný jav a že utlmením národných ambícií sa taktiež oslabia a prekonajú rôzne protichodné záujmy a koncepcie. Jej úsiliu minimalizovať národný rozmer v politike zodpovedalo i rozhodnutie, že územie Slovenska ponechala naďalej bezprostrednou súčasťou Uhorska.

Napriek tomu časť slovenských aktérov dúfala ešte aj na začiatku roka 1850, že sa v monarchii čoskoro obnovia ústavné pomery a ríšsky snem pozdvihne Slovensko na korunnú krajinu. Napríklad D. Lichard, ktorý bol redaktorom Slovenských novín v centre ríšskej politiky vo Viedni, konštatoval: „...*my totiž redakcia, známe ocenit ty neslýchané ťažkosti, ktoré sa vládě pri reorganizácii Uhorska na odpor kladú, a tak že sa i konečné rozhodnutia národných záležitostí našich ríšskemu sněmu poňechat musí, kde, jako aspon já osobně úfám, žiadosti Slovákov většinu mať budú, ak sa nám len pošťastí na Slovensku Slovákov vyvolit.*“²⁹ Vývoj ukázal, že takéto nádeje už boli naivné. Avšak predsa mali isté racionálne jadro, veď koncom roka 1849 panovník potvrdil štatút útvaru Srbská Vojvodina a temešský Banát, ktorý „*bude nezávislý od Uhorska*“ a „*bude bezprostredne podriadený ríšskej vládě*“.³⁰

Interpretácia konfliktov v monarchii a Uhorsku roku 1849 sa veľmi často redukuje na nacionálne ambície, resp. spor medzi centralizmom a federalizmom (separatizmom). Napriek dominancii týchto faktorov sa za konfliktami skrývali aj ďalšie túžby a ambície: chápanie ľudskej slobody, sociálna solidarita, charakter politiky a podobne. Platí to aj v prípade slovenských aktivít. Slovenskí aktéri v dosiahnutí slovenskej korunnej krajiny nevideli iba záruku národnej slobody, ale aj cestu k demokratizácii politiky, civilizačnému vzostupu a kultivácii slovenskej spoločnosti a utváraniu

26 *Sloveniens Blatt*, 26. 9. 1849, s. 51.

27 *Die Presse*, 3. 10. 1849, s. 1.

28 Pozri RAPANT, D.: *Slovenské povstanie...*, diel štvrtý, časť prvá Dejiny. Bratislava 1963, s. 268 – 287.

29 List D. Licharda J. Guothovi z 1. 12. 1849, SNK ALU, sig. A/909.

30 *Reichs- Gesetz- und Regierungsblatt für das Kaiserthum Oesterreich*. Wien 1849, s. 33.

jej prirodzenej sociálnej štruktúry. V promemórii, ktorý Štúr a Hurban adresovali v auguste 1849 ministromi Bachovi, kritizovali, že „*při volení nynějších ouředníků na Slovensku nebral se ohled na interesy slovenského lidu, ale stalo se všecko podle interesů třídy právo dřív požívající*“. Vyslovili pranie, aby „*nový věk Rakouska pomáhali zakládati lidé noví*“, nie stará aristokracia. „*V občanském oddělení Slovenska od Maďarska*“ teda videli autori dokumentu cestu, aby do politiky prenikli nielen slovenskí „nacionáli“, ale vôbec nešľachtické sociálne vrstvy.³¹ Vďaka tomu by sa mali ľahšie a rýchlejšie občiansky a sociálne emancipovať aj nižšie sociálne vrstvy. V opačnom prípade by sa podľa nich slovenskí roľníci nevymanili spod vplyvu šľachty a Slováci by sa skôr či neskôr stali problematickým bodom monarchie. Táto argumentácia, pripomínajúca revolučnú atmosféru z jari 1848, však už v lete 1849 nemala šancu na akceptáciu. Veď cisárska politika sa okrem iného bála práve rýchlej emancipácie nepriviligovaných spoločenských vrstiev, ich vstupu do verejného života a tým aj demokratizácie politiky.

Aj počas leta a jesene 1849 vykazovalo slovenské národné hnutie značný rozdiel medzi skromnými možnosťami a zázemím vo verejnosti na jednej a radikálnymi štátprávnymi ambíciami na strane druhej. Väčšina slovenskej spoločnosti, predovšetkým nižšie sociálne vrstvy, sa i teraz správala pasívne. Na nové javy v politike si nestihla vytvoriť pevnejší názor, novým ideám a hodnotám nerozumela, v zložitých a dramatických až tragických konfliktoch sa neorientovala a vývoju sa podľa prevahy tej-ktorej strany a vplyvu vodcovských osobností a skupín iba prispôbovala. Mienkotvorné vrstvy spoločnosti sa zasa správali rozporuplne. Prvá časť z nich si osvojovala slovenské národné cítenie a stávala sa prívržencom národného hnutia a jeho programu. V regiónoch, kde mali slovenskí vodcovia možnosť agitačne pôsobiť, nadobúdalo toto hnutie už solídne zázemie vo verejnosti a aj istú ústretovosť viacerých konzervatívnych šľachticov. Druhá časť, pozostávajúca hlavne zo šľachticov, úradníkov a mešťanov kráľovských miest, podporovala maďarskú revolúciu a s ňou nezriedka aj maďarskú národnú ideu. Tretia časť zotrvala na pozícii etnického cítenia a tradičného uhorského vlastenectva. Odmietala tak maďarskú supremáciu, ako aj atribúty slovenskej štátnosti a už vôbec sa nedokázala stotožniť s predstavou o oddelení Slovenska od Uhorska. Nanajvýš pripúšťala jeho vnútornú reorganizáciu. Preto vyznelo problematcky aj spomínané septembrové petičné hnutie, lebo časť petícií požadovala iba odstránenie hrozby maďarizácie a zabezpečenie základných národných práv Slovákov. Tento moment expresívne zachytil list dvoch slovenských vlastencov: „*Badam sami Slováci aspon Nitranski chcu aj nadalej druhich otrokami zostať, nechcu oňi samostatni život národní mať, ale všecko nas obživiti a spasiti mohúce dobrodeni, včil sa nám usmívajúce...*“³²

Slovenské národné hnutie ostalo až do konca revolúcie verným, pritom málo dôležitým spojencom ríšskej vlády. Priamoúmerne s maďarským odporom voči Viedni rástla voči nej lojalita slovenského národného hnutia. Jeho úsilie o presadenie austrofederalistického programu – vytvorenia slovenskej korunnej krajiny, ktoré vyvrcholilo v jeseni 1849, však cisárska strana zamietla. Príčin tohto kroku bolo veľa, jednou tiež slabosť slovenského národného hnutia, ktorá vyplynula u Slovákov z pomalšej premeny etnickej identity na národnú. Menšia časť Slovákov si osvojovala vypäté nacionálne cítenie, z ktorého vyplynulo aj stotožnenie sa s politickými cieľmi. Jedni podporovali nadšene slovenské ambície, druhí maďarské. Väčšina Slovákov si však naďalej udržiavala tradičnú etnickú identitu a s ňou aj tradičnú silnú väzbu na Uhorsko, čo determinovalo jej odmietavý alebo rezervovaný postoj k slovenskému štátprávnemu programu. Samotné slovenské národné hnutie v nasledujúcich desaťročiach, až do 1. svetovej vojny už neprezentovalo takú radikálnu protiuhorskú líniu, naopak, deklarovalo voči Uhorsku lojalitu, pričom však kritizovalo všetky jeho vlády kvôli národnostnej politike.

31 Citované podľa Dokumenty k slovenskému národnému hnutiu..., s. 94.

32 List Machaya F. Strakovičovi, SNK-ALU, sig. 937.

A lojalitás az etnicizmus és nemzetiség kontextusában és a szlovák politika 1848 – 1849-ben

Resumé

A tanulmány a szlovák nemzeti mozgalom és részlegesen a szlovák társadalom lojalitásának és illojalitásának egyes válfajait vizsgálja az állam politikai hatalmával szemben 1848 – 1849-ben. Egyik jelentős meghatározója ezeknek az álláspontoknak az etnikai és nemzeti identitás volt.

A bevezető részben a szerző elméletileg határozza meg a lojalitás, etnicitás és nemzetiség fogalmát és felvázolja ezek összefonódását a politikával. Részletesen foglalkozik velük a forradalom kapcsán (1848/49), amely alatt a szlovák politika többször változtatta meg irányultságát. Az első időszakban, 1848 tavaszán megőrizte lojalitását a magyar kormány és magyar királyság iránt. A tevékenység legális formáit választotta, amelyekkel azt akarta elérni, hogy Magyarország a nemzeti egyenjogúság talaján modern föderatív állammá változzon, amelyben a szlovákok által lakott területnek autonómiája lesz. A magyar kormány azonban ezt a tevékenységet törvénytelennek tartotta és betiltotta. A második fázisban, 1848 nyarán, az emigrációba kényszerült szlovák politikusok megváltoztatták irányultságukat. Az emigráció vezéregyéniségei kimondták illojalitásukat a magyar kormánnyal szemben, ellenségeként kezelték azt, és kihírdették az autonóm közigazgatást. Ezzel egyidőben azonban hűséggel viseltettek a magyar királyság iránt. A harmadik szakasz 1848 őszén kezdődött és 1849 márciusáig tartott. Ekkor a szlovák politika radikálisan megváltoztatta orientációját. A magyar hatalom iránti illojalitásán kívül, nyíltan hirdetni kezdte ezt Magyarország egészével szemben. Az addig Magyarország föderációjára törekvő orientáció Ausztria föderációját előtérbe helyező orientációvá változott. A szlovákok által lakott terület Magyarországtól való elszakítására törekedett és arra, hogy a Bécsben székelő birodalmi hivataloknak lesz alárendelve mint szlovák koronataromány. Ezzel egyidőben szorosan együttműködött az Ausztriában élő szlávok mozgalmaival és hűséget fogadott a császárnak. Ennek az erős szövetségesnek kellett tompítania az ellentétet a szlovák nemzeti mozgalom államjogi célja és a mozgalom gyenge háttere és lehetőségei között.

Az utolsó, negyedik fázis 1849 márciusától 1849 őszéig tartott. A magyarok Béccsel szembeni radikalizmusának megerősödésével, növekedett a szlovák politika Béctől való függése is. Különböző okokból kifolyólag a szlovák politika nem csatlakozott a többi szláv mozgalom lojális ellenzékéhez, továbbra is hű maradt a császári oldalhoz abban reménykedve, hogy államjogi programja beteljesülést nyer. A császári Bécs saját erejének és a szlovák nemzeti mozgalom gyengeségének tudatában elutasította azt, előnyben részesítette a hagyományos partnerrel, a magyar nemesi konzervatívokkal való együttműködést a kevésbé megbízható és befolyással nem bíró szlovák szövetséges előtt. A következő évtizedekben a szlovák fél az ilyen radikális magyarelles álláspontot elhagyta, visszatért a Magyarország iránti lojalitásának deklarálásához, de emellett bírálta annak nemzetiségi politikáját és kormányainak arisztokratizmusát.

The loyalty in the context of ethnicity and nationality and Slovak politics during years 1848/1849

Summary

The paper delineates forms of loyalty and breaches of loyalty of Slovak national movement and partly also Slovak society in regard to political power of state during the Revolution of 1848 – 1849. One of the outstanding determinants of these attitudes was the ethnic and national identity. In the initial part of the paper the author theoretically delineate notions of loyalty, ethnicity and nationality and draws their interconnection with politics. An attention to these issues is given in detail during the revolutionary years 1848 – 1849, when the Slovak politics changed several times its orientation. During the first period, in spring 1848, a loyalty to Hungarian government as well as to Hungarian Kingdom was preserved. Slovak representatives applied legal forms of their activities aimed at transformation of Hungary into a modern federative state based upon the national equality, in which Slovakia would have attained autonomy. The Hungarian government, however, deemed these activities to be illegal and prohibited them. During the second phase, in the summer 1848, the Slovak politicians, active in exile, changed their orientation. For the first time the Slovak political representation breached its loyalty to the Hungarian government, perceived it as an enemy and declared a Slovak autonomous administration. At the same time they maintained their loyalty to the Hungarian Kingdom. The third phase began in autumn 1848, when Slovak politics radically changed its orientation and this period lasted till March 1849. Together with breach of loyalty to the Hungarian government also a breach of loyalty to the Hungarian Kingdom was declared. The pro Hungarian federative orientation was substituted by pro Austrian orientation. Slovak politicians endeavored to separate Slovak territory from Hungary and to establish a Slovak Crown Province subordinated to imperial administration in Vienna. At the same time, in line with the other Slavic movements in Austria, a loyalty to Emperor was declared. The Emperor, as a strong ally, should alleviate the controversy between radical state-forming aim of Slovak national movement and its weak hinterland and means to achieve this goal. The fourth, last, phase covered the period since March 1849 till autumn 1848. The growth of Hungarian anti-Austrian radicalism deepened dependency of Slovak politicians on imperial Vienna. For various reasons Slovak political representation did not joined loyal Slavic opposition movements toward Hungary and stayed on position of loyalty toward Vienna in hope, that this way it will be successful in realization of its state-formative program. Imperial Vienna aware of its own power and weakness of Slovak national movement, refused overtures of Slovak politicians and preferred cooperation with traditional partner – Hungarian aristocratic conservatives.

During the following decades the Slovak side such a radical anti-Hungarian stand was terminated and Slovak representation returned to declaration of loyalty toward Hungary, though criticized the national policy of Hungary and aristocratic character of its governments.

Regionális magyar identitás a XIX. század végén – Felső-Magyarország, Felföld, Felvidék Mikszáth műveiben

Kiss Gy. Csaba

A tanulmány célja a magyar regionális identitás vizsgálata egy írói életmű tükrében. Miután Mikszáth Kálmán szövegei alapján szeretnénk közelebb kerülni a XIX. század végi magyar regionális identitás problematikájához, nyilvánvaló, hogy a szóbanforgó régió a magyar nyelvben a következő szinonimákkal jelölt terület: Felső-Magyarország (Horné Uhorsko), Felföld (Horná zem, Horniaky), Felvidék (Horný vidiek). Azt is rögtön meg kell jegyezni, hogy ennek a nagytájnak a neve a szlovák hagyományban – akár az említett szinonimák fordításakor is láthatjuk – a magyartól részben eltérő asszociációkat kelt, gondoljunk csupán a magyar Felvidék szóra, mely elsősorban Grünwald Béla politikai röpirata (1878) után kezdett sajátos tartalmat kapni szlovák közegben. Magyar szövegeket vizsgálva magától értetődő, hogy a régió nevének magyar látókörében fogunk mozogni, azzal együtt, hogy az író Felföld fogalma és a hozzá kapcsolódó jelentések szoros kapcsolatban állnak a terület többségét alkotó szlovák néppel is. A félreértéseket elkerülendő szükséges a bevezetőben utalni arra, hogy a korabeli Magyar Királyság északi területe magyar szemszögből az ország, mégpedig az egységesnek tekintett ország, egyik régiója volt. Természetes, hogy a szlovákok hazájuknak, sajátos egésznek tekintették ezt a területet. Mint ismeretes, a két nemzetet teremtő-formáló folyamat során a magyar és a szlovák konstrukció szemben állt egymással, magyar és szlovák nemzetállam elképzelése számos tekintetben kölcsönösen kizárta egymást.

Mikszáth irodalmi és publicisztikai művei különösen alkalmasak mind általában a magyar regionális identitás egy történeti szakaszának vizsgálatára, mind pedig annak érzékeltetésére, hogy milyen helyet foglalt el a felföldi régió a korabeli magyar szemléletben. Írónk munkásságának egyik legújabb összefoglalásában szögezi le Eisemann György, hogy milyen fontos összetevője az életműnek a térségi hagyományok átszövegezése.¹ Azt alátámasztandó, hogy általában véve milyen jól használhatók Mikszáth szövegei társadalom- és mentalitástörténeti vizsgálódásokhoz, egy két világháború közötti szlovák tanulmányból idézek, Alžbeta Göllnerová dolgozatából: „*Jedným z najlepších prameňov k štúdiu uhorských spoločenských pomerov v 2. polovici XIX. storočia sú diela Kálmána Mikszátha, maďarského realistického spisovateľa...*”²

Mielőtt sorravezsük a címben kijelölt kulcsszavakat, szükségesnek tartok néhány rövid megjegyzést a történelmi nagytáj (régió) magyar fogalmáról, valamint a magyar irodalmi regionalizmusról. A magyar néprajztudomány négy történeti-földrajzi nagytájat tart számon. „*Az Alföld, Dunántúl, Felföld és Erdély a magyar nyelvben kialakult, többszáz éves térszemlélet eredményei...*” olvashatjuk Kósa László Paraszti polgárosodás és a népi kultúra táji megoszlása Magyarországon (1880 – 1920) című monográfiájában.³ Mindazonáltal a magyar művelődés négy nagytájként számon tartott régiójának esetében más-más az elhatárolás alapja, és másképpen alakult az illető tájához

1 EISEMANN, Gy.: Mikszáth Kálmán. Budapest 1998, 100. p.

2 GÖLLNEROVÁ, A.: Zemanía a ľud v diele Kálmána Mikszátha. In: Zborník Pavlovi Bujnákoví. Usporiadala Alžbeta GÖLLNEROVÁ. Bratislava 1933, s. 61.

3 KÓSA, L. i. m. Debrecen 1990, 40. p.

kapcsolódó identitások története. Nyilvánvaló, hogy Erdély esetében például meghatározó szerepe volt a közjogi különállásnak, a saját államiság hagyományának, az Alföld esetében pedig a nemzeti szimbolikában betöltött fontos pozíciónak a XIX. század 30-as, 40-es éveitől. Ami a magyar irodalmi regionalizmust illeti, a XIX. század elején mindenekelőtt a „*dunai*” és a „*tiszai*” magyar megkülönböztetését értelmezték egyfajta regionális tudatként. Ilyen szempontból vizsgálta például a romantikus magyar irodalom tájszemléletét Farkas Gyula.⁴ Ám a modern nemzetté válás igényei a földrajzi sokszínűségével egységes haza képét tették időszerűvé. A század utolsó két évtizedében találkozunk az irodalmi regionalizmus jelenségével a magyar kultúrában, s ez már inkább a modernitás világa felé mutat, többé-kevésbé párhuzamba állítható a francia regionalizmus vagy a német Heimatliteratur jelenségével. Riedl Frigyes Mikszáthról tartott előadásában ehhez a törekvéshez sorolta Mikszáthot: „*A regionális művészetnek legnagyobb írója, a pátriás, vidéki irodalomnak a megújítója, annak amit a németek Heimatkunstnak neveznek. /.../ Nálunk e művészi irány meghonosítója: Mikszáth Kálmán. Hangsúlyoznunk kell azonban, hogy Mikszáth a német mozgalomtól teljesen függetlenül foglalkozott a Felvidékkel, a palóccal, csak hasonló lelki alkatról, hasonló irányról lehet szó.*”⁵

Külön kell szólnunk a magyar művelődéstörténet Felső-Magyarország/Felföld fogalmáról. A Felvidék szó hozzájuk képest neologizmus, csak a XIX. század negyvenes éveiben bukkan föl az előbbiek szinonimájaként. A Czuczor-Fogarasi féle nagyszótárban (1864) még nem szerepel. A hagyományos tájszemlélet a királyság területének fölosztásakor abból indult ki, hogy a központi igazgatási székhelyektől (Esztergom, Székesfehérvár, Visegrád, Buda) délre vagy északra eső tájakról van szó, így különböztette meg Alsó- és Felső-Magyarországot. Ennek felelt meg a szlovák Horná zem/Horniaky – Dolná zem/Dolniaky szembeállítás. Martin Schwartner 1798-ban kiadott német nyelvű statisztikai munkájában így fogalmazott: „*Magyarország legszűkebb értelemben vett fölosztása Felső- és Alsó-Magyarországra / Ober- und Nieder-Ungern – Fel-föld, Al-föld / ősrégi; Felső-Magyarországnak nevezte a hajdani magyar, aki jobban értett a természeti földrajzhoz, mint a politikaihoz, az egész hegyes vidéket; Alsó-Magyarországnak hívta a lapos sík vidéket...*”⁶ A XVI. század közepétől kezdett meghonosodni a Habsburg uralkodók alá került királyságban az a fölosztás, amely a Dunától és a Tiszától egyenlő távolságra húzott vonallal különítette el a dunáninnyi Alsó-Magyarországot a tiszáninnyi Felső-Magyarországtól, így alakították ki a hadügy- és pénzügyigazgatást. A XIX. század elején mind a két értelemben használták a Felső-Magyarország kifejezést, később a régi értelmezés lett általános. Az Osztrák-Magyar Monarchia írásban és képben című könyvsorozat Felső-Magyarországról szóló kötetének bevezetőjében olvashatjuk: „*Felső-Magyarországnak vagy Felvidéknek nevezzük hazánknak azt a nagy éjszaki területét, mely a Duna dévényi kapujától fölkanarodva, korongszelet alakban éjszakra, majd keletre húzódik el egész az egykori Erdély éjszaknyugati széleig az ország éjszaki határa és a nagy Alföld között. Nyugati részén a határ déli vonala maga a Duna egész odáig, ahol hirtelen délre fordul; innen éjszakkéleti irányban a Mátra, Bükk és Hegyalja hegységek lábainál végződik a Felföld, s a Hegyaljától kezdve a felső Tisza mentén halad, mely kígyózó szalagként fut éjszakkélet felé, csaknem mindenütt a hegység és síkság érintkező részeit mosva.*”⁷ Egyértelműnek látszanak a táj így megrajzolt természetföldrajzi határai, de tudjuk jól, hogy ez nem egyezett meg semmilyen közigazgatási határral, hiszen ez a terület nem volt különálló egység az országon belül.

4 FARKAS, G.: A magyar romantika. Budapest 1930.

5 RIEDL, F.: Mikszáth Kálmán. Budapest 1940, 3. p.

6 SCHWARTNER, M.: Statistik des Königreichs Ungarn. Pest 1798, 419 – 420. p.

7 GYÖRGY A.: Felső-Magyarország (Bevezető) In: Osztrák-Magyar Monarchia írásban és képben.

Írónk, akinek különös fontos volt a szülőföldjéhez fűződő kapcsolat, maga is több megnyilatkozásában e táj fiának vallotta magát. Identitásának alakításában meghatározó volt a szülőfalu (Szklabonya-Sklabiňa) mellett vármegyéje (Nógrád) és a Felföld. Újságcikkeiben többször nevezi felvidéki embernek magát. A magyar irodalomban ő készítette el ennek a tájnak az irodalmi mitológiáját, *A fekete város* című regényének elemzésével kíséreltem meg Felső-Magyarország-mítoszának legfontosabb jellegzetességeit összefoglalni.⁸

Mikszáth Kálmán irodalmi és publicisztikai műveiben a történelmi régió mind a három nevével használja, elsősorban pedig a Felföldet és a Felvidéket. Ha a gyakoriságot nézzük, az első helyre a Felvidék kerül. Szemantikai különbség nincs közöttük. Ezen kívül használja még a táj megnevezésére a *görbe ország* metaforát a dimbes-dombos hegyvidéki jelleget hangsúlyozván: „...*de bizony istenverte görbe ország ez...*“, írja a *Királyné kedvence* című elbeszélésében Miskolc környékéről szólva.⁹ A nagytájon belül is némelykor elkülöníti a szlovákok, illetőleg a magyarok (pontosabban tótok és palócok) lakta vidéket. Így a szlovák régiót: *Tótországnak, tót vidéknek* vagy *tótságnak* nevezi. *Az eladó birtokban* például: „*Otthon még minden smaragdzöldben, itt már sárgába öltözött a mező. Kezdődik az igazi Tótország, kopasz hegyeivel, sovány zabföldjeivel...*“¹⁰ *Olyan attribútumokkal állítja egymással szembe az északi és a délibb tájat, ahogy – majd látni fogjuk –, a Felföldet az Alfölddel. A Ne izélj, Matykó! című novellájában: „Sovány a kutya, de sovány a vidék is. A magyar rónák arany kalásza nem reng itt, sem a hegyeket nem ékesítik szőlőfürtök, mint lejjebb, itt csak zab terem és krumpli. /.../ Ez már igazi tót ország.*“ Ugyanakkor viszont tündéri vonásokkal bíró táj: „*Ha búza nincs, van jó kő (bőven pedig), egészséges víz és elég árnyék a susogó nyárfák és fenyők alatt. Az erdőben nimfák és driádok picike lábai tapossák a sárga agyagot. Van költészet, van szerelem, vannak szép lányok, derék szál legények.*“¹¹ A Palócföld, Palócország – sőt, van ahol Palóciaként említi – kifejezés a szűkebb pátria metaforája írónknál, ahogy például eredetileg újságcikksorozatban megjelent írásában olvashatjuk, amelyet később a „Felföldi emberek“ című novella-ciklusának az élére tett.¹²

A következőkben a Felföld – Alföld oppozíció jelentéstartalmait vizsgáljuk írónk szövegeiben, valamint a Felföld/Felvidék kép sajátosságait, a Mikszáth által bemutatott régió jellegzetességeit.

Az író pályáján meghatározó jelentőségű volt az 1878 nyaratól mintegy két és fél évig újságírói minőségben Szegeden töltött időszak. Ekkor született meg az a két elbeszéléskötete (*A tót atyafiak és A jó palócok*), amely írói hírnevét megalapozta. De itt találkozott az alföldi világgal, itt ismerhette meg ennek a tájnak és a Tisza menti városnak a lakóit, mentalitását. Valójában ehhez a „*mássághoz*“ képest élte meg a maga felföldi mivoltát, Szegeden tudatosult benne, hogy mik tágabb szülőföldjének a sajátosságai. Úgy tetszik, tudatosan kezdte itt keresni a különbségeket, hogy mi lehet az eltérő viselkedés, észjárás oka, mi következik a természeti-földrajzi, mi a történelmi-társadalmi adottságokból. Egymást kölcsönösen tagadó, egymástól alapvetően különböző, ugyanakkor egymást kiegészítő tulajdonságok sora alkotja a műveiben gyakran megtalálható, bináris oppozícióba rendeződő Felföld-Alföld kép jellemzőit.

A Tisza című írásában a következő tréfás szembesítést végzi el az elbeszélő, mintegy a felföldi előítéletek szemüvegén át mutatja be a másik tájat: „*Mi a görbe országban ritkán hallunk valamit az Alföldről. Tót aratók, mikor elhosszák a részüket, elejtenek néha egy-két szót: pénzért veszik ott*

8 KISS Gy. Cs.: Felső-Magyarország mint irodalmi mítosz (Mikszáth Kálmán: A fekete város). In: Nyugaton innen – Keleten túl. Miskolc 2000, 217 – 224. p.

9 Mikszáth Kálmán Összes Művei 30. kötet.

10 MKÖM 5. kötet 77. p.

11 MKÖM 41. kötet.

12 Utazás Palócországban (1882) In: MKÖM 64. kötet.

a követ a bolondok, sehol egy hegy, amely elzárna a vidéket, olyan az egész országuk, mint egy óriás kád, melynek minden oldala szétesett. Hát tessék aztán okosnak lenni: milyen az Alföld? ¹³ A két régiót egymás mellé állítva a különbségek ellentétes tulajdonságokként jelennek meg. Különböznek a két táj természeti adottságai, éghajlata, s következésképp a legfontosabb mezőgazdasági termékei. „Az alföldi lombok más betegségben szoktak kimúlni, mint a felföldiek: ezeket perzselő meleg öli el, amazokat a csípős őszi dér.” – olvassuk *A demokraták* című elbeszélésben.¹⁴ És írónk tapasztalata szerint különbözik a két régió társadalma is, a Felvidéken a dzsentri a meghatározó elem, az Alföldön a parasztok és a civisek. Ebből következik, hogy szülőföldjén erősebb a történelmi tradícióból következő feudális kapcsolatok, a hagyományok ereje, az Alföld viszont polgárosultabb, szabadabb és modernebb. Bizonyos fokig a nemesi és polgári magatartásminták szembenállása is megjelenik a két táj mentalitását érzékeltető Mikszáth közvetítésében. Könnyelmű, elegáns, gazdag képzelőerővel megáldott, illúziókkal teli felföldi úri világ áll szemben nála a földhözragadt, józan, egyszerű, reális szemléletű alföldi paraszti közeggel szemben. „Az alföldi törvénytészek általában a legkevésbé sem hasonlítanak a felföldi gavallér-törvénytészekhez, hol az elnök nagy politikát csinál, s többnyire a kormánypart vezére, a bírák pedig jobbadán vagyonos földesurak, kiknek a 'királyi törvénytészei bíró' név csak félig foglalkozás, félig inkább cím. Itt az Alföldön dolgoznak a bírák és az elnök, ezért is jobb itt a törvénykezés...” – jegyzi meg az író egyik szegedi újságcikkében.¹⁵ Táblabírók, illetőleg parasztok a két régió meghatározó társadalmi rétege: „A kedves jó Alföldnek, mely olyan húsvét-napot ül az idén, ha nincsenek is várkastélyai, s ha nincs is tipikus dzsentrije, de vannak originális parasztjai, kikről éppúgy, mint a görbe Felföld táblabírói világáról, józú adomák keringenek, öregbítve a derék alföldi atyafiak iránti nimbuszt és szeretetet.”¹⁶ A felföldi vármegyei gyakorlatot jól ismerő Mikszáth jóval kritikusabb képet fest szülőföldjéről, mint a Szegeden megismert alföldi helyi politikáról.

Ahol a víz is virágozik című tárcájában (1884) egy alföldi és egy felföldi úriember utazik együtt a Vác-bécsi vasúton. Egyikük sem járt a másik szülőföldjén, és mind a ketten a sajátjukat dicsérik. A felföldi narrátor érvelése a tájjal kapcsolatos régi toposzokat ismétli: „Hanem, hogy ön sohase látta a mi Felföldünket, az igazán sajnálatos. Hisz ön akkor nem ösmeri, nem látta Magyarországot. Tündér völgyeinket mosolyogva, kevély várainkat búslakodva.”

S amikor az alföldi a síkság termékenységet dicséri, a válasz így hangzik: „Hát a mi kavicsos földünk odafent? Arany, ezüst, kőszén a belsejében.”¹⁷ Ebben a kis történetben is látjuk, hogy az ellentétes tulajdonságok valamiképpen kiegyenlítik egymást. A termékeny alföldi föld és a belsejében értékes ásványokat rejtő sovány felföldi talaj kettősségéről szóló toposz több változatát megtaláljuk írónknál. *A fekete kakas* című elbeszélésben például: „Mert úgy van az, hogy ami kövérséget az Isten beletett a bánati földbe kívülről, ahelyett itt, a felvidéken a vékonyabb talajt kibélelte belülről kincsekkel.”¹⁸ Még részletesebben kifejtve magyaráz erről *A fekete város* V. fejezetében. Történelmi távlatba helyezve mutatja be, hogy miképp vélekedtek az emberek a hegyvidéki és síkvidéki tájak értékeiről.

„Csak az eleinket nézzük. Eleinte a púpokot keresték, a hegyeket, ahová biztonságot nyújtó várakat építik. Aztán a völgyre vetették a szemeiket, melyben dús legelők zöldültek s hallal gazdag folyamok hömpölyögtek. Majd az arany kalász imádata következett. Most már a laposat, az alföldet,

13 MKÖM. 34. kötet Elbeszélések VIII., 68 p.

14 MKÖM 10. kötet.

15 MIKSZÁTH Kálmán: Törvénykezési adomák Szegeden. = Szegedi Napló 1880. IX. 28.

16 MIKSZÁTH Kálmán: A vásárhelyi ember. In: MKÖM 31. kötet.

17 MKÖM 35. kötet.

18 MKÖM 12. kötet 11. p.

a tejjel-mézzel folyó Kánaánt kereste a bírvágy. Az arany kalászkoknál akadt még becsesebb holmi. Hohó, hiszen amit a föld magától hoz, az is valami, a repce, búza és egyéb, de még többet ér, amit visszatart, amit erőszakkal kell elvenni tőle, a köszén, s megint visszament a bírvágy a felföldre. S így vándorol, hol ide, hol oda folytonosan és soha nem fog megállapodni.¹⁹ A két régió társadalmának összevetése során említi – több alkalommal is – az alföldi és felföldi hölgyek közötti különbséget, a pálmát az elbeszélő szülőföldje szebbik nemének szánja: „Lássák az urak – hallhatjuk először a *Mi meg a sógor úrék című fiataalkori rövid írásában egy alföldi ember szájából – Tökéletesen igazuk van, hogy itt rútabb az asszony, mint a felföldön. Adott az isten gazdag termőföldet, szép eget, délibábot, két marékkal hintett ránk mindent, ami jó, de az asszonyok arcára elfelejtett rózsákat ültetni.*”²⁰

1883 karácsonyára jelentette meg az író *Az apró gentry és a nép* című elbeszéléskötetét. A könyv első ciklusának azt a címet adta *Alföldi emberek*, a másodiknak pedig azt, hogy *Felföldi emberek*. A korántsem egyforma színvonalú írások portréiban jellegzetes típusokat, magatartásformákat kívánt megörökíteni Mikszáth. Az első novellákban különös figurákat: a flegmatikus alföldi parasztot, a maga emberségéből vagyont szerzett „*paraszt grófot*” és a bővített újratermelés logikáját elutasító iparost. A második sorozat szülőföldi vallomással kezdődik (Utazás Palócországba), a többi novella szintén nem mindennapi történeteket mesél el az olvasónak, elsősorban a helyszín különbözőteti meg őket az előzőektől. Ám mégis érezhető a szerző törekvése, hogy a két vidéket különbségeiben ragadja meg, mint eltérő mentalitású emberek világát.

Amint egy korábbi előadásomban fölvettem, az egymással szembe állított Felföld és Alföld Mikszáth szövegeiben sok tekintetben emlékeztet Alphonse Daudet francia író műveiben a francia Dél és Észak kettősségére. A magyar írónál hét évvel korábban született francia mester hatással volt Mikszáthra, akinek levelezéséből tudhatjuk, milyen kedves olvasmányai voltak Daudet regényei. A Párizs környéki Északkal, a centrummal állítja szembe a francia író (kiváltképp Numa Roumestan című, magyarul 1881-ben megjelent regényében, melynek eredetileg azt a címet szánta: Észak-Dél) a Dél világát. Az eltérő szokások, mentalitás, a regionális nyelvet megőrző, perifériára szorult délvidék szellemi-politikai egyenjogúsítását sugallja a központhoz, az „*északi*” fővároshoz képest. A két régió szembeállításában érdekes párhuzamok találhatók a francia és a magyar írónál. Mikszáth gavalléri, könnyelmű, elegáns és anekdotázó, kétnyelvű Felföldje sokban emlékeztet a nyitott, füllenő, dicsekedő és irodalmi nyelvet meg helyi nyelvjárást váltogató francia Délre. A magyar író ugyan a táj szlovák népének nyelvét Daudet-hoz hasonlóan valamilyen lokális nyelvjárásként veszi számba, ám az ő régiója nem elsősorban a központi vidékkel áll szemben. Mikszáth inkább a nemzeti mítosszá vált Alföld mellé kívánja emelni a Felföldet, mint az egész ország számára sajátos értékeket megtestesítő történelmi tájat. Más szóval a magyar nemzet földrajzi mitológiájában akar e régiónak egyenrangú helyet biztosítani a tájra vonatkozó hagyományos toposzok fölhasználásával.

A honismereti irodalom klasszikus művének tekinthető – mind a két kultúra bőven merített belőle, Mikszáth is használta például a vármondák írásánál – Mednyánszky Alajos (Alois von Mednyánszky) „*Malerische Reise auf dem Waagflusse in Ungarn*” című 1826-ban kiadott útleírása. Romantikus természeti képek a Felföld emblematisz folyójáról, a hegyvidéki tájról, titokzatos várromok a történelmi múlt üzenetével – a régió toposzai mind megtalálhatók a műben. A reformkor magyar írói, a folyóiratok ezen a nyomvonalon alakították ki képüket a Felföldről – az úti jegyzeteket író Petőfit vagy Jókait is ideértve. Mikszáthnál is megtalálhatjuk ezeket a jelzőket, számos írásában szerepel a „regényes felföld” szóösszetétel. Természetesen ezen a tájon tovább tart a tél, rövidebb

19 MKÖM 22 – 23. I. 74 – 75. p.

20 MKÖM 51. kötet (Cikkek és karcolatok).

ideig a nyár. „*Makacs kutya az (a tél), kivált itt a felvidéken, harapdál, incselkedik, nehezen jön, még nehezebben megy...*” – olvassuk a *Beszterce ostromában*.²¹ A mostoha időjárás körülményekből következik a régió szegénysége, ami gyakran megjelent a szlovák ideológusok és politikusok érvelésében is – szembeállítva a termékenyebb, magyarok által lakott tájakkal. Szintén a *Beszterce ostromában* találjuk a következő leírást: „*Hanem egyszer, tél vége felé, nagyon megnehezedett ez az élet. Ilyenkor van a felföldön az ínség, kivált ha ősszel nem adott nekik a föld elég krumplit.*”²² 1892-ben egy újságcikkben panasolja el a szlovákok nehéz helyzetét („*Éheznek a tótok*”).²³ Jellegzetes mezőgazdasági terméke ennek a tájnak a zab és a krumpli vagy a borsó, melynek jelentősége már-már mítosszá növekedik Lőcse környékén *A fekete város* lapjain: „*A borsó az volt a szegény felvidéki népnél, ami a kínainál a rizs.*”²⁴

A felföldi világ sajátos településeiről is többször tesz műveiben megjegyzést, Zsolnát és Trencsént tót városokként aposztrofálja. Páratlanul plasztikus képet fest a *Szent Péter esernyőjében* a régió egyik csekély lélekszámú kicsi városkájáról, a Zólyom megyei Bábászékről (Babina). Csupán az elbeszélő összefoglaló jellemzését idézem: „*A dolog voltaképpen úgy áll, hogy Bábászék ama kolibri városkák egyike, melyek csak abban különböznek a szegényes felföldi falvaktól, hogy a bírójukat polgármesternek titulálják...*”²⁵ A városokhoz hasonlóan a falvak is jóval kisebbek az északi régióban, mint az ország déli részén, gyakran említi műveiben az „*apró*” felföldi településeket. Néhány helyen (például a *Lapaj, a híres dudásban* és *A lohinaí fűben*) részletes magyarázatot mond a „*laz*”-nak nevezett hegyi tanya jelenségéről. „*...a felföld falvainak határai többnyire mér-földekre terjednek s maga a nemes helység gyakran oly messze esik a 'laz'-nak nevezett tanyától, hogy a gazda, mint aki messze megy, ünnepélyesen búcsúzik el családjától, ha a kukoricaföldjét megnézni kirándul...*”²⁶ A sovány föld jellegzetes növényeit és állatait így foglalja össze: „*Pedig ez a föld is tesz kivételt két növény és állat iránt. Azokat szereti. A krumpli és a zab nagyobbra, szebbre nő itt, s a kecskének és birkának edesebb fűvet hoz e zordon vidék, mint a síkság.*”²⁷

A felföldi régióhoz természetesen hozzá tartozott a nemesi középosztály és a polgárság többnyelvűsége. „*...a felvidéki úri familiák – olvassuk a Különös házasság című regényben – körülbelül három nyelven beszéltek, németül, magyarul, tótul, de két nyelven, magyarul és tótul biztosan. No hát ezzel a két nyelvvel is lehetett flancolni a paraszt előtt. Ha tót faluban laktak, a magyar nyelvet hozták be konzerváló nyelvül, hogy a cselédek ne értsék, ha magyar faluban laktak, akkor a tót nyelv lett otthonos a családban.*”²⁸

Külön kérdés írónk műveiben a szlovák nyelvi világ, szavak, mondatok, szólások (rendszerint magyar átírásban), szlovák íróktól származó (nem mindig pontos idézetek) elemzése. Nyilvánvalóan ennek vizsgálatára itt nem tudunk vállalkozni. Mindenképpen a felső-magyarországi közeg koloritját vannak hivatva megadni, más tájról való olvasónak pedig bizonyos fokú egzotikumot jelentenek. Mikszáth Felföldjének/Felvidékének egyik legfontosabb jellemzője a szlovák nép jelenléte. Nem tartja kizárólag szlovák régiónak Felső-Magyarországot, de világosan érzékelteti, hogy itt van a szlovákok számottevő etnikai területe. És sokkal szélesebb és tagoltabb Mikszáthnak a szlovák társadalomról alkotott képe, mint ahogy a magyar irodalomtörténeti hagyomány alapján gondolni

21 MKÖM 6. kötet (II. rész).

22 MKÖM 6. kötet (I. rész).

23 MKÖM 81. kötet (Cikkek és tárcák).

24 MKÖM 22 – 23. kötet.

25 MKÖM 7. kötet 96. p.

26 MKÖM (Tót atyafiak).

27 MKÖM (A lohinaí fű) 3. kötet.

28 MKÖM 13 – 14. kötet (Különös házasság XIII. Fejezet).

lehet. Nem csupán a közkeletű nemzetkarakterisztika szlovák alakjait, a drótost, az üvegest, a pásztort, a cselédlányt stb. találjuk meg műveiben, hanem a társadalmi hierarchia magasabb lépcsőinek a képviselőit is. Továbbá számos tanulságos példáját a korabeli felföldi közösségi identitás típusainak, többek között a kettős identitású és az asszimilálódó, magyarosodó szlovákokat is. Csak a *Nosztly fiú* esete *Tóth Marival* című regény jellegzetes figuráját, báró Kopereczky Izsák Izráelt említem, aki szűkebb környezetében a szlovák nyelvet használja, ám a megyegyűlésen – mint magyar nemes – azt hangoztatja, hogy ő nem ért ezen a nyelven.

Ennek a régióknak íróknál mintegy regionális nyelve a szlovák. Helyi nyelv, vagyis nem nemzeti nyelv, ahogy a francia Daudet-nál a provanszál. Mikszáth egyik 1883-as újságcikkében olvassuk: „*Lessko Stevo* (így nevezik a Felvidéken az Istvánokat) *jónak látta haza beszélni* (domov kricsat), *hogy azt mondja, költözködnék a szegény tótok, és vándorolnak el Sárosból.*“²⁹ Vagy a *Gavallérokban*: „*Nem, nem – felelgette Csapiczky szerényen – minden csak afféle 'doma robiensis'* (Felvidéki nyelven azt jelenti, hogy 'otthon csinált')“.³⁰ Külön tanulmányt érdemelne a kisregényben szereplő sárosi magyar-szlovák nemesek magyar nyelvhasználatának elemzése, a nyelvi magyarosodás némelykor groteszk megnyilvánulásainak vizsgálata.

Mikszáth Kálmán műveiből nem csupán a korabeli ország egyik régiójáról készült sokrétű társadalom- és mentalitástörténeti panorámát ismerhetünk meg, nem túlzás azt mondani, hogy az ő szövegei örökítették meg a leghatásosabban és legmaradandóbban Felső-Magyarország képét a magyar történelmi emlékezet számára. A XIX. és XX. század fordulójának felföldi regionális magyar identitása nagy mértékben az általa rögzített formában maradt a következő nemzedékekre.

Regionálna uhorská identita koncom 19. storočia – horné Uhorsko, horná zem a horniaky v dielach Mikszátha

Resumé

Keď hľadáme v maďarskej histórii vzdelávania takého človeka, ktorý by koncom 19. a začiatkom 20. storočia rozmanito opisoval severný, väčšinou Slovácki obývaný región Uhorska, tak v prvom rade musíme spomenúť publicistu a spisovateľa Kálmána Mikszátha (1847 – 1910). Pochádzal zo strednej časti historickej župy Novohrad, kde sa stretávalo maďarské a slovenské etnikum, ale kde dlhé storočia existovala vedecky málo skúmaná osobitá symbióza obidvoch kultúr. Štúdia skúma vtedajšiu uhorskú regionálnu identitu na základe literárneho diela spisovateľa a textov jeho publicistických článkov. Východiskovými bodmi sú tri maďarské názvy regiónu (horné Uhorsko, horná zem a horniaky). Na základe sledovania obsahu týchto troch pojmov môžeme vidieť, ako sa zrodil v dielach spomínaného spisovateľa možno najtrvalejší obraz tohto regiónu. Mikszáth chcel v prvom rade prirovnať Dolnú zem (južná časť Uhorského kráľovstva), ktorá sa stala v období romantizmu „národným“ krajom, k hornej zemi, ktorá dopĺňala Dolnú zem. V jeho diele sa obraz tohto regiónu formuje z historických tradícií a zemepisných charakteristík, spoločensko-štrukturálnych vlastností, viacjazyčnosti a rôznych mentálnych črt. Pravdaže v jeho dielach je aj slovenský ľud zastúpený viacerými typmi, nielen s jeho charakteristickými a príznačnými postavami (pastier, drotár, slúžka atď.), ale aj tými, ktorí stoja na vyššom stupni spoločenskej hierarchie (duchovní, mešťania, šľachta), no stretneme sa aj s takými, ktorí sa pohybujú medzi oboma spoločenskými identitami.

29 MKÖM 65. kötet (A Tisztelt Házból).

30 MKÖM (Gavallérok).

Regional Hungarian Identity at the end of the 19th century – Upper Hungary, Upper Land and Highlands in the works of Kálmán Mikszáth

Summary

Within the history of the Magyar history of education at the end of the nineteenth and at the outset of the twentieth centuries, the writer and publisher Kálmán Mikszáth (1847 – 1910) stands out. Mikszáth thoroughly described those Northern regions of Hungary with majority Slovakian populations. He was born in the central part of the historic district of Novohrad/Nógrád where the Slovak/Magyar ethnic boundary existed. In Novohrad/Nógrád county a symbiosis of Hungarian and Slovak culture had been taking place for centuries. The paper, based on the works of the aforementioned writer, probes the Hungarian identity of Mikszáth's era. The paper analyzes the three basic names of the researched region – Upper Hungary, Upper Land, and Highlands. By looking at the connotations of these three terms we can see how a permanent picture of this region was created in the works of this writer. Primarily Mikszáth sought to compare the Low Lands (in the middle part of the Hungarian Kingdom), which served a more central place whereas the Upper Lands appeared something of an appendix. In Mikszáth's work a picture is formed out of historical traditions and geographical characteristics, from social and structural properties, the multilingualism of the region and various mental features. In his works Slovaks are often portrayed as several types, not only as characteristic persons of the national character (a shepherd, a ceramic repair man, a servant) but also as persons occupying higher positions in the social spectrum (priests, burghers, aristocrats). In his works we encounter people who struggle between two social identities.

Význam etnicity v mnohonárodnostnej habsburskej armáde

Vladimír Segeš

Pred vlastným vstupom do problematiky vymedzenej názvom považujem za potrebné krátko načrtnúť aspoň jednu myšlienku. Ide o súvzťažnosť fenoménu národa – či v našom prípade skôr etnika – a armády, čiže ozbrojených vojenských síl štátu. Na historickú úlohu armády a ozbrojených síl je pritom omnoho jednoznačnejší a menej problémový náhľad, než je to v prípade národa a jeho rôznych predstupňových vývojových predchodcov či paralelných súputníkov v podobe pojmov ľud, národnosť, národné spoločenstvo, etnikum a pod.

Domnievam sa, že nie je potrebné hlbšie dokazovať, že kategória národa i etnika sa v historickom procese prejavuje nekonštantne. V moderných dejinách – a osobitne v 19. a 20. storočí – má národná (národnostná) otázka inú dimenziu a závažnosť než v dávnejšej minulosti, teda v staroveku, stredoveku a napokon aj v počiatočnej etape novoveku. Týka sa to najmä jej miesta a poradia v hierarchii dobových hodnôt. Nemožno však zaiste mechanicky tvrdiť, že čím je ponor do minulosti hlbší, tým nižšie postavenie kategória národa či etnika zaujíma na stupnici spoločenských hodnôt. Národ, rovnako ako etnikum, nie je totiž izolovanou kategóriou, čiže javom samým osebe. Vznikli na istom stupni spoločenského vývoja, vyvíjajú sa a časom môžu zaniknúť, resp. sa výrazne pretransformovať do inej podoby. Aj začiatkom 21. storočia zatiaľ však ešte stále pretrvávajú dôležitosť väzieb či nadväznosti kategórie národa a armády na iné, príbuzné hodnotové pojmy, ako napríklad štát, vlasť, domovina, otčina, vlastenectvo alebo patriotizmus, nacionalizmus, šovinizmus a podobne.¹

V monumentálnej edícii *Die Habsburgermonarchie 1848 – 1918* v 5. zväzku, venovanom ozbrojeným silám, dal autor Johann Ch. Allmayer-Beck jednej z podkapitol o charaktere habsburskej armády názov *Multinational oder supranational?* – Mnohonárodná alebo nadnárodná?² Otáznik v názve je nepochybne na mieste. Veď téma o nacionálnej otázke, a špeciálne o menšinách a etnikách v armáde habsburskej monarchie dodnes nastoľuje viac otázok než odpovedí.

Habsburská monarchia predstavuje zaujímavý a špecifický fenomén. V danom prípade – na rozdiel od iných novodobých krajín, resp. národných štátov, ako napríklad Francúzsko, Nemecko či Taliansko – totiž neplatí rovnica národ = štát = (suverénny) ľud.³ Táto skutočnosť sa odzrkadlila v rozmanitejších podobách ozbrojených síl monarchie a priniesla pre ozbrojené sily rad špecifických problémov vyplývajúcich z mnohonárodného charakteru monarchie.

Etnicitu nemožno podceňovať, no ani preceňovať. V podmienkach stredovekého vojska dôležitejšie než etnicita bolo jazykové dorozumenie a určite omnoho väčšiu úlohu než etnicita zohrával pocit spoločenskej determinácie, najmä stavovskej u výsadných vrstiev a triednej u nepriviligovaných. Inými slovami, ide o identitu vyplývajúcu zo sociálneho zaradenia a právneho postavenia.

1 Významný francúzsky historik Marc Bloch v súvislosti so vzťahom medzi dejinami štátu a národa uviedol, že históriu pojmu štátu možno len ťažko oddeliť od histórie pojmu národ alebo patriotizmus. Pozri LE GOFF, J.: *Středověká imaginace*. Praha : Argo, 1999, s. 315.

2 *Die Habsburgermonarchie 1848 – 1918*. Bd. V. *Die bewaffnete Macht*. Wien 1987, s. 88 – 99.

3 K téme pozri HOBSBAWN, E. J.: *Nations and Nationalism since 1780. Programme, myth, reality*. Cambridge-New York-Melbourne : Cambridge university Press, 1995; HOBSBAWN, E. J.: *Národy a nacionalizmus od roku 1780. Program, mýtus, realita*. Brno 2000. Tam aj ďalšia relevantná literatúra.

Každý človek – v minulosti i dnes – je súčasťou rozmanitých skupín a kolektívov či spoločenstiev od mikro- po makrospoločnosť. Sociografickú typológiu spoločenskej spolupatričnosti a jej zaradenie v rámci hierarchickej stupnice pre neskorý stredovek načrtnol maďarský historik Jenő Szűcs.⁴ Na prvom mieste stredovekej skupinovej typológie a identifikácie figurovalo náboženské vierovyznanie, teda, či bol ktosi katolíkom alebo pravoslávny (či inej viery). Na druhom mieste bolo dôležité to, koho bol ten-ktorý človek bezprostredným vazalom, familiárom alebo poddaným, čiže stavovská a triedna príslušnosť. Po tretie, išlo o regionálnu príslušnosť, teda či bol ktosi napríklad Šarišan, Abovčan, Oravčan, Lipták, alebo z hľadiska európskych dejín napríklad Sas, Bavor, Šváb, Bretónc či Burgundčan. Na ďalšom mieste figurovala podriadenosť voči panovníkovi, teda kráľovi či inému suverénovi, v našom prípade išlo o uhorského kráľa. A až potom, aj to len hmlisto, stálo na hierarchickej stupnici povedomie etnické (národnostné), teda či bol niekto Nmec, Francúz, Rus, Maďar či Slovák. Je pochopiteľné, že poradie na stupnici sa postupom času menilo a mení sa dodnes.

V tejto súvislosti nemožno opomenúť závažnú skutočnosť, dôležitú najmä zo slovenského pohľadu. A to, že Slovenská republika ako suverénny štát Slovákov sa štátoprávne konštituovala až v 20. storočí. Predovšetkým to je dôvodom, že v slovenskej minulosti a následne aj v slovenskom historickom vedomí sa veľmi dlho prejavovala absencia vlastnej vojenskej identity napriek tomu, že v ozbrojených silách štátnych útvarov, v ktorých žili Slováci, oddávna bojovali aj tisíce príslušníkov slovenského národa.

Počiatky pravidelnej a štátom vydržiavanej armády v habsburskej monarchii sa datujú od roku 1649. Vtedy cisár Ferdinand III. nariadil, aby aj po uzavretí Vestfálskeho mieru zostalo v trvalej službe spolu 19 plukov: 9 peších, 9 kyrysníckych a 1 dragúnsky, ktoré sa stali základom pravidelnej habsburskej armády. Táto armáda ako celok pomerne dlho nemala oficiálny názov, takže sa i rôzne pomenovávala, napríklad cisárska, rakúska či dokonca nemecká. Od roku 1745, po zvolení manželza Márie Terézie Františka Lotrinského za rímskeho cisára, sa označovala ako cisársko-kráľovská armáda. Ani jeden z prvých stálych plukov nebol uhorský, no slúžili v nich aj vojaci z Uhorska, aj keď len v malej miere.⁵

Charakteristickým rysom európskeho vývoja v 18. storočí bol mimoriadny rozvoj vojenstva. V nebývalej miere sa začali budovať a narastať stále a pravidelné armády vo všetkých štátoch v Európe. Je pochopiteľné, že v mnohonárodnostnej habsburskej monarchii mala aj stála pravidelná armáda pestré etnické zloženie. Dislokácia či sídla jednotlivých plukov, verbovacie a neskôr konskripčné alebo doplňovacie obvody sa často menili, takže aj národnostné zloženie vojakov a nováčikov bolo veľmi rozmanité.⁶

V roku 1781 sa zavedením konskripčného systému zmenil dovtedajší spôsob doplňovania plukov. Celá monarchia bola rozdelená na verbovacie okresy, čím sa zabezpečil pravidelný prísun regrútov. Na Slovensku sa odvtedy takmer trvalo doplňovalo 6 peších a 6 husárskych plukov, pričom najmä pešie pluky č. 2 (so sídlom v Bratislave), č. 19 (so sídlom v Košiciach) a č. 33 (so sídlom vo Zvolene) boli v rokoch 1781 – 1857 zložené prevažne zo Slovákov.⁷

4 SZŰCS, J.: A nemzet középkeri elözményei. In: Gólyavári esték. Budapest 1984, s. 15.

5 Blížšie pozri DANGL, V. – SEGEŠ, V.: Vojenské dejiny Slovenska, III. zv. 1711 – 1914. Bratislava 1996, s. 17 a nasl.; Vývoj habsburskej armády v rokoch 1683 – 1792 z uhorského aspektu podrobne analyzuje ZACHAR, J.: Habsburg-uralom, állandó hadsereg és magyarság 1683 – 1792. Budapest : Zrínyi Kiadó, 2004, s. 225 – 322. Dejiny habsburskej armády a ozbrojených síl celoplošne sleduje WREDE, A. F. von: Geschichte der k. u. k. Wehrmacht. Die Regimenter, Corps, Branchen und Anstalten von 1618 bis zum Ende des 19. Jahrhunderts, 1. – 5. Bd. Wien 1898 – 1905; SKALA, H.: Slávne časy cisárskej jazdy v 17. – 19. storočí. Prešov : Universum, 2005.

6 DANGL, V. – SEGEŠ, V.: Vojenské dejiny..., c. d., s. 18 a nasl.

7 Tamže, s. 21 a nasl.

Armádne velenie rešpektovalo národnostné zloženie jednotlivých plukov a aj vojenské nariadenia istým spôsobom zohľadňovali národnostné zloženie jednotiek. Veliacou rečou v armáde bola síce od roku 1750 (v husárskych plukoch od roku 1754) povinne nemčina, ale mnohí dôstojníci a poddôstojníci velili mužstvu aj po maďarsky či v inej reči. Každý poddôstojník musel však ovládať služobnú nemčinu. Rešpektovanie viacetníckeho zloženia armády sa odráža predovšetkým vo vojenských predpisoch. V jednom z najstarších vojenských predpisov z doby Márie Terézie *Regulament und Ordnung des gesammten Kaiserlich-Königlichen Fuß-Volcks* z roku 1749 je viacero ustanovení nábádajúcich na národnostnú toleranciu a na používanie aj iných jazykov než nemčiny. Doslova sa napríklad uvádza: „*Die gute Einverständniß mit anderen Regimenten insonderheit mit der Cavallerie, auch anderen Nationen, nicht minder mit denen Inwohner solle jederzeit gepflogen und hauptsächlich dem gemeinen Mann nachdrücklichst eingepreget werden.*“⁸ V prípade nováčikov sa napríklad nariaďuje: „*...so oft Recrouten zum Regiment kommen, seynd solche zu denen Fahnen schwören, und die Kriegs-Articul in Teutsch und Böhmischer Sprach befindlich sein sollen.*“⁹ Napokon aj z dobového slovenského prekladu vojenských predpisov z roku 1760 pod názvom *Sprosteho wogaka powinnost* sa táto skutočnosť odzrkadľuje mimoriadne plasticky: „*Pritom tež wzdiczki ze swogmi kamaradmi z kompagni, anebo z/czelim regimente zastawagiczima, rownasobnim spusobem, gaj z pechotu, z kongiczku, gránicz a z trupami pomahagiczima, w/pokogi a w/dobrim rozswassenjim žiti a k/bitki a k/wadenj priczinu nech neda.*“¹⁰ Obdobný edukatívny charakter má aj druhý do slovenčiny preložený predpis, ktorý nesie názov *Woganske Artykule*.¹¹

V 18. storočí, bohatom na tzv. dynastické vojny, ale aj začiatkom 19. storočia, nesúcom sa v znamení koalíčných vojen, ponúkala habsburská armáda dostatok príležitostí pre „synov Marsa“. Pri istom zovšeobecnení možno dokonca povedať, že v armáde sa viac než inde uplatňoval princíp zásluhovosti a výkonov. Z tohto hľadiska bolo armádne prostredie, aj napriek prísnej hierarchickej subordinácii, vlastne demokratickejšie než civilná spoločnosť. Mnohí jednotlivci na základe svojich schopností a skutočných zásluh postupovali po rebríčku hodností a funkcií rýchlejšie i vyššie než ich rovesníci v civile. Viacerými prípadmi by sa dalo ilustrovať, že vďaka úspešnej vojenskej službe aj príslušníci nižších vrstiev prenikli medzi aristokraciu, viacerí získali dokonca barónsky či grófsky titul. Samozrejme, aj tu existovali spoločenské limity. Základným a prvoradým determinantom bol pôvod. Opäť pri istom zovšeobecnení možno konštatovať, že kým do polovice 19. storočia rozhodujúci bol stavovský pôvod, t. j. či bol niekto šľachticom alebo nie, neskôr, ale hlavne po rakúsko-uhorskom vyrovnaní roku 1867 sa aj v súvislosti s maďarizáciou a germanizáciou čoraz dominantnejšie prejavovalo kritérium národnostnej príslušnosti.

Na tomto mieste možno spomenúť aspoň dve osobnosti z pomyslenej galérie vojakov významných tak z hľadiska slovenských, ako aj európskych vojenských dejín: jedného poľného maršala a jedného poddôstojníka.

Andrej Hadík (1710 – 1790) bol príslušníkom slovenského zemianskeho rodu, ktorý pochádzal z Turčianskej stolicy. Jeho otec i starý otec sa uplatnili ako husárski dôstojníci. Aj on začal vojenskú kariéru husárov v roku 1732 ako kornet. Roku 1744 sa stal plukovníkom a veliteľom (10.) husárskeho pluku, ktorý sa vyznamenal vo vojne o rakúske dedičstvo. V roku 1747 bol povýšený na generálma-

8 Regulament und Ordnung des gesammten Kaiserlich-Königlichen Fuß-Volcks von 1749. Faksimiledruck der Originalausgabe. Mit einer Einleitung von G. Ortenburg. Biblio Verlag Osnabrück, 1969, s. 4.

9 Tamže, s. 26.

10 Rukopis s paralelným slovenským a maďarským prekladom z nemčiny sa nachádza v Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára (Krajinská Széchényiho knižnica – oddelenie starých rukopisov). Budapest. Sign. Quart. Hung. 271.

11 Tamže.

jora a v roku 1774 na poľného maršala. Hadik sa vyznamenal najmä tým, že roku 1757 ako veliteľ vybraných husárskych švadrón a peších práporov v sile okolo 3500 mužov nečakane napadol a obsadil Berlín. Dobytie Berlína sa síce nestalo výrazným zvratom v ďalšom priebehu vojny, no meno Andreja Hadika sa preslávilo a odvtedy v Európe sa traduje pojem husársky kúsok (po francúzsky *tour d'hussard*, v nemčine *Hussarenstück*). Za tento čin ho panovníčka vyznamenala najvyšším vyznamenaním monarchie – veľkokrížom vojenského Radu Márie Terézie. Hadik zastával najvyššie vojenské funkcie a v rokoch 1774 – 1790 bol prezidentom Dvorskej vojnovnej rady vo Viedni. Treba zdôrazniť, že bol prvým a dlho aj jediným uhorským reprezentantom a vôbec jediným slovenským rodákom na tomto poste. Andrej Hadik nebol ani Slovak, ani Maďar v modernom ponímaní. Otázka národnej identity v dnešnom zmysle slova bola preňho druhoradá, lebo rovnako ako ostatní vtedajší šľachtici a vzdelanci (bez ohľadu na etnický pôvod) bol typickým predstaviteľom natio hungarica, čiže politického uhorského národa, združujúceho výsadnú privilegovanú vrstvu uhorskej spoločnosti.¹²

Ladislav Škultéty-Gabriš (1738 – 1831) sa považuje za najstaršieho vojaka na svete. Narodil sa v Mojťine v Trenčianskej stolici a po matkinej smrti roku 1750 nastúpil ako 12-ročný do husárskeho pluku, kde slúžil jeho otec. Vyznamenal sa vo viacerých bojoch, napríklad v bitke pri Kolíne a pri dobytí Berlína roku 1757. Roku 1768 ho prevelili do 8. husárskeho pluku, kde slúžil až do konca života. Až po 25-ročnej službe sa stal poddesiatnikom (vicekaprálom) a roku 1778 riadnym desiatnikom. Za zásluhy o hrdinstvo v poslednej protitureckej vojne (1777 – 1791) bol povýšený na strážmajstra a vymenovaný za zástavníka pluku. Vyslúžil si dve najvyššie vyznamenania pre mužstvo habsburskej armády: striebornú medailu za hrdinstvo a delový kríž. Ovládal slovenčinu, maďarčinu, nemčinu, latinčinu a vo veku 75 rokov sa naučil aj po francúzsky. Roku 1825 počas palácovej služby vo viedenskom Hofburgu cisár František osobne navrhol 87-ročnému Škultétymu, že ho povýši na dôstojníka a s poctami penzionuje. Ten však túto poctu neprijal a požiadal, aby mohol ďalej slúžiť v dovtedajšej funkcii a hodnosti, s čím cisár súhlasil. Škultéty odsľúžil ako vojak 81 rokov, zúčastnil sa na 22 ťaženiach a posledných 41 rokov života bol zástavníkom 8. husárskeho pluku. Zomrel v obci Sanicolau Mic, dnes súčasť mesta Arad v Rumunsku.¹³ Škultétyho príklad je viac než výstižným svedectvom toho, že len vďaka armáde mohol jednoduchý slovenský poddaný dosiahnuť spoločenskú a životnú úroveň i civilizačný rozhľad, o akom jeho rovesníci a rodáci ani nesnívali.

Podstatná zmena v organizácii ozbrojených síl monarchie nastala po rakúsko-uhorskom vyrovnaní a následne po prijatí branného zákona z roku 1868. Branná moc monarchie sa členila na viacero zložiek. Spoločné sily predstavovala cisárska a kráľovská armáda (*Kaiserliche und Königliche Armee*) a cisárske a kráľovské vojnové loďstvo (*Kaiserliche und Königliche Kriegsmarine*). Teritoriálny charakter mali cisársko-kráľovská vlastibrana (*Keiserlich-königliche Landwehr*) v Predlitavsku a uhorská kráľovská vlastibrana (*Magyar királyi Honvéd*) v Uhorsku. Obidve vlastibrany spadali pod kompetenciu ministerstiev obrany v rakúskej a uhorskej časti monarchie. Tie riadili aj cisársko-kráľovskú domobranu (*Keiserlich-königliche Landsturm*) v rakúskej časti monarchie a uhorskú

12 Stručný životopis pozri *Der Militär-Maria-Theresien-Orden und seine Mitgliedern*. (Bearbeitet von Dr. J. HIRTENFELD). Erste Abtheilung 1757 – 1802. Wien 1857, s. 39 – 41; Ďalej aj SEGEŠ, V.: Maršal Hadik a jeho odkaz. In: *Obrana*, roč. 12, 2004, č. 17, s. 21. Pozri aj príručku k archívnemu fondu uloženému vo Vojenskom historickom archíve v Budapešti: Mária Terézia hadvezére. Hadik András Hadtörténelmi levéltárban őrzött irattainak levéltári segédlete (Szerk. Farkas Gyöngyi). Budapest : Petít Real Könyvkiadó, 2002.

13 Stručný životopis pozri SEGEŠ, V.: Najstarší vojak na svete. In: *Obrana*, roč. 13, 2005, č. 2, s. 17. Podrobnejšie pozri SAFÁRY, E. – ZACHAR, J.: *Nyolcvan nyár nyeregben*. Skultéty László huszár zászlótartó élete. Budapest 1992.

domobranu (*Népfelkelés*) v Uhorsku, ktoré sa aktivovali iba v prípade vojny. Po maďarsko-chorvátskom vyrovnaní bola zriadená chorvátsko-slovenská vlastibrana (*Hrvatsko Domobranstvo*).

Prevratným významom v rámci prijatého branného zákona bolo zavedenie všeobecnej vojenskej služby. Všeobecná branná povinnosť sa vzťahovala na všetkých občanov od 19. roku veku do 42. roku veku. V c. a k. armáde trvala prezenčná služba tri roky, potom nasledovalo sedem rokov zálohy a desať rokov náhradnej zálohy. Zákon stanovoval, že 80 % schváleného ročného kontingentu nováčikov bude zaradených do spoločnej armády, ostatných 20 % zasa rovnomerne k rakúskej a k uhorskej vlastibrane.

V c. a k. armáde boli oficiálne stanovené tri jazykové okruhy. Veliaca reč (*Kommandosprache*) bola v celej armáde nemčina, bola jazykom povelov, výcvikových predpisov. Služobná reč (*Dienstsprache*) bola jazykom písomností a služobného styku v rámci miest velenia, používala sa teda nemčina a maďarčina, prípadne chorváčtina. Tretím jazykom bola tzv. plukovná reč (*Regimentsprache*), ktorou sa stal jazyk takej národnostnej skupiny vojakov, ktorí tvorili najmenej 20 % stavu v pluku či inej samostatnej jednotke. Táto reč sa najčastejšie používala pre dorozumenie s mužstvom v rámci pluku. Každý dôstojník a kadet, ktorý k príslušnému pluku nastúpil, si mal do troch rokov osvojiť plukovný jazyk, aby sa v ňom mohol dohovoriť s podriadenými. Poručíci mohli byť dokonca povýšení až po zvládnutí plukovnej reči. Jestvovali pritom aj také pluky, kde slúžili vojaci piatich národností, takže v rámci týchto plukov sa používalo viacero plukovných jazykov. V rámci c. a k. armády a rakúskej vlastibrany bolo iba 142 útvarov s jediným plukovným jazykom.¹⁴

Popri komunikačných a jazykových otázkach bola pre armádu nemalým problémom aj vzdelanostná úroveň mužstva. Vyplývala z rozdielov vo všeobecnom vzdelaní medzi jednotlivými korunnými krajinami monarchie. Napríklad v roku 1910 nastupovalo do armády z Dolného Rakúska vrátane Viedne 3 %, z Haličska a Uhorska okolo 60 % a z Dalmácie 64 % nováčikov, ktorí boli negramotní. V najrozvinutejších oblastiach monarchie, medzi ktoré patrili krajiny Českej koruny, dosahoval analfabetizmus nováčikov asi 19 %.¹⁵ Tieto rozdiely boli dôvodom na svojské pridelovanie nováčikov k jednotlivým druhom zbrane, takže napríklad českí regrúti boli zaradovaní najmä do delostreleckých a technických jednotiek, nováčikovia z Tirolska a Bosny slúžili takmer výlučne v streleckých jednotkách a odvedenci z Uhorska zasa v jazdectve, konkrétne u husárskych jednotiek, ktoré si od začiatku až do konca monarchie udržali špecifický, uhorský charakter.¹⁶

Habsburská armáda sa na sklonku monarchie vyprofilovala v špecifický spoločenský organizmus. Oprávnené sa označuje ako štát v štáte. Tento charakter armády podstatne ovplyvnil cisár František Jozef. Bol svojráznou osobnosťou, jeho výnimočnosť spočívala už v tom, že na tróne panoval 68 rokov. Stal sa živým symbolom zašlých časov. Keď mladý cisár roku 1848 nastúpil na trón, strieľalo sa z pušiek predovíek, keď umieral ozývali sa na frontoch prvej svetovej vojny dávky z guľometov a lietali bojové lietadlá. Jeho autorita a výlučnosť, nadstraníckosť a nadnárodnosť, ale aj fakt, že ako panovník z Božej milosti nebol nikomu za svoje činy zodpovedný, mu zabezpečovali rozhodujúci vplyv i konečné slovo. Spomedzi troch pilierov svojej moci – stojaca armáda vojakov, sediaci armáda byrokratov a kľáčiaca armáda kňazov – obľuboval a najhlbší vzťah mal práve k „veľkej vojenskej rodine“ a osobitne k jej dôstojníckemu zboru. Ako sa to vtedy s obľubou uvádzalo, nie cisár František Jozef nosil dôstojnícku uniformu, ale dôstojníci nosili jeho uniformu, tzv. cisársky šat (*Kaiser-Rock*).¹⁷

14 Bližšie pozri Die Habsburgermonarchie, s. 97 – 99, kde sa uvádzajú počty dvoj- a viacjazyčných plukov, ako aj pluky tzv. rasovo čisté (reinrassig), t. j. pluky, kde mužstvo príslušnej národnosti tvorilo viac ako 90 %.

15 Tamže, s. 93.

16 Tamže, s. 93 – 94. Podiel Slovákov podľa jednotlivých druhov zbraní pozri DANGL, V.: Národnostná otázka a účasť Slovákov v armáde (1867 – 1914). In: Vojenská história, roč. 6, 2002, č. 3 – 4, s. 12 – 15.

17 Die Habsburgermonarchie, s. 104.

Národnostne najhomogénnejšiu vrstvu v armáde tvorila generalita; nemčinu ako materinský jazyk používalo až 71 % zo všetkých generálov. Medzi generálmi nebol ani jeden Slováč ani Rusín a Traian Doda bol jediným generálom rumunského pôvodu. Priemer vypočítaný z údajov v *Militär-Statistisches Jahrbuch* o národnom zložení dôstojníckeho zboru spoločnej c. a k. armády v rokoch 1895 – 1911 dáva tieto výsledky: Nemci 78,5 %, Maďari 8,8 %, Česi 5,3 %, Srbi a Chorváti 2,8 %, Poliaci 2,6 %, Rumuni 0,7 %, Taliani 0,6 %, Slovinci 0,5 %, Rusíni 0,14 %, Slováci 0,1 %.¹⁸ Slováci – ako vidno – mali teda absolútne najnižšie zastúpenie v dôstojníckom zbore. Dôvodom bola predovšetkým vnútorne nerozvinutá slovenská spoločnosť, v ktorej chýbali najmä tie spoločenské vrstvy, z ktorých pochádzali príslušníci dôstojníckeho zboru. Ten sa regrutoval hlavne z drobnej šľachty, z dôstojníckych a úradníckych rodín a čiastočne z drobného mešťianstva.

Dôstojníci boli najspoľahlivejšou oporou dynastie. Symbolizovali jednotu monarchie, tvorili akúsi zvláštnu, vnútorne diferencovanú, ale navonok jednotne vystupujúcu spoločenskú kastu s mnohými historicky vytvorenými zvykovými právami a svojskými praktikami.¹⁹ Navonok sa vzájomná solidarita, princíp rovnosti a kamarátstva dôstojníkov odrážala vo vzájomnom tykaní (tzv. *Armee-Du*) vrátane záložných dôstojníkov.²⁰

Dôstojníci si vydobyli úctu a uznanie v spoločnosti. Oficiálna propaganda ich vykresľovala ako vzor spoločensky uznávaných cností, skutočných mužov, ktorí sú ochotní obetovať životy za monarchiu, panovníka a chrániť obyvateľstvo krajiny pred vonkajším nepriateľom. Jednou z najvýznamnejších črt rakúsko-uhorského dôstojníckeho zboru bolo jeho úzke prepojenie na panovníka a dynastiu.²¹

Percentuálne vyčíslenie generality a dôstojníckeho zboru, najmä v prípade menších kontrastu je s percentuálnym podielom v rámci obyvateľstva monarchie, ale aj s národnostným zložením ozbrojených síl. Hoci štatistické údaje o národnostnom zložení habsburskej armády neodrážajú presný a objektívny stav – sú totižto výrazne poznačené tzv. „*statistickou germanizáciou a maďarizáciou*“²² – pre všeobecnú informáciu postačí prehľad, ktorý vypracoval Gunther E. Rothenberg. Ten v prepočte na 100 odvedených príslušníkov c. a k. armády člení v súhrnných číslach národnostné zloženie v priemere takto: 25 Nemcov, 23 Maďarov, 13 Čechov, 8 Poliakov, 8 Rusínov, 9 Srbov a Chorvátov, 7 Rumunov, 4 Slováci, 2 Slovinci a 1 Talian, ktorí skladali prisahu panovníkovi v desiatich rôznych jazykoch.²³ V armáde však slúžili aj príslušníci iných menšín, ako napríklad Bulhari, Cigáni alebo Židia.²⁴

Ani v epoche nacionalizmu sa národná idea nemusela zákonite stať štátnou ideou. Potvrďuje nám to práve príklad habsburskej monarchie. Ideové platformy a paradigmy habsburskej armády boli nepochybne iné než to bolo u národných štátov, akými boli napríklad Francúzsko, Nemecko a Taliansko.

18 DANGL, V.: *Národnostná otázka...*, c. d., s. 17 – 18. Podľa maďarského historika Deáka činil roku 1910 podiel dôstojníkov slovenského pôvodu 0,4 %. DEÁK, I.: *Volt egyszer egy tiszttakar. A Habsburg-monarchia katonatisztjeinek társadalmi és politikai története 1848 – 1918*. Budapest 1993, s. 232.

19 Bližšie pozri DANGL, V.: *K problematike prestíže dôstojníckeho zboru v období dualizmu*. In: *Vojenská história*, roč. 5, 2001, č. 1, s. 3 – 16; HAJDU, T.: *Tiszttakar és középosztály 1850 – 1914*. Ferenc József magyar tiszttjei. Budapest 1999.

20 *Die Habsburgermonarchie*, s. 37, 100.

21 DANGL, V.: *Národnostná otázka...*, c. d., s. 17; DANGL, V.: *K problematike...*, c. d., s. 6.

22 Tamže, s. 4 a nasl.

23 ROTHENBERG, Gunther Erich: *The Army of Francis Joseph*. West Lafayette / Indiana 1976, s. 128.

24 SCHMIDL, E. A.: *Juden in der k. (u.) k. Armee 1788 – 1918*. *Jews in the Habsburg Armed Forces*. *Studia Judaica Austriaca*, Bd. XI. Eisenstadt 1989.

Kult panovníka – personifikovaného symbolu mravnosti, spravodlivosti a lásky ku všetkým – bol pre početné národy monarchie rozhodne prijateľnejšou alternatívou. Preto aj základom vlastenectva (patriotizmu) a vojenskej doktríny štátu sa namiesto národnej idey stala vernosť a oddanosť panovníkovi a vládnucej dynastii. V prípade menšín išlo navyše o to, že práve ony videli v cisárovi ochranu svojich práv voči šovinistickým tendenciám. Habsburská armáda bola až do roku 1918 armádou cisára a školou lojality vo vzťahu k monarchovi. Lojalita a solidarita armády boli najlepšou obranou v prípade akýchkoľvek národnostných konfliktov. Vďaka demokratizácii mohla armáda plniť úlohu vzoru pre model otvorenej spoločnosti, keďže akceptovala princíp rovnosti medzi jednotlivými národmi. Avšak odstredivo pôsobiaci nacionalizmus – a treba dodať, že aj šovinizmus ako báza maďarizácie v Uhorsku a germanizácie v rakúskej časti ríše – spončybňoval iluzórne snahy panovníka byť spravodlivým vládcom všetkých poddaných bez ohľadu na sociálnu a národnú príslušnosť. Len v armáde – ako na to poukázal Roman Holec – sa podarilo jednotlivé národy zliať do jedného, rakúskeho celku, a tým zdanlivo vytvoriť ilúziu národnej jednotnosti vojenskej sily štátu. Mimo kasárenského oplotenia však už uvedený model nedokázal uplatniť svoju životaschopnosť.²⁵

Podstatnou črtou ktoréhokoľvek Európana je skutočnosť, že je nositeľom viacerých identít. Súvisí to s tým, že ľudia sa definujú a redefinujú ako členovia alebo príslušníci rôznych komunit od rodiny počnúc cez miesto bydliska až po národ a štát. Ide o tzv. situačné identity. Aj pre príslušníkov habsburskej armády bolo príznačné, že boli nositeľmi nielen viacerých, ale aj viacúrovňových identít: od čaty cez pluk a jednotlivé druhy vojska (pechota, jazdeckvo, delostrelectvo) až po armádu ako celok. Významným vonkajším semiotickým znakom tejto identity a zároveň identifikácie vrátane sebaidentifikácie bola uniforma. Mala viacero podôb. Elegancnosť slávnostnej vychádzkovej uniformy naznačovala, že jej nositelia mohli byť na identitu vojaka jeho Veličenstva cisára a kráľa právom hrdí. Poľná uniforma zasa akoby dávala tušiť, že jej nositelia sú a budú podľa prísahy „*Jeho Apoštolskému Veličenstvu, našemu najjasnejšimu kniežeti a pánu, Františkovi Josefovi Prvému, z Božej milosti cisaru Rakouskému, kráľovi Českému atd. a Apoštolskému kráľovi Uherskému, verni a Jeho poslušni byť, že tiež chceme a budeme generálov Jeho Veličenstva, vôbec všetch predstaviteľných a vyšších svých poslúchať, je ctiť a jich ochraňovať, rozkazom a narizením jich v každej službe dosti činiť, proti každému nepriateľu, buď on kdo buď, a kde koliv vôľa Jeho cisárskeho a kráľovského Veličenstva tého požádá, na vode i na zemi, ve dne i v noci, v bitvách, v útocích, v sečích a v každem jiném podnikání, vôbec, na každém míste, každého času a v každej prípadnosti udatne a zmužile bojovať, že nechceme svých vojov, praporov, zástav a strelby nikdy opuštáť, s nepriateľom v ničádzné ani v najmenšie srozumění vcházáť, že sa chceme ve všem dle vojenských zákonov a jak na hodné vojáky náleží, zachováť, a tak čestne žít a čestne umřít. Čehož nám dopomáhaj Bóh všemohúci. Amen.*“²⁶

Skutočnosť a vojnová realita prvej svetovej vojny boli však o čosi prozaickejšie než deklarované slová prísahy. Veľká časť nemaďarských príslušníkov habsburskej armády nebola ochotná umierať ani za panovníka, ani za Uhorské kráľovstvo. Vojenská prehra a následný rozpad habsburskej monarchie, čiže Rakúsko-Uhorska mal viacero príčin, no jednou z nich bola strata komplementárnosti politického systému a ozbrojených síl. Divergentný vývoj spoločnosti sa čoraz viac prejavoval v nacionalizme a asimilačnom tlaku zo strany supremujúcich Rakúšanov a Maďarov na jednej strane a v silnejúcich národných hnutiach (autonómnych, federalizačných či separatistických) na strane druhej. Mnohonárodnostná armáda, ktorá sa snažila uchovávať si svoj tradičný, konzervatívny a nadnárodný charakter, sa stala anachronizmom. Aj v armáde sa namiesto prelínania identít

25 HOLEC, R.: Živý symbol starej doby. In: Kniha kráľov. Panovníci v dejinách Slovenska a Slovákov. Bratislava 1998, 2004, 2006, s. 279.

26 Prísaha a články vojenské. Vo Viedni 1874, s. 1 – 2.

čoraz viac prejavoval protiklad identít. Dominantnou sa stala najmä národná identita, sklbená s túžbami po slobode a s uvedomením si sebaurčovacieho práva. Preto sa aj väčšina Čechov, Slovákov a Rusínov rozhodla pre iné štátoprávne riešenie. A tým bola Česko-Slovenská republika vyhlásená v októbri 1918.

Az etnicitás jelentősége a soknemzetiségű Habsburg hadseregben

Resumé

A történelemben a nemzet és etnikum fogalma nem állandó. A modernkori történelemben – különösen 19. és 20. század folyamán – a nemzeti (nemzetiségi) kérdésnek más dimenziója van mint a régebbi múltban. A 21. század elején is tovább él a nemzet és hadsereg kategóriájának kötődése más rokon fogalmakhoz kapcsolódva mint például az állam, haza, hon, hazaszeretet vagy patriotizmus, nacionalizmus sovinizmus és hasonlókhöz. A Szlovák Köztársaság a szlovákok szuverén államaként vagyis államjogilag csak a 20. században alakult meg. Mindenekelőtt ez az oka annak, hogy a szlovák múltban és ezt követve a szlovák történelmi tudatban, sokáig megmutatkozott a saját katonai identitás hiánya.

A 18. században az európai fejlődés jellemző sajátossága volt a katonaság rendkívüli fejlődése. Ez megmutatkozott az állandó hadseregek létrehozásában is. A soknemzetiségű Habsburg Birodalomban az állandó hadseregek tarka etnikai összetétele volt. A több nemzetiség figyelembevétele pregnánsan látható a katonai előírásokból is. Már az egyik legrégebb szabály-gyűjteményben, a Mária Terézia korából származó *Regulament und Ordnung des gesammten Kaiserlich-Königlichen Fuß-Volksban*, amely 1749-ből származik, több olyan rendelet van, amely nemzetiségi toleranciára ösztönöz és arra, hogy a németen kívül más nyelvet is használjanak. Ez plasztikusan visszatükröződik a kor katonai előírásainak szlovák fordításából is 1760-ból, amely a *Sprosteho wogaka powinnost* címet viseli és egy másik előírásból, mely a *Woganske Artykule* néven ismert.

A 18. században és a 19. század elején a hadseregben jobban érvényesült az érdem illetve a teljesítmény elve. A hadsereg a szigorú hierarchikus szubordinációja ellenére demokratikusabb képződmény volt, mint a civil társadalom. Azonban itt is léteztek bizonyos társadalmi korlátok és a helyzet bizonyos általánosítása mellett megjegyezhetjük, hogy míg a 19. század közepéig a rendi eredet volt a döntő, addig az 1867-es osztrák-magyar kiegyezés után a magyarosítás és germanizáció kapcsán egyre dominánsabbá vált a nemzeti hovatartozás kritériuma is. Alapvető változás a monarchia fegyveres erőinek szervezetében az osztrák-magyar kiegyezés illetve az 1868-as véderő törvény elfogadása után állt be. A monarchia védereje több összetevőből állt. A császári és királyi hadseregben három hivatalos nyelvkörzetet állapítottak meg. A parancsnoki nyelv (*Kommandosprache*) az egész seregben a német volt, ez volt a parancs és a kiképzés előírásainak a nyelve. A szolgálat és az írásbeliség nyelve (*Dienstsprache*) egyes vezényleti körzetekben a német és a magyar volt, esetleg a horvát. A harmadik nyelv az ún. ezred nyelve volt (*Regimentsprache*), amelyet olyan nemzetiségi katonákból álló csoport használt, akik az ezred vagy más önálló egység minimum 20%-t alkották. Olyan ezredek is léteztek, ahol öt nemzetiség katonái szolgáltak, az ilyen ezredekben több ezrednyelvet használtak.

A monarchia alkonyán a Habsburg hadsereg specifikus társadalmi szervezetté vált. Jogosan nevezik államnak az államban. A hadseregnek ezt a jellemzőjét alapvetően Ferenc József befolyásának lehet köszönni a leginkább, aki a letűnt idők élő szimbólumává vált. Hatalma három tartóoszlopa – a katonák álló serege, a bürokraták ülő serege és a papok térdelő serege – közül a „nagy katonai család” iránt érzett mély szimpátiát, ezt szerette a leginkább, különösen annak tisztikarát. Az Osztrák – Magyar Monarchiában a hazaszeretet és a katonai doktrína alapjává a nemzeti eszme helyett az

uralkodó és a uralkodó dinasztia irányában érzett hűség és odaadás vált. A kisebbségek esetében arról volt szó, hogy ők a császársban jogaik védelmezőjét látták a sovíniszta tendenciák ellenében. A centrifugálisan ható nacionalizmus megkérdőjelezte az uralkodó illuzórikus törekvéseit, hogy igazságos uralkodója legyen valamennyi alattvalójának tekintet nélkül a nemzetiségi és szociális hovatartozásukra. Valójában csak a hadseregben sikerült az egyes nemzeteket összeolvasztani egyetlen osztrák egységbe és ezzel látszólagosan az állam haderejének nemzeti egyöntetűségét kialakítani. A kaszárnyán kívül azonban az említett model nem volt életképes. A soknemzetiségű hadsereg, amely igyekezett megtartani hagyományos, konzervatív és nemzetfölötti jellegét, anakronizmussá vált.

Significance of ethnicity in a multiethnic Habsburg Army

Summary

The categories of a nation and an ethnic community in the historical process are not occurring as a constant. In the modern history – especially in 19 and 20 centuries – national (ethnic) issues have a different dimension and significance as in earlier history. Also at the outset of 21 century the significance of mutual relation of a nation and an army is persisting in connection to other categories such as a state, homeland, fatherland, patriotism, nationalism, chauvinism etc. The Slovak Republic as a sovereign state of Slovaks was established only in 20 century. Above all, this is the reason, that in the Slovak past and consequently also in the Slovak historical consciousness for protracted time absented a feeling of internal military identity.

A characteristic trait of the European development in 18 century was the extraordinary advancement of military. This was expressed in the establishment and growth of professional and regular armies. In the multinational Habsburg Monarchy also the army has a multiethnic composition. The respect for the multiethnic composition was explicitly reflected especially in the military regulations. Already in one of the oldest guidelines from the time of Maria Teresa *Regulament und Ordnung des gesammten Kaiserlich-Königlichen Fus-Volcks* from year 1749 there are several clauses incited to a greater tolerance in regard to use also other languages than German. This is expressly reflected in the contemporary translation of military regulations from year 1760 named *Sprosteho wogaka powinnost* and from other regulation named *Woganske Artykule*.

In eighteen century and at the beginning of nineteen century in army more than in other areas was applied the principle of performance and rewards. The army environment, despite of stern hierarchic subordination, was actually more democratic, than civil society. However, even in the army existed social limits, and taking into account certain generalization, it is possible to say, that till the second half of nineteen century the decisive factor was a social origin, after the Austro-Hungarian Ausgleich the more important was an ethnic criterion (as an aftermath of Germanizing and Magyarization). The substantial change in organization of military forces of Monarch ensued after Austro-Hungarian Ausgleich in year 1867 in connection with the adoption of defensive law from year 1868. The military forces of Monarchy were divided into several parts. In Austro-Hungarian Army three languages were officially established. The command language (*Kommandosprache*) was in the whole army German language, in which commands and training guidelines were issued. The service language (*Dienstsprache*), which was used for written and personal intercourse in concrete localities, was German and Hungarian, or Croatian. The third language was so called regimental language (*Regimentsprache*), which was a language of soldiers belonging to a certain ethnic group, constituted at least 20% of whole regiment or other military unit. There existed regiments consisting of five ethnic groups and in such regiments several languages were used.

The Habsburg Army at the end of Monarchy profiled as a special social organism. With justification it was named a state in the state. To the large degree this was a work of Emperor Francis Josef. He became a living symbol of by-gone times. From three pillars of his power – a standing army of soldiers, a sitting army of bureaucrats and a kneeling army of priests – Emperor preferred and had deepest relationship with the „*a great military family*“ and especially with her officer corps. The basis of patriotism and military doctrine of Austro-Hungarian Empire was loyalty and devotion to the Emperor and to the ruling dynasty instead to a national allegiance. In case of minorities, it was primarily these groups, who saw in person of Emperor a protection against chauvinistic tendencies. However, the centrifugal forces of nationalism undermined endeavor of Emperor to be a just ruler of all his subjects regardless of their social and ethnic adherence. So, only the army was successful in melting individual nationalities into a cohesive Austrian whole and in this way to create an illusion of unified military power of the state. Outside of military encampment this model lacked its vitality. In the end, a multinational army, struggling to protect its conservative supra-national character became an anachronism.

Tzv. lojálni Slováci v dualistickom Uhorsku („dobrí Slováci“, „úradní Tóti“, uhorskí vlastenci, maďaróni a tí druhí...)

Iván Halász

Niekoľko poznámok o terminológii

Cieľom nasledujúceho príspevku je pokúsiť sa o terminologické rozlíšenie a spresnenie niektorých pojmov, ktoré sa používali a vlastne aj dnes používajú v kontexte zložitých maďarsko-slovenských vzťahov na označenie postojov určitej časti uhorskej a v jej rámci slovenskej spoločnosti a inteligencie v dlhom 19. storočí. Ide o pomerne citlivú problematiku, ktorá úzko súvisí s otázkou konkrétnych hraníc a podmienok jazykovo-kultúrnej asimilácie a národnej, resp. štátnej lojality.

Na začiatok si treba ujasniť niekoľko pracovných pojmov, s ktorými príspevok operuje. Bez ich objasnenia by sa ťažko chápal celý skúmaný problém. Pod pojmom tzv. lojálni Slováci chápeme verejných a cirkevných činiteľov dualistického Uhorska, ktorí mali slovenský etnický pôvod a aspoň čiastočne aj slovenskú kultúrnu identitu, zároveň však boli považovaní za verných uhorských vlastencov, prívržencov uhorskej štátnej myšlienky a podporovateľov idey jednotného uhorského politického národa. V prípade termínu „*lojálni Slováci*“ ide teda predovšetkým o osobnosti viacmenej verejno-politicky aktívne a známe. Nebude tu reč o všeobecných postojoch vtedajšej slovenskej spoločnosti, ani o postojoch všetkých jej aktívnych zložiek. Okrem toho adjektívum „*lojálny*“ sa tu používa v užšom zmysle a vzťahuje sa hlavne na osoby deklarujúce vernosť uhorskej štátnej myšlienke a súdobému verejnoprávnemu a politickému zriadeniu v zmysle, ako toto zriadenie chápala elita majoritného národa krajiny. Toto doplnenie je dôležité hlavne preto, lebo lojálni ku krajine, svojmu rodisku a vlasti mohli byť a zväčša aj boli ľudia, ktorí boli inak kritickí k jeho zriadeniu a k vtedajšiemu riešeniu národnostnej otázky. Keď niekto žiada dodržiavanie svojich národnostných práv, prípadne ich rozšírenie alebo dokonca nejakú formu autonómie pre svoju etnickú, národnú alebo regionálnu skupinu, inak však dodržiava zákony svojej krajiny a zdieľa jej základné politické hodnoty a záujmy, to ešte nemusí znamenať nelojalnosť k celému spoločenstvu a jeho tradíciám a záujmom, nezávisle od toho, čo si o danej politike myslí politik alebo príslušník väčšinového národa. Zjednodušene povedané, aj tzv. národne orientovaný Slovák mohol byť vo svojich postojoch lojálny k Uhorsku ako svojej vlasti a domovu. Lojalita je vôbec pomerne relatívny a mnohvrstvový pojem, ktorý sa môže veľmi ľahko zmeniť v priebehu krátkeho obdobia pod vplyvom konkrétnych udalostí.

Prečo však tento príspevok neoperuje pojmom už zaužívaným pre hore uvedenú kategóriu osôb a to pojmom maďarón,¹ takým populárnym v predrevratovej a medzivojnovej slovenskej publicistike? Tento pojem je z jednej strany trochu sprofanovaný, možno až príliš negatívny a nevystihuje presne podstatu problému a zložitost' danej problematiky. Pod pojmom maďarón sa totiž zväčša rozumie osoba slovenského pôvodu, ktorá zabudla alebo ešte skôr vedome zaprela svoj pôvod, dala

1 Slovník slovenského jazyka, zväzok II. (L – O), Bratislava : SAV, 1960. Tento pojem definuje ako pejoratívny výraz označujúci v slovenčine Nemaďara, avšak slúžiaceho maďarským záujmom. Ide tu o slovenského odrodilca v dobe Uhorska.

sa v záujme osobnej kariéry alebo nejakých ideálov do služieb väčšinového (v danom prípade maďarského) národa, prijala jeho ideológiu a častokrát konala otvorene voči svojmu pôvodnému etniku. Maďarský historik Csaba Gy. Kiss definuje maďarónov podobne, len k definícii pridáva ešte aj úplné alebo aspoň čiastočné vzdanie sa svojho jazyka.² Na konci svojej štúdie Kiss na základe analýzy diela Svetozára Hurbana Vajanského prichádza k záveru, že z odrodilcov sa postupne stávajú maďaróni, ktorí sú „...určitým spôsobom aktívnou verziou odrodilca, ktorý robí všetko preto, aby napomohol šíreniu maďarčiny a myšlienky maďarského národného štátu...“.³

Kde však treba umiestniť postavy, ktoré síce prijali oficiálnu ideológiu, vďaka tomu aj urobili určitú kariéru, ale nezapreli svoj pôvod a vedome ani nekonali voči národu a spoločenstvu, z ktorého vzišli? Kam patria osobnosti, ktoré síce navonok zdôrazňovali svoju vernosť vlasti, zároveň však formou osobných intervencií a protekcií pomáhali svojim rodákovi? Samozrejme, pri výskume daného javu treba zobrať do úvahy aj určitý každodenný oportunizmus, priateľské osobné väzby, komplikované životné situácie a podobne. Napriek tomu však nie je primerané dať tieto posledne spomínané osobnosti do jednej skupiny s vedomými a aktívnymi nepriateľmi svojho pôvodného etnika. Pritom aj posledná interpretácia pojmu maďarón je tak trochu svojoľná. Problém je hlavne v už skoro nezmazateľnom pejoratívnom a negatívnom zafarbení spomínaného termínu.

Napríklad Samuel Czambel, úradník ministerstva vnútra, bol určite lojálnym uhorským štátnym vlastencom, aj z jeho diel viac-menej vysvitá, že prijímal vládou oficiálne podporovanú myšlienku vernosti dobrého, pobožného a nepolitického slovenského ľudu k uhorskej vlasti, ale za maďaróna zrádzajúceho svoj národ ho predsa len nemožno označiť. Evanjelický senior a neskôr biskup Daniel Bachát urobil na svoje pomery veľkú kariéru, budapešťiansky establishment ho bez problémov prijal do svojich radov, zároveň však tento človek, ktorý vo svojich verejných prejavoch veľmi často zdôrazňoval ideu vernosti vlasti, urobil veľmi veľa pre zachovanie slovenskej komunity v hlavnom meste a svojmu nástupcovi na čele evanjelického zboru odovzdal dobre zabezpečenú, všeobecne uznávanú a jazykom jednoznačne, duchom aspoň čiastočne slovenskú evanjelickú komunitu. Kam treba zaradiť takéto osobnosti?

Ako schodné a kompromisné riešenie na označenie tzv. lojálnych Slovákov sa ponúka pojem uhorský vlastenec, avšak tento termín je tiež problematický, lebo po prečítaní diel mnohých slovenských národovcov možno dôjsť k záveru, že aj oni boli vlastne dobrými uhorskými vlastencami. Stačí tu spomenúť Andreja Sládkoviča alebo Jána Kalinčiaka a ich diela.⁴ Pritom ich vernosť slovenskému národu a kultúre bola nesporná. Pravdaže, možno namietnuť, že v období dualizmu sa v slovenskom kontexte pojem vlastenec a činnosť „*vlastenčiť*“ spájala skôr s režimistickými postavami a postojmi.

Touto témou sa zaoberal Peter Macho vo svojej štúdií o histórii maďarského slova *hazafi* v slovenskom prostredí.⁵ Macho spomína rozdelenie obyvateľstva a inteligencie vtedajších slovenských regiónov na slovenských národovcov a „...uhorsko-maďarský a maďarofilský, resp. maďarizujúci sa, t. j. vlastenecký; patriotický tábor (*vlastenci, patrioti*)“.⁶ V slovenskom kontexte sa v dôsledku tohto javu na rozdiel od českého a maďarského prostredia na označenie národne zmysľajúcich osôb

2 KISS, Gy. Cs.: „Národovci“ a „panslávi“ v oblasti horného Uhorska v románoch Kálmána Mikszátha a Svetozára Hurbana Vajanského. Slovenská literatúra 52, 2005, č. 4 – 5. s. 369.

3 Tamže s. 376.

4 HALÁSZ, I.: Ján Kalinčiak. Slovanskosť, slovenskosť a uhorský patriotizmus. In: KÄFER, I. (Ed.): Rudnay Sándor és kora. – Alexander Rudnay a jeho doba. Ostrihom-Trnava 1998, s. 149 – 154.

5 MACHO, P.: Hazafi-hazafik – Pokus o malé dejiny maďarského slova v slovenskom prostredí. OS, č. 11, 2001, s. 16 – 19.

6 Tamže.

skutočne ujal skôr pojem „*národovec*“⁷ a len ojedinele termín „*vlastenec*“. Vlastenectvo bolo totiž viac spájané so štátnym a nie národným rámcem. Napriek všetkým týmto terminologickým peripetiám mnohí slovenskí národovci mohli byť v zásade aj dobrými vlastencami.

Pojem režimistickí Slováci z obdobia dualizmu je zase priveľmi moderný a má taktiež veľmi vyhranené negatívny podtext. Okrem toho tzv. lojálny vlastenec ešte nemusel byť režimistom, ale napríklad stúpencom niektorého opozičného politického smeru. Preto sa zdá ako najschodnejší a hodnotovo najneutrálnejší termín *tzv. lojálny Slovák*. Samozrejme s doplnením, že tu išlo predovšetkým o ľudí lojálnych nielen k vlasti, ale aj k panujúcemu režimu, systému a jeho ideológii. Pojem lojálnych Slovákov vo vzťahu k uhorskému štátu mohol byť podstatne širší.

Pri spracovaní problematiky tzv. lojálnych Slovákov v Uhorsku obdobia dualizmu však vyvstávajú aj iné problémy. Prvým je vnútorná dynamika určitých pojmov, ktorá súvisela s politickými a spoločenskými udalosťami. Obsah pojmu jednotného uhorského politického národa okolo roku 1867/1868 (teda ešte v tom pôvodnom deákovskom a eötvösövsom duchu), podobne ako aj prístup úradov k jeho presadzovaniu mohol byť iný, než chápanie tejto ideológie o dve desaťročia neskôr, napríklad počas vlády deklarovaného šovinistu Dezső Bánffyho. Pritom v zásade išlo o ten istý koncept, ale aký obrovský rozdiel bol v detailoch! Hoci koncepcia otvoreného a občianskeho uhorského-maďarského politického národa sformulovaná okolo roku 1868 zostala dominantná v maďarskom politickom myslení v zásade až do konca prvej svetovej vojny, predsa len bola v posledných desaťročiach Uhorska stále viac a viac spájaná s prijatím maďarskej kultúry a jazyka, čiže vývoj smeroval postupne (ale skoro nezadržateľne) od občianskeho politického národa ku kultúrno-jazykovému národu. Tento fakt mimoriadne sťažil a skomplikoval vytvorenie skutočného krajinského alebo štátneho vlastenectva v slovenskom prostredí v období dualizmu. Zároveň treba zdôrazniť, že tento proces maďarizácie uhorského politického národa sa až do roku 1918 nezavšíl. Víťazstvo kultúrneho chápania národa v maďarskom kontexte priniesol až rozpad Uhorska a vznik viac-menej jazykovo homogénneho Maďarska a veľkých komunit zahraničných Maďarov. Čo to znamená pre potrebu daného príspevku? Asi toľko, že treba diferencovať medzi lojálnymi Slovákami v jednotlivých obdobiach dualizmu. Iné prejavy lojality sa vyžadovali začiatkom dualizmu, iné na jeho konci.

Ďalší problém je otázka hraníc pojmu. Kde sa končí tzv. lojálny Slovák a začína maďarizujúci maďarón alebo už skutočne asimilovaný Maďar slovenského pôvodu? Túto otázku asi nemožno úplne zodpovedať. Odpoveď je ľahká v prípade osobností typu Daniela Bacháta, ktorý bol do konca života duchovným slovenských evanjelikov v Pešti, čiže s určitou mierou zjednodušenia možno povedať, že bol Slovákom už aj z pozície svojho úradu. Slovenčinu k svojmu povolaniu však potrebovali aj rozliční ministerskí úradníci, ako napríklad Samuel Czambel alebo Adolf Pechány. Na akom základe možno ich označiť za Slovákov? Kam patrí bývalý slovenský politik, neskôr vládny poslanec Ján Nepomuk Bobula alebo štátny tajomník Mihály Zsilinszky? Najrukopnejšou pomôckou je samodefinícia tej-ktorej osobnosti, resp. jej verejné alebo aspoň súkromné prejavy identity. Takýmto prejavom slovenskej identity mohla byť napríklad pravidelná účasť v slovenskom spolkovom živote, publikačná činnosť, funkcia v slovenských cirkevných kruhoch a podobne. Dôležité je aj to, za koho považovalo tú-ktorú postavu jej bezprostredné okolie a širšia maďarská verejnosť.

Hore uvedené osobnosti netvorí z tohto pohľadu homogénnu skupinu, čo je úplne logické, veď pôsobili v rôznych sférach spoločenského života. Okrem Bacháta bol za Slováka jednoznačne považovaný aj Samuel Czambel, a to nielen pre jeho vedeckú a jazykovú činnosť. Czambel bol totiž taktiež aj presbyterom slovenskej evanjelickej cirkvi v Pešti, zúčastňoval sa aj slovenského spolko-

7 O problematike národovcov a občanov pozri PICHLER, T.: Národovci a občania. O slovenskom politickom myslení v 19. storočí. Bratislava : Veda, 1998.

vého života v hlavnom meste. Pritom je evidentné, že tieto jeho (nepolitické) aktivity nebránili jeho úradnému postupu.

Niekedy sa v kaviarenskom prostredí tzv. „úradných Tótov“⁸ objavil aj Adolf Pechány. Jeho situácia je však zložitejšia. Pôvodom nepochybne Slovák Pechány urobil kariéru aj vďaka zdôrazňovaniu oddanosti oficiálnej ideológii a presadzovaniu jej cieľov – t. j. vtedy populárnym vystupovaním proti panslavizmu a jeho hrozbe. Vo svojom článku s názvom *A panszlávizmus múltja és jelene (Minulosť a prítomnosť panslavizmu)* napísanom v roku 1886 s cieľom vystúpiť proti hrozbe panslavizmu čiastočne vychádzal z ideového základu, ktorý načrtol vo svojej dehonestujúcej práci *Felvidék* známy nepriateľ slovenského národného hnutia Béla Grünwald. Slovanské snaženia považoval okrem iného za útok proti slobode, práva národnosti, a preto aj prekážku pokroku a slobody. „*Slovanski nadšenci, zdá sa, obetujú ústavnú slobodu za národnosť.*“ Pechány stál na pozícii jednotného uhorského-maďarského politického národa a národného štátu, nepopieral však existenciu Slovákov, len rozlišoval medzi protištátnymi panslavmi a lojálnymi, mierumilovnými a pobožnými Slovákmí-Tótmí, príslušníkmi tohto národa.

Jeho najkomplexnejšou prácou o Slovákoch je kniha *A magyarországi tótok (Uhorskí Slováci)* z roku 1913, v ktorej pomerne erudovane, aj keď primerane dobovým stereotypom predstavil maďarskej verejnosti etnografiu, minulosť a prítomnosť Slovákov v Uhorsku. Pri opise slovenského národného hnutia vystupoval z pozície uhorského a maďarského vlastenca, odmietal jeho „*federalistické, panslávské a prehnané ciele*“, súhlasil s koncepciou grófa Károlya Zaya, o tragédii v Černoveji sa podrobne nerozpisal, spomenul ju len okrajovo ako „*smutnú udalosť*“.⁹ Zároveň však nepopieral existenciu Slovákov v Uhorsku, uhorskú históriu považoval za spoločnú pre všetky národnosti krajiny.¹⁰ Svoj názor na vzťah Uhorska, Maďarov a Slovákov zhrnul nasledovne: „*Chcel by som, aby táto práca prebudila v každom mojom čitateľovi presvedčenie, že tento v skromných podmienkach žijúci ľud si zaslúži účinnú podporu maďarskej inteligencie, zaslúži si, aby sme starajúc sa o jeho morálne a hmotné statky pozdvihli jeho inteligenciu, obohatili jeho materiálnu silu a urobili z neho čo najužitočnejšieho člena uhorského národa* (v origináli: magyar nemzet). *Je naším záujmom a vlasteneckou povinnosťou, aby sme slovenský ľud udržali v uhorskej vlasti a pre uhorskú vlasť. A keď na hospodárskom a kultúrnom poli urobíme všetko čo je potrebné, tak národnostná agitácia operujúca kultúrными a hospodárskymi otázkami stratí všetok svoj význam a ostrosť.*“¹¹ Tento citatý názorne dokumentuje Pechányov názor na uhorsko-slovenskú problematiku.

Tento pohľad lahodil uchu väčšinového národa, čo však vôbec nie je len dobová a miestna špecialita. Pechányov postoj sa od Grünwaldovho¹² líšil hlavne v tom, že nebol jednoznačným podporovateľom maďarizácie a budovania národného štátu za každú cenu.¹³ Hoci pôvodom Slovák Pechány bol

8 Hoci má termín „Tót“ v súčasnosti v slovenskom jazykovom kontexte veľmi negatívny nádych, na prelome 19. a 20. storočia to tak nebolo. Napriek mnohým dehonestujúcim výrazom aj oficiálne orgány, vedecké a literárne lexikony používali tento výraz na označenie slovenských obyvateľov Uhorska, a to bez náznaku pejoratívneho chápania. Pre mnohých príslušníkov slovenskej menšiny v Maďarsku a ich potomkov tento termín ani teraz nemá pejoratívny význam.

9 PECHÁNY, A.: *A magyarországi tótok*. Miskolc : Felsőmagyarország Kiadó, 2000, s. 243.

10 Tamže, s. 203.

11 Tamže, s. 252.

12 O koncepcii Bélu Grünwalda pozri: BAKA, A.: *Eötvös Józseftől Jászi Oszkárig*. Budapest : KJK, 1990, s. 86 – 107. Grünwald sa vzdialil od predchádzajúceho liberálneho konceptu politického národa, štát chcel jednoznačne postaviť do služieb maďarizácie, a to v záujme vytvorenia silného národného štátu, ochrancu maďarskej ústavnosti a slobody. Národnostné hnutia preto opisoval ako zastaralé, ako prekážky pokroku.

13 KISS, Gy. Cs.: *Utószó*. In: PECHÁNY, A.: *A magyarországi tótok*. Miskolc : Felsőmagyarország Kiadó, 2000, p. 257 – 258.

predsa už len predstaviteľom a presadzovateľom oficiálnej, často protislovenskej politiky uhorských vládných kruhov a podporovateľom mnohých stereotypov o Slovákoch. Znalosť slovenského jazyka a reálií bola pre neho skôr výhodou, vďaka ktorej urobil kariéru štátneho úradníka. Pechányia teda možno označiť za maďaróna slovenského pôvodu. Svoje väzby so slovenským kultúrnym prostredím však ani on nepretrhol úplne.

Iná bola situácia Jána Nepomuka Bobulu a Mihálya Zsilinszkého. V prípade druhého je treba hovoriť skôr už o maďarskom politikovi a vysokom štátnom úradníkovi (dolnozemského) slovenského pôvodu. Po slovensky vedel, bol aktívny v evanjelických cirkevných kruhoch, kde tu niekomu možno aj pomohol vo forme protekcie (v korešpondencii Daniela Bacháta je niekoľko narážok na tento fakt), ale v zásade ho už so slovenským národom veľa nespájalo, podobne ani ako jeho známeho synovca, martýra maďarského antifašistického občianskeho odporu Endre Bajcsyho-Zsilinszkého.¹⁴ Tento fakt nemožno vysvetliť jednoducho jeho dolnozemským pôvodom, veď z podobného regiónu vyšlo ešte niekoľko uvedomelejších Slovákov, skôr je treba príčinu hľadať v spoločenskom vzostupe rodiny Zsilinszkých. Slovenské udalosti a akcie však Zsilinszky sledoval, už aj z pozície svojich funkcií (hlavný župan na slovenskom etnickom území, potom štátny tajomník rezortu citlivého z aspektu národnostnej politiky – školstvo, kultúra a náboženstvo) a asi aj z vlastného záujmu. O jeho jazykovej dispozícii svedčí aj to, že sa podľa Pechányia práve Zsilinszky podujal upozorniť odbornú verejnosť na „*falšovanie histórie*“ v zborníkoch Matice slovenskej, a to s cieľom urobiť z histórie prostriedok národnostného poburovania.¹⁵

Bobula je zase iný prípad. Svoju verejnú dráhu na rozdiel od Zsilinszkého začínal jednoznačne ako slovenský politik. Čiastočne aj vďaka týmto svojim aktivitám získal určité miesto a kontakty v Budapešti, ktoré vedel potom zužitkovať v podnikaní aj v politike. Začiatkom 70. rokov 19. storočia však Bobula zistil, že ako slovenský menšinový politik nenaplní svoje ambície a nedosiahne tie méty v dualistickom Uhorsku, po ktorých túžil. Preto začal budovať svoju politickú kariéru odznovu – politicky sa musel takpovediac znova narodiť. Začínal na úrovni budapeštianskeho obvodu, potom sa dostal do zastupiteľstva hlavného mesta, aby nakoniec zasadol na poslanskej stoličku v parlamente. Na komunálnej úrovni sa snažil vystupovať ako predstaviteľ miestnych obchodníckych a remeselníckych kruhov a aj vo veľkej politike sa snažil zdôrazňovať predovšetkým tieto záujmy. Slovenské požiadavky nenastoloval, vo svojich parlamentných vystúpeniach sa venoval hlavne problematike industrializácie krajiny a severných žúp, kde mal aj vlastný volebný obvod (Stará Ľubovňa). Voči panslavizmu a slovenskému hnutiu však verejne nevystupoval, čo priznali aj jeho neskorší kritickí životopisci Konštantín Čulen a Ján Ormiš.¹⁶ Asi to od neho jeho okolie ani nevyžadovalo. Koniec-koncov svoju novú kariéru a politickú tvár si nevybudoval ako bojovník proti panslavizmu a propagátor národného štátu, ale ako podnikateľ a zástupca konkrétnych hospodárskych záujmov.

Zaujímavá otázka je aj to, čo vyžadovala vtedajšia maďarská verejná mienka ako prejav vlastenectva. Kde sa končil „*pansláv*“ a začínal „*vlastenec*“? Čo považovali za prejav lojality a koho za

14 V roku 1944 nacistami a ich prísluhovačmi popravený Endre Bajcsy-Zsilinszky pritom svoju politickú dráhu začínal v roku 1919 ako predstaviteľ a stúpenec krajne nacionalistického a antisemitského tzv. segedínskeho kurzu. Patril medzi podporovateľov režimu admirála Miklósa Horthyho. Neskôr si však uvedomil nebezpečenstvo nemeckej rozpinavosti a ako maďarský vlastenec a nacionalista sa postupne dostal do protifašistického tábora.

15 PECHÁNY, A.: c. d., s. 228 – 229.

16 ORMIS, J.: Ján Bobula. Sborník Matice slovenskej. 1934, XI – XII, s. 168. Ormis je ochotný priznať, že Bobula nepracoval proti Slovákom ani vo svojich neskorších politických rokoch, napriek tomu ho považuje za maďaróna. Podľa jeho prísneho názoru sa od aktívneho až agresívneho Bélu Grünwalda líši len tým, že bol skôr pasívnym maďarónom. Aj toto svedčí o zložitosti a protirečeniach používania niektorých pojmov.

lojálneho Slováka v Uhorsku? Ani tu neexistuje jednoznačná a úplná odpoveď, lebo veľa záviselo od toho, v akej sfére verejného života sa daná osoba pohybovala a aké mala spoločenské zázemie. Iný priestor mali ľudia pohybujúci sa v cirkevnom prostredí, iný štátni úradníci, iný politici a podnikatelia. Napríklad začiatkom dualizmu sa primas Uhorska a ostrihomský arcibiskup Ján Simor snažil na biskupské stolce v slovenskom prostredí dosadiť ľudí predovšetkým svedomite vykonávajúcich svoje pastierske povinnosti a zároveň neprekážajúcich vláde. V liste ministrovi Ágostonovi Trefortovi z roku 1871 zhrnul, čo očakáva od osoby, ktorá by mala obsadiť post banskobystrického biskupa. Nakoľko ide o diecézu obývanú prevažne „slovanskojazyčným obyvateľstvom“, kde už niekoľko rokov prebieha „slovanské národnostné poburovanie“, ktoré je možné neutralizovať tým, že na biskupský stolec zasadne osoba nábožensky verná, dynasticky lojálna, rozhodná a maďarsky zmýšľajúca, ktorá by však zároveň bola schopná komunikovať s miestnym slovenským obyvateľstvom v jeho vlastnom jazyku.¹⁷ V tomto období teda cirkevná hierarchia ešte vyžadovala od kandidátov znalosť miestneho jazyka.

Väčšinová verejná mienka v národných štátoch je častokrát ochotná tolerovať národnostné menšiny len vtedy, ak tieto nežiadajú osobitné politické práva, nezdôrazňujú priveľmi svoju osobitosť, naopak, skôr predstavujú len určitý folkloristický doplnok k majoritnému koloritu. Približne takto možno charakterizovať aj postoj maďarskej oficiálnej politiky k slovenskému obyvateľstvu Uhorska v období po roku 1867. Teoreticky sa vychádzalo z toho, že občania Uhorska tvoria jednotný uhorský-maďarský¹⁸ politický národ, tolerujúci jazykové rozdiely a do určitej miery aj individuálne práva, avšak zásadne odmietajúci akékoľvek formy verejnoprávnej autonómie na národnostnom základe. Mainstreamová politika tohto obdobia bola ochotná tolerovať osoby, ktoré sa verejne hlásili za Slovákov, ale zdôrazňovali svoju vernosť uhorskému štátu a jeho historickej tradícii, odmietali osobitné kolektívne práva pre národnosti a dištancovali sa od národnostných hnutí. Faktom je aj to, že obsah tohto politického národa sa neustále „maďarizoval“, ale tento proces sa neskončil pred rokom 1918. Až do konca Uhorska zostával zachovaný (aj keď radikálne zúžený) priestor pre tzv. Slovákov – uhorských vlastencov. Toto samozrejme súviselo aj s otvorením charakterom chápania maďarského národa v tomto období – príslušnosť k tomuto národu neurčoval pôvod, viera a iné „vopred dané charakteristiky“, ale vedomé prijatie maďarského jazyka, kultúry a štátno-historickej tradície za svoju. Hoci tu už išlo o kultúrno-jazykové chápanie národa vychádzajúce skôr z nemeckého než z francúzskeho vzoru, predsa len zostávalo pomerne otvorené všetkým osobám, ktoré sa chceli stotožniť s maďarskou kultúrou a jazykom, bez rozdielu ich pôvodu.

Pre tento postoj je typická prvá veta knihy Adolfa Pechányho o uhorských Slovákoch: „Podľa najnovšieho sčítania ľudu žije v Uhorsku 1 946 357 slovenskojazyčných maďarských občanov.“¹⁹ Charakteristické je aj to, ako dobová tlač a politika označovali protipól dobrých uhorských vlastencov. Hovorilo sa o nich ako o panslavoch, federalistoch, národnostných buričoch, prípadne ako o „preháňajúcich“ radikáloch (po maďarsky „túlzók“). Niekedy sa objavila aj miernejšia definícia – národnostní politici a vodcovia, ale prevažne len vtedy, keď sa politická moc práve pokúsila o rokovanie s národnosťami, čo väčšinou trvalo len krátko. Národnostná politika a národnostní politici boli považovaní skôr za negatívne pojmy. Tento postoj sa uplatňoval nielen vo verejnej službe a sfé-

17 Tento list citoval HEGEDŰS, A.: A nemzetiségi kérdés mint dualizmus kori püspöki kinevezések egyik szempontja. In: A Duna vallomása: Tanulmányok Käfer István hetvenedik születésnapjára. Pilisecsaba : PPKE BTK, 2006. p. c 325.

18 Táto terminologická nejednoznačnosť je vedomá, tento problém si totiž vyžaduje osobitý a hlboký výskum, na ktorý v danom príspevku nie je priestor.

19 PECHÁNY, A.: A magyarországi tótok. Miskolc : Felsőmagyarország Kiadó, 2000, s. 5.

re, ale aj v cirkvi. Dobrý vlastenec bol napríklad podľa nekrológu dobovej tlače Daniel Bachát, lebo vo svojom zbere zlomil ducha Jána Kollára. Ako to však bolo v skutočnosti?

Peštianski Slováci pod Bachátovým vedením²⁰ museli v období dualizmu urobiť mnoho kompromisov, ale napriek tomu, resp. práve vďaka tomu, si až do konca starého Uhorska dokázali uchovať cirkevnú autonómiu a jazyk. Prípád osláv Kollárovej storočnice v roku 1893 názorne dokazuje komplikovanosť ich situácie. Miestni cirkevníci si jednoducho nemohli dovoliť úplné ignorovanie takýchto výročných udalostí slovenských evanjelikov, veď Ján Kollár bol aj zakladateľom samostatného slovenského evanjelického zboru v Pešti. Bachát a presbyteri však museli vedieť, že oficiálne uhorské cirkevné kruhy sa k tomuto výročiu stavali chladno až podozrievavo. Slovenskí národnári zase chceli Kollárovu storočnicu využiť na dôstojné oslavy, spojené s prejavom odporu voči maďarizácii. Peštianska slovenská cirkev sa nakoniec rozhodla uctiť si pamiatku svojho zakladateľa dôstojnými, ale nepolitickými oslavami. „*Presbytérium vyslovuje, že slávnosť túto z čisto cirkevného stanoviska pojíma a preto žiadne zovnútorne okázalosti nerobí, ale tak, ako zbožná pamiatka prvého kazateľa cirkve vysokých zásluh sebou donáša – vydržiavať ju bude.*“²¹ Oslavy Kollárovej storočnice teda nepotvrdzujú neskoršie tvrdenie maďarskej tlače, že Bachát zlomil ducha svojho veľkého predchodcu.

Bachátova situácia v hlavnom meste nebola jednoduchá. Prišiel sem ako uvedomelý Slovák, veľmi rýchlo sa však integroval do nového prostredia a získal tu pomerne dobré pozície. Do konca života zostal farárom slovenských evanjelikov, čo bolo aj všeobecne známe. Svoj vzťah k slovenskému národnému hnutiu musel však Bachát pod vplyvom okolností a okolia postupne modifikovať. Často ho k tomu nútili aj udalosti presahujúce hranice jeho pôsobiska. Rok po jeho príchode do hlavného mesta sa predstavenstvo budapeštianskeho seniorátu na svojom zasadnutí 10. decembra 1874 zaoberalo stanoviskom k úradnému zatvoreniu revúckeho a martinského gymnázia. Práve na tomto zasadnutí zvolili Bacháta za budapeštianskeho seniora. Prijaté stanovisko seniorátu deklarovalo, že vnútorný autonómny život cirkvi považujú za hodný zachovania aj v školskej oblasti, a to aj vtedy, keď išlo o školy s národnostným jazykom. Na druhej strane považovali za prirodzené, že pod heslom cirkevnej autonómie a pestovania národnostných jazykov nemôže byť napádaná vlasť a jej zákony.²² Hoci zo zápisnice nevyplýva, aké bolo Bachátovo osobné stanovisko, nie je pravdepodobné, že by sa prijatému stanovisku nejako zvlášť vzpierať, veď ináč by ho neboli zvolili za seniora budapeštianskeho seniorátu.²³

O dobovom chápaní pojmu „*dobrý uhorský vlastenec*“ veľa prezrádza Bachátova korešpondencia s jeho nadriadenými. Tlak na Bacháta prichádzal totiž aj zhora, zo strany superintendenta banského dištriktu Gustáva Szeberényiho, o čom svedčia aj superintendentove listy a obežníky seniorom, v ktorých ich inštruoval, ako majú reagovať na obvinenia z panslavizmu a zároveň ich vyzýval, aby urobili vlastenecké vyjadrenia. V liste zo 7. marca 1875 superintendent zdôraznil, že sa nesmú nechať bez povšimnutia obvinenia z nedostatku vlastenectva, ktorými častovala maďarská tlač evanjelickú cirkev. Verejný protest však chcel spojiť s vyhlásením, v ktorom sa aj evanjelickí kňazi

20 O tejto problematike pozri podrobnejšie HALÁSZ, I.: *Cirkev, národ, štát. Daniel Bachát a jeho budapeštianske roky (1873 – 1906)*. Piliscsaba : PPKE BTK, 2003.

21 Zápisnica presbyteriálneho dňa z 27. júla 1893. EOL. Kniha zápisníc...

22 Zápisnica zo zasadnutia budapeštianskeho evanjelického seniorátu z 10. decembra 1874. s. 4. (Zápisnica, ako aj všetky neskôr citované zápisnice sú vedené v maďarčine – I. H.) EOL. Budapesti egyházmegye 1860 – 1879, 1880 – 1889.

23 Podľa hlásenia budapeštianskeho seniora o náboženskom a morálnom živote, ako i o hmotných pomeroch seniorátu z roku 1903, pod budapeštiansky seniorát patrilo v zmysle údajov jednotlivých zborov 37 719 evanjelických veriacich, podľa sčítania ľudu z roku 1900 dokonca až 38 811. EOL.

a učítelia otvorene prihlásia k jednotnému a nedeliteľnému uhorskému národu nezávisle od toho, v akom jazyku sa obracajú k svojim veriacim, o ktorých „*zvláštnej politickej roli a činnosti nechcú ani počuť*“. Okrem toho sa mali dištancovať od národnostných hnutí, ktoré vo všetkom žiadajú paritu s Maďarmi. Tieto hnutia a ich prívrženci čerpajú z takzvaných federalistických myšlienok, ktoré prichádzajú z Čiech. V záujme vyjasnenia pojmov však Szeberényi vyhlásil aj to, že ak „*niekto podporuje slovenskú cirkevnú literatúru, že súc slovenským kňazom vie lepšie po slovensky než po maďarsky, že si ctí slovenské cirkevné inštitúcie, ale ináč je politicky Uhor a je natoľko vlastenecky cítiaci, že kde len môže snaží sa slovom i činom napomôcť spoločným uhorským záujmom, ten je určite takým istým uhorským vlastencom, ako hociktorý rodený Maďar*“.²⁴ Tí cirkevní činitelia, ktorí cítia a konajú ináč, ako v liste naznačil Szeberényi, nech robia, čo chcú, ale nemali by ohrozovať dobré meno a záujmy evanjelickej cirkvi. Podľa superintendenta, ak niekto politicky presadzuje slovanský prvok, stavia síce most k slovanskému živlu, ale takisto zároveň pracuje na rozplynutí domáciach Slovákov, podobne ako tí činitelia, čo ich chcú hoci aj násilím pomaďarčiť.²⁵

V roku 1882 bola evanjelická cirkev v tlači a publicistike znovu napadnutá. Szeberényi na vzniknutú situáciu reagoval ďalším listom, v ktorom sa zamýšľal na tým, prečo je jeho cirkev opakovane napádaná ako nevlastenecká a panslavistická. Uznal síce, že obvineniami z panslavizmu v Uhorsku častujú ľudí bez vážnejšieho rozmyslu, hlavne ak ide o osoby slovenského pôvodu, čo môže i sám dokázať na vlastnej skúsenosti, ale predsa sa znovu pokúsil určiť hranice, v ktorých rámci možno ešte niekoho považovať za uhorského vlastenca. Superintendentov list Bachátovi z 26. januára 1882 sa pokúšal definovať, kde je tá hranica, v rámci ktorej sa ešte navzájom nevylučuje uhorské krajinské vlastenectvo a používanie materinského jazyka. Podľa Szeberényiho je uhorským vlastencom ten, kto uznáva maďarčinu za krajinský diplomatický, t. j. sprostredkujúci a dominantný jazyk, ďalej ten, kto je ochotný obety v záujme vlasti, a ten, kto majúč vždy na očiach jednotu štátu postupne vstúpuje lásku a oddanosť k vlasti do duše svojich žiakov. Evanjelická cirkev, ktorá tradične kladie veľký dôraz na vzdelávanie, sa však nemôže vzdať opatery a pestovania jazyka svojich veriacich cirkevníkov, veď práve cez rodný jazyk vedie cesta do ich duší. Pritom v samotnom banskom dištrikte mala evanjelická cirkev 226 000 slovenských a 70 000 nemeckých veriacich. Tento fakt cirkev nemohla nevziať do úvahy. Týmto však mala byť jej úloha podľa superintendenta splnená. Každá „*prehnaná snaha*“, každá národná aspirácia a snaha o osobitnú štátnosť, boli podľa Szeberényiho protištátnymi a protivlasteneckými. Jazyk bol v jeho ponímaní len prostriedkom na dosiahnutie cieľa, ktorým môže byť len úspešné napredovanie vlasti. To boli tie kritériá, v rámci ktorých bola evanjelická cirkevná hierarchia a čiastočne aj svetské úrady ešte ochotné niekoho považovať za verného vlastenca.²⁶

Podobné, hoci voči maďarizačným snahám a útokom kritickejšie názory prezentoval Szeberényi aj v osobnom liste seniorovi Bachátovi z decembra 1882. List je napísaný po maďarsky a jeho štýl svedčí o vzájomnej úcte a korektných vzťahoch pisateľa aj adresáta. Okrem pracovných otázok, týkajúcich sa cirkevnej agendy, sa list dotkol aj útokov budapeštianskej nacionalistickej tlače proti evanjelickej cirkvi. Szeberényi tu spomína, že sa niektoré „*deštruktívne živly*“ pokúšajú rozvracať cirkev pod rúškom maďarizácie a vlastenectva. Superintendent však podľa svedectva listu nemal chuť podľahnúť tlaku a začať zdôrazňovať na všetky strany svoju maďarskosť a vlastenectvo, hoci si doba vyžaduje možno práve tento postoj. Szeberényi sa chcel pokúsiť skôr sprostredkovať, ale ako

24 List superintendenta Gusztáva Szeberényiho seniorom z 7. 3. 1875 (v maďarskom jazyku). EOL Budapesti egyházmege 1860 – 1879, 1880 – 1889, 265/875.

25 Tamže, List superintendenta...

26 List superintendenta Gusztáva Szeberényiho seniorovi Danielovi Bachátovi z 26. 1. 1882 (v maďarskom jazyku). EOL Budapesti egyházmege 1860 – 1879, 1880 – 1889. Národnostné vlastenecké záležitosti P.131/882.

píše, jeho snahu vyjadrenú v obežníku pochopil len budapeštiansky seniorát. Svoju pozíciu videl superintendent niekde medzi radikálnymi, resp. tzv. „prílišnými“ (po maďarsky použil slovo „túlzók“) Slovákmi a maďarizátormi.²⁷ Ku vzťahu superintendenta Gusztáva Szeberényiho a seniora Daniela Bacháta snáď ešte možno poznamenať, že Szeberényi v polosúkromných listoch už od začiatku vystrihal mladého kňaza pred politikou a národnostnou otázkou. V liste zo 16. mája 1873, v ktorom superintendent dáva krátke rady začínajúcemu slovenskému farárovi v Pešti, mu výslovne kládol na srdce, aby nechal národnostnú otázku stranou. Zaujímavé je taktiež, že hoci spočiatku si Szeberényi a Bachát dopisovali po slovensky, od 80. rokov 19. storočia superintendent prešiel na maďarský jazyk, o čom svedčia jeho vtedajšie listy.²⁸ Obežníky boli písané pravidelne po maďarsky. Tento moment naznačuje ďalší dôležitý, hoci pre odbornú verejnosť známy fakt, o ktorom sa krátko treba zmieniť – diskusia o uhorskom vlastenectve neprebíhala len medzi Maďarmi a príslušníkmi národností, ale aj v rámci jednotlivých jazykových a kultúrnych komunit. Szeberényi bol človek niekde na pomedzí medzi dvoma národmi, čo však neznamená, že by si aspoň čiastočne nebol vedomý aj svojich slovenských koreňov. Takéto problémy neboli vôbec ojedinelé, stačí si pozrieť len životné osudy postáv, ktoré sa spomínajú v tomto príspevku. Národnostné spory a diskusie 19. storočia nemožno preto zúžiť na etnické konflikty s jasnými hranicami medzi väčšinovým a menšinovým národom. Toto už naznačila aj dobová slovenská realistická literatúra.

Bachát sa aj iným spôsobom pokúsil vyhovieť dobovým očakávaniam, stereotypom a predstavám maďarskej verejnosti o Slovákoch. V roku 1879 ho ako slovenského spisovateľa prijali za člena korešpondenta Kisfaludyho spoločnosti, t. j. Kisfaludy Társaság-u, ktorá bola jednou z najprestížnejších maďarských literárnych spoločností. Vo svojej inauguračnej reči, ktorá odznela 28. januára 1880, v krátkosti a skromne predstavil dejiny literatúry „skromného a literárne ešte len dozrievajúceho slovenského ľudu“.²⁹ Primerane stereotypom a mýtom svojej doby zdôraznil blízkosť slovenského ľudu k prírode. Ako hlavnú tému svojej inauguračnej reči si zvolil básnické dielo Andreja Sládkoviča Detvan, ktoré podľa neho dobre vystihuje podstatu a povahu Slovákov. Okrem Sládkoviča (podľa dobových zvyklostí jeho meno sa píše v maďarskom texte vždy v maďarskej verzii, teda Szládkovics András) vyzdvihol zo slovenskej literatúry ešte úlohu Antona Bernoláka, Jána Kollára, Pavla Jozefa Šafárika, Jána Hollého a iných. Spomedzi podporovateľov Bernoláka spomenul predovšetkým Alexandra Rudnaya, uhorského prímasa a ostrihomskeho arcibiskupa. Zo štúrovskej generácie považoval za najlepších Jána Kalinčiaka a už spomínaného Andreja Sládkoviča. V jeho Detvanovi Bachát vyzdvihol hlavne autentickosť, ľudovosť a hodnovernosť tohto diela, ktoré dobre odráža mentalitu a zvyky Slovákov. V diele podľa Bacháta chýba dominantný hrdina a výraznejší hrdinský čin, veď Sládkovič chcel byť verný charakteru svojho ľudu. Slováci totiž nie sú bojovný, ale skôr mierumilovný národ. Keď je to nevyhnutné, vedia byť síce dobrými vojakmi, ale najradšej majú tiché a pokojné domáce práce a roboty, pri ktorých nemusia opustiť svoje rodné kopce a doliny. Tento obraz slovenského ľudu zodpovedal nielen romantickým predstavám slovenských intelektuálov o mierumilovných a „holubičích“ Slovákoch, ale svojím spôsobom aj dobovým predstavám, túžbam a očakávaniam tých intelektuálnych predstaviteľov väčšinového národa, ktorí boli ochotní nediť za všetkým slovenským len ruskú „panславistickú“ intrigu. Takýmto autorom bol napríklad Imre Gáspár, autor jednej z prvých „slovakistických“ kníh o slovenskom ľude a jeho poézii v maďarskom

27 List superintendenta Gusztáva Szeberényiho seniorovi Danielovi Bachátovi z decembra 1882 (v maďarskom jazyku) 1234/1882. EOL.

28 Listy zo 16. 5. a 17. 11. 1873, resp. z 2. 8. 1874 sú písané po slovensky, listy z 25. 11. 1883, z 11. 8. 1884 a z 10. 7. 1885 sú písané už maďarčinou. EOL Pesti szlovák gyűlekezet iratai 111. skatufa.

29 BACHÁT, D.: Szládkovics András „Detvan” czímű költeményéről. A Kisfaludy-társaság évkönyve. Új folyam. 15. zväzok. 1879/1880 Budapest 1881.

jazykovom prostredí. Samozrejme, aj Gáspár bol zaťažený mnohými dobovými predsudkami a snažil sa postaviť do protikladu „slovansky orientované“ Kollárove a „slovenské“ Sládkovičove básnické dielo, napriek tomu vo svojej knihe *Hazánk tót népe* (Slovenský ľud našej vlasti) zdôrazňoval škodlivosť a prehnanosť označovania všetkých slovensky zmýšľajúcich a tvoriacich autorov za panslavov. Andreja Sládkoviča si ctil a považoval ho za najlepšieho a najautentickejšieho slovenského básnika.³⁰ Bolo by však pravdepodobne veľkým zjednodušením tvrdiť, že Bachát obraz slovenského ľudu vo svojej inauguračnej prednáške namaľoval takýmto spôsobom neúprimne, pokrytecky, tendenčne a úmyselne poklonkujúc pred niektorými dobovými maďarskými intelektuálnymi predstavami. Skôr tu išlo o stotožnenie sa so súdobými slovenskými a niektorými umiernenjšími maďarskými predstavami, ktoré postupne skĺbil v jeden celok, pravda, taktiež pomerne tendenčný.

Bachátova kariéra by prirodzene nebola možná bez spomínaných kompromisov a spoločenských aktivít. Bachátovi sa postupne podarilo nenútenou formou presvedčiť cirkevné vrchnosti a spoločenské okolie o svojom krajinskom uhorskom vlastenectve, ako aj o svojej lojalite k oficiálnej ideológii štátu. Nemožno však zabudnúť ani na to, že jeho slovenský pôvod bol viac-menej známy, veď pôsobil ako duchovný slovenských evanjelikov žijúcich v Pešti. Vedelo sa i to, že publikuje hlavne po slovensky. Ani on sám nepopieral svoj slovenský pôvod, súkromná korešpondencia z jeho zostatosti je tiež zväčša slovenská. Na druhej strane sa však Bachát skutočne usiloval na minimum obmedziť také svoje prejavy, ktoré by sa dali vysvetľovať ako národnostné snahy. To však ešte neznamená, že by sa stal vedomým maďarizátorom, hoci heslo vlastenectva, také typické pre jeho dobu, sám často opakoval. Po zvolení za biskupa vo svojej inauguračnej reči napríklad vyhlásil, že evanjelická cirkev nemôže byť útočiskom pre snahy namierené proti vlasti. Vyhlásil však zároveň aj to, že „*nehľadajme a nemyslíme si, že sme našli nedostatok vlastenectva tam, kde toho v skutočnosti niet. Sme prívržencami uhorskej štátnej myšlienky, ale nenálepkujme bez rozmyslu bilag protivlastenectva na tých, u ktorých sa len líši jazyk bohoslužby*“.³¹

O očakávaniach maďarskej verejnosti v súvislosti s vlastenectvom osobností nemaďarského pôvodu veľa hovorí aj argumentácia knihy Henrika Kálnokiho, v ktorej sa autor pokúsil očistiť Jána Bobulu od obvinení z panslavizmu a takpovediac ho znovu uviesť do politiky, avšak tentokrát už nie ako Slováka, ale ako meštianskeho uhorského-maďarského politika. Kálnokio dielo má pomerne dlhý názov: *Bobula János szereplése közéletünkben (különös tekintettel a főváros VI-ik kerületének az 1878-iki országgyűlési képviselőválasztások alatt az iparos és kereskedői osztály érdekében kifejtett mozgalmára*.³² Štúdie a články zaoberajúce sa Bobulom sa o nej vyjadrujú ako o knihe, ktorú si objednal sám Bobula. Faktom zostáva, že v predslove sa sám autor priznáva, že tento „*leták*“ napísal na popud Bobulových priateľov, aby v ňom odmietol obvinenia, ktoré voči nemu odzneli.³³ Kálnoki sa skutočne snažil očistiť svojho priateľa spod obvinení z panslavizmu a vyzdvihoval jeho vernosť Uhorsku. Prirodzene nevedel poprieť Bobulovu slovenskú politickú minulosť, a preto sa všade snažil zdôrazniť Bobulove vlastenectvo, umiernenosť a odpor voči panslavizmu a prehnaným národnostným požiadavkám. Hoci jeho novinárčenie v mladosti objasňuje hlavne materiálными príčinami,³⁴ autor nepopiera, že väčšina Bobulových národnostných požiadaviek bola oprávnená.

30 GÁSPÁR, I.: *Hazánk tót népe*. (A tót nép, a tót költészet). Tettey Nándor és társa. Budapest 1879, s. 11.

31 Inauguračná reč Daniela Bacháta z príležitosti zvolenia za biskupa (prednesená v maďarskom jazyku). In: *Bányai egyházkerület 1905. X. 4 – 6. közgyűlésének jegyzőkönyve* (Protokol zo zasadnutia banského dištriktu zo dňa 4. – 6. X. 1905). Budapest 1905, s. 15.

32 Účinkovanie Jána Bobulu v našom verejnom živote (so zvláštnym dôrazom na jeho hnutie vyvinuté v záujme remeselníckej a obchodníckej triedy počas volieb do snemu v VI-om obvode hlavného mesta v roku 1878.

33 KÁLNOKI, H.: *Bobula János szereplése közéletünkben, különös tekintettel...* Budapest 1879, s. 7.

34 Tamže, s. 18.

Z Kálnokiho knihy je vidieť, ako sa Bobula snažil získať si priazeň meštianstva hlavného mesta. Postupne sa chcel stať predstaviteľom záujmov remeselníckych a obchodníckych, t. j. stredných občianskych vrstiev, najprv v už spomínanom VI. obvode, potom v celom hlavnom meste. Od roku 1876 bol poslancom miestneho zastupiteľstva VI. obvodu. O niečo neskôr v roku 1878 ho už v jeho obvode spomínali ako možného kandidáta na poslanca do snemu. V jeho vtedajšom programe však už niet zmienky o národnostnej otázke, záujmy štátu jednoznačne nadraduje nad všetky národnostné aspirácie a vyzdvihuje vlastný postoj v tejto otázke.³⁵ To všetko však ešte neznamená, že by sa stal nacionalistom snažiacim sa o maďarizáciu. O možných riešeniach národnostnej otázky mal nasledujúci názor: „*Je faktom, že našu vlasť obýva viac nemaďarských národností, ktoré v dnešnej dobe ovládanou národnostnou ideou treba vziať na vedomie až dovedty, pokiaľ táto národnostná idea nebude humanizmom vytlačená z európskeho denného poriadku. A keď už to musíme urobiť, je našou povinnosťou snažiť sa o to, aby Uhorsko tvorilo jedno telo a aby bolo vnútorne silné. Na dosiahnutie tohto cieľa existujú len dve cesty: alebo všetko nemaďarské bez zľutovania a rýchlo potlačiť alebo sa v záujme zachovania integrity vlasti zmieriť s nemaďarskými obyvateľmi tak, aby sa zabránilo ich gravitovaniu smerom von.*“³⁶ Bobula, ako bývalý slovenský politik, teda nechcel (a asi ani nemohol) úplne poprieť svoju minulosť. Posledný citát svedčí o tom, že národnostnú otázku predsa len videl v alternatívach.

Krátka rekapitulácia postojov a názorov Samuela Czambela svedčí o tom, že v zásade ani on nevybočoval z radu tzv. lojálnych Slovákov. Czambel pochádzal zo slovenského jazykového prostredia z okolia Banskej Bystrice, zo zámožnej evanjelickej rodiny a do hlavného mesta prišiel hlavne za vzdelaním. Zo štúdia práva prešiel na slavistické a filologické štúdiá, čo zásadne ovplyvnilo jeho život. Svoju vedeckú pozornosť plne venoval slovenskému jazyku, a to i napriek svojmu úradníckemu zamestnaniu na ministerstve vnútra. Od mladosti bol aktívnym v Slovenskom spolku, neskôr aj v slovenskom evanjelickom zbore, ale politike sa dôsledne vyhýbal. Okrem svojej úradníckej práce bol jedno obdobie aj redaktorom provládnych, ale po slovensky vychádzajúcich Slovenských novín. Kontakty udržiaval nielen s ľuďmi typu Bacháta, ale (po odbornej stránke) aj s niektorými martin-skými národovcami.

Vo svojich vedeckých dielach dospel k viacerým zaujímavým záverom. Ako jazykovedec sa snažil presadzovať čistotu slovenského jazyka a ochrániť ho pred vplyvom ruského a českého jazyka. Odmietol čechoslovakizmus a zásadne stál na pozíciách svojbytného slovenského národa a jazyka. Hoci bol evanjelikom, nepovažoval za zvláštny problém odpúťanie sa od tradície bibličtiny. Vo svojom hlavnom diele Slováci a ich reč vyslovil názor, že pôvod slovenského jazyka treba hľadať skôr medzi južnými Slovanmi. Hoci v Czambelovom prípade nešlo o oportunistické a konjunkturálne predstavy, ale skutočne o jeho vedecké názory, predsa len boli jeho postoje viac kompatibilné s oficiálnou politikou udržania Slovákov v uhorskom rámci a politikou eliminácie ruských a českých vplyvov. Jeho prekladateľská a maďarsko-slovenská slovníková aktivita taktiež napomáhali skôr myšlienke integrácie Slovákov do Uhorska. To však neznamená, že by v Czambelovom prípade išlo o maďarónsky a odnárodňujúci postoj. Tento fakt je nezávislý od toho, ako sa na neho pozerali jeho slovenskí a českí súčasníci alebo z opačnej strany, ako jeho dráhu a názory interpretovali prouhorskí maďarskí činitelia typu Lajosa Steiera.³⁷

35 Tamže, s. 58 – 59.

36 Tamže, s. 72 – 73.

37 Lajos Steier redigoval v roku 1937 pamätnú knihu Czambelovi. Czambel Emlékkönyv. (szerk. STEIER, L.): A tót irodalmi nyelv kodifikátorának, a cseh-tót nemzetegység elleni irodalmi és tudományos harc megindítójának, a kiváló nyelvtudósának és publicistának emlékére kiadta a „Felvidéki Tudományos Társaság“. Pécs 1937.

Podľa dobovej maďarskej predstavy o dobrých vlastencoch slovenského pôvodu, resp. o dobrých a lojálnych Slovákoch takýto človek zásadne nemal byť politicky aktívny v národnostných hnutiach, nezávisle od radikálnosti ich požiadaviek. Aktivita na kultúrnom alebo vedeckom poli zase naopak nejako zvlášť nikomu v postupe neprekážala (Czambel, Bachát). Byť Slovákom v kultúrnom zmysle bolo tolerované, aj keď nie honorované. Dôležité však bolo dištancovanie sa od pročeských a pruských postojov, a to aj na vedeckom a kultúrnom poli (Czambel). Aktivita proti národnostným snahám bola vítaná (Pechány), ale nie bezpodmienečne nutná, bolo sa možné v zásade obísť aj bez nej (Bobula). Pravda, veľa záležalo od konkrétneho sociálneho prostredia, v ktorom konkrétna osoba žila (o tom svedčí rozdiel medzi Pechánym a ostatnými). Niekedy nezaškodilo urobiť niekoľko menších gest vo vlasteneckom duchu smerom k Uhorsku ako spoločnej historickej vlasti (Bachát). Vítané bolo aj prijatie dobových majoritných predstáv o Slovákoch (Bachát, Czambel, Pechány). Lojalita sa vyžadovala hlavne voči uhorskému štátu, jeho historickej tradícii a koncepcii jednotného politického národa bez kolektívnych menšinových práv. K určitým druhom kariér nebolo bezpodmienečne nutné stať sa deklarovaným Maďarom. Verejná mienka bola aj tak náchylná považovať lojálnych príslušníkov menšín, deklaruujúcich lojálny vzťah k Uhorsku, za „dobrých maďarských ľudí národnostného pôvodu“.

**Az ún. lojális szlovákok a dualizmuskori Magyarországon
(„jó szlovákok”, „hivatalos tótok”, magyarországi hazafiak,
maďarónok és a többiek...)**

Resumé

Néhány megjegyzés a terminológiai problematikáról

A tanulmány a nemzeti és politikai lojalitás érzékeny kérdésével, valamint a különböző társadalmi magatartások pontos megjelölésére irányuló terminológiai útkereséssel foglalkozik. A szerző megpróbálja különválasztani és tartalmilag körüljárni az olyan korabeli fogalmakat, mint a saját nemzetével szembe forduló maďarón, a deklarált magyarországi hazafi és az államhoz, annak hivatalos ideológiájához, illetve közjogi tradícióihoz lojális szlovák fogalmak.

Az írás első felében döntően a terminológiai útkeresés általános problémáiról van szó, a második rész inkább a konkrét életpályákon keresztül megpróbálja bemutatni a vizsgált kérdés bonyolultságát és összetett jellegét. Különböző szakmák képviselőit vonultatja fel – a magasrangú vagy középszintű egyházi (Daniel Bachát), állami (Mihály Zsilinszky), politikai (Ján Bobula), közigazgatási (Samuel Czambel és Adolf Pechány) személyiségeket vonultatja fel. Az eltérő jellegű szakmák más-más magatartási formák kialakulásának kedveztek.

A tanulmányban sor kerül a korabeli magyarországi hazafiság fogalom körüljárására is, a levéltári és szépirodalmi források segítségével. Végül a szerző megkísérli összefoglalni azokat a kritériumokat, amelyek alapján a dualizmuskori Magyarországon az etnikai származásától függetlenül valakit jó és lojális hazafinak tartottak. Annak a nemzetiségi származású személyiségnek, aki a nemzetisége deklarált feladása nélkül lojális magyarországi hazafi akart lenni, tartózkodnia kellett a nemzetiségi jellegű politizálástól, többé-kevésbé függetlenül annak radikalizmusától. A kulturális vagy tudományos jellegű aktivitások azonban különösebben senkit nem gátolták az előmenetelében. A kulturális értelemben szlováknak lenni tolerált, bár nem honorált álláspont volt. A korábbi nemzetisége elleni aktív fellépést a többségi társadalom nem várta el feltétlenül, bár karriert mégiscsak elősegíthette az ilyen típusú magatartás. Bizonyos gesztusok megtétele,

esetleg a többségi társadalomnak az egyes jóindulatú sztereotípiáknak az elfogadása ajánlatos volt. Mindenképpen el kellett viszont fogadni az egységes politikai nemzet koncepcióját és lojálisnak kellett lenni a Magyarország közjogi-történeti tradícióihoz. A nemzetiségváltás azonban nem volt feltétlenül elvárt magatartás, legalábbis nem mindegyik területen.

So-called loyal Slovaks in Hungary during the Dual Monarchy („Good Slovaks“, „Official Tots“, Hungarian patriots, „Magyarized Slovaks“, and others...)

Summary

Some notes in regard to terminological issues

The goal of the paper is to attempt to elaborate a terminological differentiation and to define more precisely some notions which have been frequently used and are still used today in the context of Hungarian-Slovak relations. These terms designate the attitudes of a certain segment of Hungarian and Slovak society and the Slovak intelligentsia during the long nineteenth century. However, even though the discussion will be carried on mostly about issues of terminology, these remain sensitive issues. Accordingly, this issue remains closely connected to the issue of actual boundaries and conditions of linguistic and cultural assimilation as well as the subject of national and state loyalty. At the outset, there is a necessity to clarify several working terms which are utilized in this paper. The notion of so-called loyal Slovaks used in the following pages applies to various public and clerical officials of the Dual Monarchy of ethnic Slovak origin who have at least a partial Slovak cultural identity as well. At the same time, they were considered to be loyal Hungarian patriots, adherents to the Hungarian state ideal and supporters of a unified Hungarian political nation. The term „loyal Slovaks“ refers primarily to personalities who were more or less active publically and well-known within the community.

We will not discuss the general attitudes of the contemporary Slovak society. The author makes a further distinction amongst so-called „loyal Slovaks“, or „Magyarons“, and already assimilated persons of the time. The paper deals with theoretical issues connected to the differentiation in terminology and concentrates on historical personalities who are used as examples to illustrate the issue (Daniel Bachát, Ján Bobula, Samuel Czambel, Adolf Pechány, Mihály Zsilinszky).

In the conclusion the author tries to summarize the contemporary Hungarian conception in regard to „good patriots“ of Slovak origin, or in regards to good and loyal Slovaks in general.

Such personalities should not in any case be politically active in any nationalist movements. The activities in the sphere of culture and science on the contrary were not specifically contested by anyone.

To be a Slovak in a cultural sense was tolerated, albeit not appreciated. However, it was deemed to be important to distance oneself from pro-Russian and pro-Czech movements, including the spheres of culture and science. Activities against national endeavors were appreciated, but no one was forced to take part in them. It behooved Slovaks to perform actions of loyalty towards Hungary and adopt Hungarian attitudes towards local Slovakian culture as well. Most important remained loyalty towards the Hungarian state, its historical tradition and conception of a unified political nation without collective minority rights. Furthermore, for certain careers it was essential to identify oneself as a Magyar.

„Békéški Slované“, Pilíšania, Tirpáci. Varianty regionálnej a lokálnej identity

Anna Divičanová

Najnovšia spoločenskovedná a národnostno-historická literatúra charakterizuje v Maďarsku žijúce národnosti ako národné menšiny disponujúce slabým národnostným povedomím. Kritériom pri určovaní tohto povedomia bolo čiastočne uvedomovanie si príslušnosti k pôvodnému národu, materskému etniku a čiastočne porovnávanie národného povedomia materského etnika s národným povedomím Maďarov. K tejto všeobecnej charakteristike patrí aj skutočnosť, že spomedzi v Maďarsku žijúcich národností boli, resp. sú z tohto hľadiska v najnevýhodnejšej situácii spravidla Slováci.¹

Tento stav zvykli vysvetľovať tým, že Slováci v Maďarsku ani nemôžu disponovať silnejším národnostným povedomím, lebo sa odtrhli od materského etnika ešte predtým, ako sa koncom 18. storočia začali formovať národné hnutia. U Slovákov v Maďarsku sa kolektívne národnostné povedomie nemohlo vytvoriť aj preto, lebo pochádzali z rôznych oblastí, hovorili odlišnými nárečiami a priniesli si odlišné kultúrne dedičstvo. Tieto rozdiely sa naďalej prehľbovali, lebo jednotlivé slovenské spoločenstvá žili v geograficky vzdialených lokalitách a po osídlení sotva udržiavali kontakty s materským etnikom alebo s inými jazykovými ostrovmi. Existovali samozrejme aj výnimky, veď dolnozemskí Slováci, najmä od konca 18. storočia a v prvej polovici 19. storočia vytvárali a vytvorili si vzťahy so slovenským jazykovým a kultúrnym národným hnutím a predstaviteľmi slovenskej evanjelickej cirkvi.

Týmto faktormi si môžeme vysvetliť aj pomalé vytvorenie, pomalý zrod kolektívneho povedomia vo forme „Slováci v Maďarsku“. Tento pojem so svojím obsahom bol a je nositeľom snahy civilného spoločenského hnutia Slovákov napomáhať integráciu slovenských jazykových ostrovov (Demokratický zväz Slovákov v Maďarsku bol založený v roku 1948). Túto snahu v istom zmysle napokon podporovala aj národnostná politika maďarskej vlády, v prvom rade po roku 1968, keď sa – hoci nesmelymi krokmi – skoncipovali aj kolektívne práva pre národnosti. Prijatie a rozšírenie tohto pojmu v kruhu slovenskej národnosti napomáhala aj to, že sa vystupovalo a bojovalo proti výrazu „maďarský Slovák“, ktorý sa používa na Slovensku v politike, v kultúrnej politike, ba aj v každodennom živote.²

Skúmanie vrstiev etnickej identity minority, a tak aj etnickej identity Slovákov v Maďarsku, si vyžaduje historický prístup. Znamená to skúmanie navrstvenia obsahu, rôznych prvkov, ktoré formovali túto identitu po usadení sa na jazykových ostrovoch, po prelome 17. – 18. storočia až po súčasnosť. K týmto vrstvám patrí medziiným skúmanie povedomia zemepisného pôvodu (...odkiaľ som prišiel, odkiaľ pochádzam, z ktorých žúp...), a popri etnickom povedomí aj národnostného a národného povedomia (uvedomovanie si, že patríam k slovenskému národu; k väčšiemu celku ako je miestna slovenská societa).

Výskumy ukazujú, že etnické povedomie, teda povedomie slovenského pôvodu – okrem niekoľkých výnimiek – existuje na každom jazykovom ostrove. Národnostné povedomie sa vytvorilo

1 POLÁNYI, I.: A magyarországi szlovákok nemzeti tudatát befolyásoló történeti tényezők. In: KÖVÁGÓ, L. (Ed.): Magyarországi Nemzetiségi Kutatások. Budapest 1984, s. 103 – 121.

2 V Maďarsku je medzi Nemcami hodne rozšírený pojem „Ungarndeutsch“.

približne okolo roku 1880, a to v prvom rade v kruhu dolnozemsých Slovákov. Etnické povedomie pokladám za inštinktívne – prirodzené, kým národnostné – podobné národnému – za pojem umelý, „vsadený do hláv“ a do správania sa kolektívu, usmerňovaný „zhora“.³

K charakteristickým črtám slovenského obyvateľstva v Maďarsku patrí jeho konfesijné zloženie. Totiž vyše 2/3 obyvateľstva patrí k evanjelickému vierovyznaniu.⁴ Slovenskí evanjelici majú najpočetnejšie zbory. Luteránske vierovyznanie vytvorilo pevné vrstvy identity, „evanjelické povedomie“, ktoré formovala nielen zvláštna konfesijná kultúra, ale bolo posilňované ešte aj v prvej polovici 20. storočia myšlienkou martýrstva luteranizmu, ktorá sa stala prvkom povedomia v 17. storočí v pôvodnom rodisku, najmä po zlikvidovaní protestantského povstania na Orave 1673. V svojich nových bydliskách niektoré zbory napriek tomu, že im bola zemepánom garantovaná náboženská sloboda, boli vystavené neprestajnému prenasledovaniu zo strany katolíkov.⁵

Pri analyzovaní vrstiev identity sa nemôžeme vyhnúť ani povedomiu „hungarus“, ktoré dodnes modifikuje správanie sa starších generácií. S týmto správaním súvisí aj paralelné používanie pojmov, sebaidentifikácie: *Tót-Slovák*.⁶

Spomenuté vrstvy identity sú príznačné v rôznych obmenách pre všetky slovenské jazykové ostrovy. Okrem týchto všeobecnejších črt jednotlivé society disponujú aj regionálnym povedomím, ktoré sa vo väčšine vytvorilo na mieste usadenia sa, v procese formovania sa novej society a budovania novej existencie.⁷

Kolektívne etnické povedomie Slovákov v Maďarsku najčastejšie spájajú so spoločenstvom jednej lokality. Toto povedomie sa však niekedy prejavuje oveľa širšie a v hlavných črtách je späť aj s geograficky vymedzenými oblasťami. Etnický ráz má preto, lebo vyjadruje bytie Slovákov, jeho uvedomovanie si. Takéto regionálne (slovenské) povedomie možno pozorovať na viacerých jazykových ostrovoch. Typické je v prvom rade pre Slovákov žijúcich v Pilišských horách, Novohradskej a Békésskej župe. Jeho podstatou je, že v rámci daného regiónu sa jednotlivé spoločenstvá, lokality navzájom poznajú, vedia, v ktorých obciach bližšieho či vzdialenejšieho okolia žijú Slováci a evidujú aj to, v čom sa odlišuje slovenčina jednej obce od druhej. Vznik a zachovanie etnického regionálneho povedomia upevňovali hospodárske, cirkevné a vzájomné kultúrne styky. O tom svedčia aj folklórne texty, prekáračky o dedinách, atď.

Z tejto roviny regionálnej a lokálnej identity som si vybrala tri príklady:

„Békésski Slované“ – „My, vzdálení békésski Slované“; my Pilišania, a my, Tirpáci. Sú to tri, od úplne vznikom aj obsahom líšiace sa pojmy, slúžiace na vyjadrenie etnického povedomia.

„Békésski Slované“. Je to citát z básne s titulom *Radostník*, ktorej autorom je učiteľ evanjelických škôl v Békésskej Čabe, Karol Straka.⁸ Straka, po svojom príchode do Čaby aj naďalej udr-

3 Slovenská historiografia v prípade Slovákov na Dolnej zemi a vo Vojvodine používa pojem „národné povedomie“. Medzi inými: SIRÁCKY, J.: Dlhé hľadanie domova. Štúdie. Bratislava 1985. O národnom povedomí v prvom rade štúdia o Tótkomlóši.

4 KOŠTIAL, R.: Slovenskí evanjelici v zahraničí. Martin 1992. Napr. v prípade Nemcov je to práve opačne, 2/3 tohto obyvateľstva pochádza z katolíckych nemeckých oblastí.

5 O martýrstve luteránov: DEDINSZKY, Gy.: Mi van a víz színe alatt? Nyíregyháza 1944.

6 O obsahu *Tót – Slovák*: DIVIČANOVÁ, A.: Jazyk, kultúra, spoločenstvo. Békésska Čaba – Budapešť 1999, s. 45 – 47.

7 O procesoch premien na jazykových ostrovoch. In: DIVIČANOVÁ, A.: Jazyk, kultúra, spoločenstvo. Békésska Čaba – Budapešť 1999, s. 57 – 87; DIVIČANOVÁ, A.: Niekoľko myšlienok o priezviskách Slovákov v Maďarsku. In: Dimenzie národnostného bytia a kultúry. Békésska Čaba 2002, s. 455 – 460.

8 Krátko o osobnosti a činnosti Karola Straku: MAŤOVČÍK, A.: Kultúrna aktivita Karola Straku v Békésskej Čabe. In: KRUPA, O. (Ed): 275 rokov v Békésskej Čabe. Prednášky Sympózia o Slovákoch v Maďarsku. 1993. Békésska Čaba 1995. Báseň *Radostník* bola uverejnená v diele *Svadobný hlas, radostník a ples, nimiž Dvojčítihodného a Vysoceučeného Pána Jana Kollára... Pešť-Budin 1835*.

žiaval styky so slovenským jazykovým a kultúrnym národným hnutím a stal sa aktívnym členom úzkeho kruhu čabianskej slovenskej inteligencie. Báseň napísaná v roku 1835 v mene „*békéšskych Slovanov*“ autor venoval Jánovi Kollárovi pri príležitosti jeho sobáša s Wilhelminou Schmidtovou. Báseň je venovaná „*veľkému Slovanovi*“ a dlhé roky farárovi samostatného slovenského evanjelického zboru v Pešti.

K. Straka pozdravy a úctu „*békéšskych Slovanov*“ posielal z Dolnej zeme, ktorú stotožňuje s domovom Slovákov Kollárovi v závere v sonetoch napísanej básne: „*Celá dolná zem to vinšuje...*“.

V pojme „*békéšski Slované*“ sa odzrkadľuje Kollárov a Šafárikov náhľad na jednotný slovanský národ. Samozrejme, tento pojem sa neudomácnil v povedomí dolnozemskej slovenskej kolektívov – hoci myšlienka slovanskej spolupatričnosti mala ohlasy v ich kruhu. Napr. pod vplyvom Kollárovej myšlienky slovanskej vzájomnosti sa založil Antifašistický front Srbov a Slovákov v Békéšskej župe v roku 1945 inšpirovaný Slovanským antifašistickým hnutím počas II. svetovej vojny s centrami v Prahe, Belehrade a Moskve. Myšlienka slovanstva sa vynorí aj v básňach slovenských dolnozemskej sedliackych poetov, počas vojny a výmeny obyvateľstva.⁹ Tento „*slovanský myšlienkový svet*“ v literatúre posilnila aj politická (a národná) snaha československej vlády, vytvoriť štát výlučne so slovanským obyvateľstvom.

Pojem „*békéšski Slováci*“ (alebo Karolom Strakom umele vytvorený pojem „*békéšski Slované*“) označuje obyvateľstvo osád župy Békéš. Regionálne povedomie na území starého Uhorska má svoje korene ešte v stredoveku vytvorených administratívnych celkoch. *Župné* povedomie bolo a ešte aj v súčasnosti je najsilnejšie na území Slovenska, v župách bývalého horného Uhorska.¹⁰ Príčina tohto javu tkvie v tom, že následkom tureckého panstva – okrem niekoľkých výnimiek – sa systém žúp a ním aj župné povedomie rozpadlo, zaniklo. Domnievame sa, že povedomie „*békéšskeho Slováka*“ si slovenské obyvateľstvo, ktoré pochádzalo z Liptova, Turca, Oravy, zo Spiša, samo vytvorilo, v čom mohlo zohrať závažnú úlohu so sebou prinesené regionálne povedomie bývalého rodného kraja. Lipták, Spišiak, Turčan, Oravec patria k najrozšírenejším priezviskám slovenských rodín v Maďarsku.¹¹

Sebaidentifikácia „*békéšski Slováci*“ bola tak v minulosti, ako aj v súčasnosti omnoho rozšírenejšia a „*oblúbenejšia*“ ako výraz „*dolnozemskej Slováci*“.

Pilišania – pojem sebaidentifikácie slovenského obyvateľstva v Severnom Zadunajsku. Pilišske osady sú najcharakteristickejšími osadami slovenského obyvateľstva s katolíckym vierovyznaním. V Piliši sa vytvoril pomerne kompaktný, zemepisne súvislý jazykový ostrov, ktorý tvoria v prvom rade osady Čív (Piliscsév), Huta (Bükkszentkereszt), Kestúc (Kesztölc), Mlynky (Pilisszentkereszt), Santov (Pilisszántó), Senváclav (Pilisszentlászló). Väčšina týchto osád vznikla na majetkoch ostrihomskej a budínskej kapituly. Tieto cirkevné osídľovacie akcie závažne ovplyvňovali etnický rozvoj a národnostné bytie Pilišanov. Kým na jednej strane to znamenalo isté výhody (napr. možnosť zachovania relatívne dlhodobej etnickej uzavretosti, ktorá sa začala uvoľňovať až po roku 1980), prinášalo to aj zúženie ich možností, najmä v oblasti rozvoja kultúry a jazyka.¹²

9 BARTALSKÁ, E. (Ed.): *Ozveny rovín. Z tvorby slovenských ľudových básnikov a prozaikov v Maďarsku*. Bratislava 1985.

10 Táto členitosť sa odzrkadľuje aj v spoločenských vedách na Slovensku. Podľa župnej členitosti slovenskej tradičnej kultúry je zostavená napr. aj kniha: NOSÁLOVÁ, V.: *Slovanský ľudový odev*. Bratislava 1978.

11 DIVIČANOVÁ, A.: Niekoľko myšlienok o priezviskách Slovákov v Maďarsku. In: *Dimenzie národnostného bytia a kultúry. Békéška Čaba 2002*, s. 455 – 460.

12 O dejinách a kultúre pilišských slovenských osád: DIVIČANOVÁ, A. (Ed.): *300 rokov v Piliši. Štúdie z minulosti a prítomnosti Čívu. / 300 év Pilisben. Tanulmányok Piliscsév múltjából és jelenéből, Čív-Piliscsév 2002; PAPUČEK, G.: Mlynky a okolie. I. diel. Samospráva obce Mlynky 2000 – Pilisszentkereszt és környéke. I. kötet, Pilisszentkereszt Község Önkormányzata, 2002.*

Domnievame sa, že bývalý rodný kraj praotcov a pramatiek Pilišanov sa lokalizoval na užšiu oblasť západoslovenského kraja. Dôkazom toho sú pomerne jednotné, čisté nárečia, ktoré priamo nadväzujú na varianty západoslovenských nárečí. Aby nám bola táto jednotnosť jazyka jasnejšia, skonkretizujem to tým, že napr. dolnozemskí Slováci v okolí Békéškej Čaby rozprávajú stredoslovenskými nárečiami, ktoré vlastne nemajú podobné varianty na južnoslovenskom území, odkiaľ Dolnozemečania pochádzajú.

Podobne ako jazyk by sme mohli charakterizovať aj tradičnú ľudovú kultúru pilišských Slovákov: zvyky, piesne a iné ľudové zábavy a hry, ktoré čerpajú z ľudovej kultúry juhozápadného Slovenska a južnej Moravy.

Jednotlivé pilišske kolektívy sa práve pre spomenutú jazykovú, kultúrnu a sociálnu jednotnosť a podobnosť pomerne rýchlo zorganizovali do silného dedinského kolektívu a za pomerne krátke obdobie sa medzi Pilišanmi vytvorilo silné pilišske povedomie, čo im pomáhalo zdotlať nepriaznivé objektívne okolnosti, ktoré hatili rozvoj slovenského jazyka a kultúry.

V súčasnosti je táto spolupatričnosť vyjadrená aj v založení Združenia pilišských osád (1992), ktoré je katalyzátorom nielen kultúrnej, ale aj hospodárskej spolupráce. Táto aktivita sa prejavuje nielen na „domácej pôde“, ale napr. aj v rámci Vyšehradskej štvorky.

Tirpák–Tirpáci – pôvodne pomenovanie Slováka – Slovákov žijúcich v Níredháze (Nyíregyháza). Je to jediné pomenovanie v kruhu Slovákov v Maďarsku, ktoré sa vzťahuje (alebo sa vzťahovalo) výlučne na slovenskú societu jedinej lokality.¹³ Mnohí sa pokúsili vysvetliť jeho pôvod: trpák – (z toho je tirpák) = biedny, nepekne, nevkusne hovoriaci človek. Otázkou je: kto inicioval toto pomenovanie? Väčšina obyvateľstva osady v roku 1753 prichádzala z Dolnej zeme – z Čaby, Tótkomlóšu, z bohatých, rýchlo sa rozvíjajúcich evanjelických poľnohospodárskych centier, ktoré vlastne zúrodnilo piesočnaté okolie Níredházy, vybudovalo sieť ozaj charakteristických samôt („skupinové salaše“ – bokortanyák). K nim sa neskoršie usadilo omnoho chudobnejšie obyvateľstvo z horniakov. Bývalí Dolnozemečania ich mohli – s pejoratívnym odtienkom – nazvať trepákmi, trpákmi. Toto pomenovanie – hoci nie ľahko – prijali potom aj oni sami, bývalí Dolnozemečania, a už ako *Tirpáci* hrdlo oslavovali najprv sté (1853) a potom dvesté výročie svojho príchodu do Níredházy (1953).

V súčasnosti sa aj níredházske maďarské obyvateľstvo nazýva Tirpákmi. Záhadou je nielen pomenovanie Tirpák, ale aj úplný rozklad slovenskej kultúry v Níredháze, a to aj napriek tomu, že tunajšie stotisícové slovenské obyvateľstvo bolo silným luteránskym zborom, ktorý ešte aj v rokoch 1920 – 1930 prijímal len po slovensky hovoriacich kňazov. Samo seba pokladá za uvedomelých Tirpákov.¹⁴

K výskumu obsahových premien slova Tirpák jestvuje len veľmi málo prameňov. Skutočnosť, že níredházske spoločenstvo toto ľudové pomenovanie stotožňovalo so slovenskosťou, teda s niečím odlišným, sa odráža aj v myšlienkach jedného níredházskeho Slováka, sformulovaných v roku 1924, hoci v tomto období už nebolo opodstatnené ich zovšeobecňovanie: „*Veľmi mnohé som prežil, kým som sa oženil, pretože my, Tirpáci, máme iné zvyky ako Maďari.*“¹⁵

Proces, v ktorom tirpácka identita postupne strácala etnický, teda na slovenskosť viazaný charakter, možno azda najlepšie objasniť sledovaním premien mesta na hospodárskom, spoločenskom a kultúrnom poli.

13 MÁRKUS, M.: A bokortanyák népe. Budapest 1943; MARKUŠ, M.: A tirpák etnikai csoport kialakulása. A nyíregyházi szlovák (tirpák) nyelvjárásí és néprajzi emlékek. I. Zv. Nyíregyháza 1977. VIETORISZ, J.: Tirpákok. Hóskölmény. Nyíregyháza 1939.

14 DIVIČANOVÁ, A.: Premeny slovenskej kultúry v mestskom prostredí: Níredháza – jazyk, kultúra, spoločenstvo. Budapešť – Békéška Čaba 1999, s. 171 – 202.

15 FEKÉSHÁZY, J.: Hogyan házasodik a tirpák? Ethnographia, Budapest 1925. č. 1, s. 169 – 171.

Ak osud Níred'házy, vlastne jej slovenského etnika, porovnáme s osudom slovenských osád na území dnešného Maďarska, Níred'háza tvorí výnimku nielen pre zrýchlenú asimiláciu, ktorej podobnú inde nenachádzame, ale je výnimkou aj preto, že kým na ostatných slovenských jazykových ostrovoch sa ešte aj počas 19. storočia v nejakej miere – hoci veľkými protikladmi – obnovovala slovenská kultúra, v Níred'háze sa odohrával len proces rozkladu tejto kultúry, čo mohlo smerovať len k úplnému zániku.

Medzi činitele, ktoré zapríčinili túto absurdnú zmenu, tak dobová, ako aj súčasná historická literatúra zaraďuje neúmerný, neprímeraný hospodársky rozvoj mesta voči ostatným mestám v Uhorsku.¹⁶ Zohralo v tom úlohu aj správanie sa sedliackych vrstiev mesta, ako o tom píše známy historik Níred'házy Lukács Ödön, podľa ktorého v poľnohospodárstve mesta sa zaostávanie za celokrajinskou úrovňou prejavovalo už aj v roku 1880. Tento jav objasňuje Lukács subjektívnymi príčinami: nedostatkom takej vrstvy roľníkov, ktorá by mala silu a odvahu radikálne obnoviť poľnohospodárstvo, a tým zabezpečiť prosperujúcu výrobu. Jedným z najvýstižnejších ukazovateľov tohto hospodárskeho a spoločenského zaostávania je negatívne vytváranie spoločenskej štruktúry mesta od druhej polovice 19. storočia.¹⁷

Deformované sa rozvíjal aj systém meštianskych inštitúcií. Tento postupne budovaný systém s prehnane jednostranným profilom (vznikla najmä administratívna sieť inštitúcií) sa úplne rozmochol v meste v poslednej tretine 19. storočia, často negatívne vplývajúc na jeho rozvoj.¹⁸

Medzi činiteľmi, ktoré zapríčinili túto absurdnú zmenu, je aj prisťahovanie vysokého počtu maďarského obyvateľstva do mesta a absurdné klesanie slovenského obyvateľstva. Údaje Níred'házy

Níred'háza

Rok	Maďari	Slováci	Celkovo
1880	14 367	9 211	24 102
1890	22 576	4 184	27 014
1900	31 759	940	33 088

Šoproň

Rok	Maďari	Nemci	Celkovo
1880	4 877	17 115	22 222
1890	8 104	17 390	27 213
1900	13 540	17 924	33 478

Banská Štiavnica

Rok	Maďari	Slováci	Nemci	Celkovo
1880	1 542	12 075	1 572	15 265
1890	2 534	11 483	1 186	15 280
1900	3 253	12 116	918	16 375

16 Aj o protikladnom rozvoji Níred'házy: GYIMESI, S.: A városok a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet időszakában. Budapest 1975; BÁCSKAI, V.: Városok és városi társadalom a XIX. század elején. Budapest 1988.

17 LUKÁCS, Ö.: Nyíregyháza, szabad, kiváltságos város története. Nyíregyháza 1886.

18 Pozri: DIVIČANOVÁ, pozn. 13.

porovnávam so zmenami etnickej štruktúry miest Šoproň a Banská Štiavnica, ktoré nastali najmä medzi rokmi 1880 – 1900.¹⁹

Záverom by som pripomenula, že v súčasnosti vitálne kolektívy tvoria Čabania a popri nich aj iné dolnozemske osady a Pilíšana. Prispôsobujú sa výzvam nových premien, existujú aj ako slovenské society s novými inštitúciami slúžiacimi na posilnenie národnostného rozvoja. Z týchto dvoch regiónov – z Dolnej zeme a Pilíša – pochádza väčšina súčasnej slovenskej inteligencie, spisovatelia, vedci, umelci, pedagógovia, osobnosti slovenského spoločenského a kultúrneho života.

„Békési szlávok“, Pilisiek, Tírpákok. A regionális és a lokális identitás változatai

Resumé

Az előadás a magyarországi szlovákok regionális, illetve lokális identitásának három formáját vizsgálja:

- A) A 19. század 1830-as éveiben, Ján Kollár szláv kölcsönösségi eszméje hatása alatt, a békéscsabai szlovák értelmiség által megalkotott „békési szlávok“ tartalmát és elterjedését, illetve az ezzel párhuzamosan élő „alföldi szlávok“ – „alföldi szlovákok“ kifejezést elemzi.
- B) Változásaiban, elhalási folyamatában, társadalmi, kulturális tényezőket is segítségül hívva, vizsgálja a nyíregyházi szlovákokra vonatkozó tírpák elnevezést, amelynek keletkezése mindeztidáig tisztázatlan.
- C) A „pílisi szlovákok“ kollektív, regionális tudatának alakulását kíséri figyelemmel. Bemutatja összefüggését a modern kor kihívásaival. Többek között 1992-ben ennek az erős regionális identitásnak köszönhetően létrejött a Pílisi Szlovákok Társulata, amely például a visegrádi négyek felé mint civil szervezet gazdasági és kulturális társulásként működik.

„Slavs from Békés“, Pilis and Tírpaks and the Tírpaks: Changes in Regional and Local Identities

Summary

The study outlines three forms of the regional and local identity amongst Slovaks living in Hungary:

- A) The study analyzes Jan Kollár's reciprocity idea, the thought of the „Slavs from Békés“ which was created by Slovak intelligentsia from Békés and examines such expressions as „Slavs from Alföld“ or „Slovaks from Alföld“.
- B) The article analyzes the name „Tírpák“ – which is used to refer to Slovaks from Nyíregyháza and is of unknown origin. Social and cultural factors help in trying to analyze the origins of this word.
- C) The study examines the development of the collective and regional consciousness of the „Slovaks from Pilis“ and shows connections to the modern situation as well. In the year 1992, thanks to a strong identity, the „Pílisi Szlovákok Társulata“ (Association of the Slovaks from Pilis) was established, which is a civil organization and acts as an economical and cultural association as well.

19 A magyar városok statisztikai évkönyve... (Štatistická ročenka maďarských miest...). Budapest 1912.

A revizionizmus hatása a magyar nemzeti identitásra

Zeidler Miklós

Az első világháborús vereség, a forradalmak nyomán állandósuló politikai bizonytalanság és a trianoni békeszerződés megrendítő hatással volt a magyar nemzeti öntudatra. Az állami és nemzeti széttagoltság – és az ezért viselendő erkölcsi, jogi és politikai felelősség keresése – olyan centrifugális erőként működött, ami eltávolította egymástól a magyarság különböző társadalmi-politikai csoportjait.

Korábban a magyarság szívesen tekintett magára mint az európai műveltséghez tartozó, nagy civilizációs képességgel rendelkező, békés és nagyvonalú, de szabadságáért, függetlenségéért mindenkor harcra kész nemzetre. Ez a minden ízében pozitív önkép a nemzeti ébredés nyomán kezdett kibontakozni a 19. század elején, s fokozatosan újabb részletekkel gazdagodott a 19. század folyamán. Egyszerre jelent meg benne a racionalitás és a szenvedélyesség – ahogy az akkoriban elterjedt mondás fogalmazott: „*a forró szív és a hideg fej*” – motívuma. A patrióta hevület és a korszerűséget kereső értelem kettős energiája táplálta a „haza és haladás” reformkori programját, majd az 1848/49-es forradalom és szabadságharc egyszerre racionális és romantikus erőfeszítéseit. A neoabszolutizmus időszakában tanúsított passzív ellenállás mögött ellenben inkább az érzelmet, míg a kiegyezés jogi-politikai művének létrehozása mögött a józan politikai számítást ismerhetjük fel.

A dualizmus korában ismét egymás mellé zárkozott az egyetemes modernitás és a nemzeti romantika – a ráció és a érzelem. A 19. század utolsó harmadának kiemelkedő gazdasági fellendülése nyomán Magyarország fokozatosan növelte erejét az Osztrák-Magyar Monarchián belül, ami az ún. kvóta vagyis a birodalom közös költségeihez való hozzájárulás mértékének növekedésében is megmutatkozott. Mindez rendkívüli mértékben felhizlalta a nemzeti büszkeséget, miközben az új – és hangsúlyozottan magyar – politikai-gazdasági infrastruktúra felépítésében a magyar állami gondolat a nemzetiségeknek mint kollektívumoknak nem kívánt szerepet adni. A folyamatos gyarapodás diadalmas lendülete új ambíciókat is szült, s például Budapest világvárossá fejlesztésében már az a szándék is megmutatkozott, hogy a magyar főváros vegye át Bécs szerepét s lépjen elő a Monarchia központjává.

A nemzeti büszkeség e mindent átható érzületét a fényes millenniumi ünnepek tették láthatóvá 1896-ban. Az ezredévi megemlékezések ugyanis nem a honfoglalást vagy a pogány vezérek tetteit állították a középpontba, hanem sokkal inkább az azóta eltelt ezer esztendő nagy teljesítményeit – a keresztény állam megszervezését és a középkorban mindvégig megőrzött középhatalmi státust – emelték ki, továbbá hangsúlyozták, hogy Magyarország sikerrel töltötte be hivatását: védőbástyaként szolgált a keleti barbársággal szemben az Occidens és Európa védelmében, és továbbította a nyugati civilizáció vívmányait a Kelet, illetve a Balkán irányába. Az újabb időkben pedig azokat az eseményeket, folyamatokat mutatták fel, amelyek Magyarországnak a modern európai államrendszerbe való szerves beépülését, a haladó eszmék iránti fogékonyságát és további fejlődési potenciálját igazolták. A Városligetben és környékén megrendezett ezredévi kiállítás a múltjára és jelenére büszke állam – és nemzet – nagyszabású demonstrációjának tekinthetjük. Mindebben természetesen jókora adag túlzás is volt, ami egyfelől híven tükrözte, hogy csúcára érkezett a magyar nemzeti öntudat, másfelől hozzájárult ahhoz, hogy az ország irányítói és közvéleménye is túlértelmezze Magyarországnak a nemzetközi életben betöltött szerepét. Mindenesetre a századfordulón, de

még a századelőn is a nemzeti büszkeség és az európai műveltséggel és civilizációval érzett közösség harmonikusan simul össze. A közkeletű hazai felfogás a századelőn magyar nemzetet (kultúrát, civilizációt, államot) kimondottan európainak tekintette, s legfeljebb némi fáziskésést volt hajlandó elismerni.

A világháborúban részt vevő szövetségi csoportosulások azonban szakítottak ezzel a „*civilizációs logikával*“, az első világháború példátlan mérvű propagandája pedig arra törekedett, hogy a hadviselő felek társadalmait is végletesen szembeállítsa egymással. A gyűlöletnek ez az államilag támogatott kultúrája még a háborút követő években is éreztette hatását Európában és – természetesen – nagyban befolyásolta Magyarország (és a magyarság) viszonyát volt szövetségeseihez és ellenségeihez. Ezek a kollektív érzelmek pedig a nemzeti identitásba is gyorsan beépültek. Ráadásul ebben az időben Magyarországon nem csupán a háborús vereség, majd az ország megszállása és feldarabolása okozott társadalmi traumát, hanem az egymást követő rezsimváltások is, melyek a demokrácia, a kommunizmus, majd az ellenforradalmi konzervativizmus jegyében alakították át, illetve számolták fel a megelőző politikai rendszert, s szorították ki vagy állították pellengérré politikai ellenfeleiket. Az állami intézményrendszer többszöri átalakulása a történelmi államtest felbomlásával együtt valóságos nemzeti katasztrófát eredményezett, s az ennek nyomán kialakult lázas közhangulatban megindult a felelősök keresése.

Évezredek óta ismert természetes társadalomlélektani reakció, hogy a válságba került közösség miközben rituálisan kiveti magából ellenségeit, épp ilyen elszántan védelmezi azokat a kohéziós tényezőket, amelyek a túlélése szempontjából nélkülözhetetlenek. Ez történt Magyarországon is. A politikai vezetők a magyarságtól idegen tényezőkre – külső ellenségekre és belső árulókra – hártották a felelősséget a történelmi Magyarország felbomlásáért, hogy maga a magyar nemzet büntelenként és erejének megőrzésével kerülhessen ki a krízisből. A bűnösök közé kerültek tehát a győztes nyugati hatalmak, amelyek a békekonferencián Magyarország felosztásáról határoztak. Súlyosabb megítélés alá estek a magyarországi nemzetiségek, amelyekről a közgondolkodás azt tartotta, hogy elárulták kenyéradó hazájukat. Szintén a vádlottak padjára ültették – a szó szoros értelmében is –, a polgári demokratikus forradalom és a tanácsköztársaság vezetőit, akiket az ellenforradalmi rendszer felelőssé tett az összeomlásért. S velük együtt vád alá kerültek azok a „*destruktív*“ modern irányzatok – a szabadkőművesség, a liberalizmus, a szocializmus –, amelyek az uralkodó felfogás szerint aláaknázták az „*egészséges*“ nemzeti érzületet, és ezzel előkészítették a tragédiát. Hordozóikat, akiket a különböző progresszív és baloldali szervezetekkel – illetve általánosságban a zsidókkal – azonosítottak, ugyancsak megbélyegezték.

Ennek a meglehetősen mechanikus és leegyszerűsített szemléletnek több klasszikus narratívája is született röviddel az első világháború utáni. A legismertebb Szeffü Gyula *Három nemzedék* c. műve, melyben a publicisztikai tehetségét próbálgató történettudós elsőként fejtette ki elméletét a reformkor nagy politikus-generációját követő, három nemzedéken át tartó hanyatlásról. Szeffü ennek okát nem csupán a nagy tehetségek hiányában, hanem az idegenből kölcsönzött, a magyar viszonyok közé csak felületesen beépülő és ezért kártékonyvá váló liberalizmus uralkodó eszmévé válásban látta. Művének hőstét, Széchenyi István grófot, a reformkor egyik emblematikus alakját – akiben a magyar gondolat tökéletes megtestesítőjét látta – éppen ezért konzervatív reformernek festette le, s személyén keresztül kívánta előtérbe állítani a konzervatív eszmekört.

E hanyatlás-koncepció népszerűsítésében jelentős szerep jutott a militáns katolicizmust a szószeiken és a sajtóban is képviselő Bangha Béla jezsuita papnak, aki *Magyarország újjáépítése és a kereszténység* c. munkájában valóságos antiliberális hitvallást fogalmazott meg. Könyvének általános tendenciája nagyjából megfelelt a szeffüi felfogásnak, de a történész tárgyismeretét, műveltségét és szubtilis érvelő készségét nélkülöző Bangha kénytelen volt vaskos kifejezésekkel és válogatott inszINUÁCIÓKKAL pótolni e hiányt. Legalább ennyire szubjektív volt az a szenvedélyes liberalizmus-, szocializmus- és forradalomellenes vádirat, amelyet Tormay Cecile tett közzé

Bujdosó könyv címmel, s amely naplószerű formájával az olvasók nagy része előtt bizonyító erejű dokumentumként tűnt fel.

A politikát és a közgondolkodást átható bünbakkeresés hatására a közös kánonból kirostálódtak a történelmi hagyomány progresszív elemei, ugyanakkor meghatározóvá eszmévé vált a konzervatívizmus, a kereszténység, a nemzeti gondolat és a forradalomellenesség, s mindezt átítatta az újra meg újra politikai hatótényezővé is váló antiszemitizmus. E változás természetesen a nemzeti identitásra is hatást gyakorolt, és egyfajta kirekesztő nemzetfelfogás elterjedéséhez vezetett. Ez az attitűd ellentétben állt a korábbi befogadó, a különböző kisebbségeket integrálni igyekvő, az asszimilációt ösztönző, sőt olykor adminisztratív intézkedésekkel is gyorsító nemzetfelfogással. Azok a politikai erők, amelyek a közelmúlt eseményeit a nemzeti sérelmekből magyarálták, rendszerint e kirekesztő értelmezés hívei voltak, s veszélyforrásnak tartották – vagy nem is tekintették a magyar nemzet szerves részének – sem a magyarországi nemzetiségeket, sem a zsidóságot. Ez a diszkriminatív felfogás nyert – mérsékelt formában – jogszabályi megerősítést az ún. numerus clausus törvényben, amely azt célozta, hogy az egyetemi hallgatók körében a zsidók részesedése ne haladja meg a felekezeti országos arányszámát.

A nemzetből való kirekesztés – hívei szerint „nemzeti önvédelem“, illetve „fajvédelem“ – a radikális és sok szempontból ösztönös gyakorlata Bethlen István konszolidációs kormányzása idején enyhülni kezdett. Ennek hátterében olyan, mérsékeltebben kritikus nemzetfelfogás állt, amely beérte azzal, hogy a nemzethűség szempontjából, úgymond, kétséges magatartást megtévesztettséggel magyarázza. Ez nem csupán a politikailag amúgy is széttagolt nemzet további megosztásának vehette elejét, hanem a trianoni békeszerződés revízióját célzó külpolitika szempontjából is logikusnak tűnt, hiszen megbocsátotta a volt magyarországi nemzetiségek eltévelyedését és nyitva hagyta előttük a visszatérés útját.

Ezzel párhuzamosan Trianon elfoglalta helyét a nemzeti katasztrófák sorában, s ezzel a magyar történelmi kánonnak is részévé vált. A békeszerződést a korszak neves tudósai és közírói a rendkívüli pusztítással járó 1241/42. évi tatárjárás, a hatalmi elitet valósággal lefejező és a középkori Magyar Királyság széttagozódását megindító, az Oszmán birodalom főserégétől elszenvedett 1526. évi mohácsi vereséghez, valamint a Habsburg-uralom ellen megvívott 1848/49-es szabadságharc leveréséhez hasonlították. Amint Berzeviczy Albert, a Magyar Tudományos Akadémia elnöke, az 1920. évi ülészakot megnyitó beszédében mondta, a békeszerződés „elmúlt, nagy nemzeti katastrópháinknak majdnem összes jellegzetes vonásait egyesíti magában, s így a legnagyobb és legsúlyosabb válság, mely életerönket addig próbára tette“. Ez a szemlélet hamar meggyökeresedett a közgondolkodásban, számos irodalmi feldolgozásban és a közoktatásban is megjelent, a leglátványosabban azonban köztéri emlékműveken nyert megfogalmazást. A legismertebb az 1934-ben Nagykanizsán felállított *Nagy-Magyarország emlékmű* volt, melyen a tíz és fél méter magas négy-szögű oszlophoz 3 méteres robusztus kőalakok tapadtak, melyek az ősi dicsőséget, a magyar vitézséget, a munkát és a szebb magyar jövőt jelenítették meg. A talapzatba a történelmi Magyarország 63 vármegyéjéből hozott földet építettek, a talapzatot képező lépcsők közé iktatott négy kötomb – rajtuk „*Mohi*“, „*Mohács*“, „*Arad*“, „*Trianon*“ felírással – a négy világtáj felé hirdették a magyar nemzet véráldozatát. Az oszlopon pedig ott volt *Magyar Hiszekegy* első két sorának körirata: „*Hiszek egy Istenben, hiszek egy hazában.*“ Egy másik közismert emlékmű, a zebegényi Kálvária-dombon 1935 – 1938 között épült *Országzászló és Hősienlék* Arad, az első világháború és Trianon gyászának kívánt közös emlékhelyként szolgálni, építése azonban félbemaradt.

A történelmi Magyarország emlékét és a revízió szükségességét hirdető köztéri szobrok közül a budapesti Szabadság téren 1921-ben felavatott *Irredenta szoboregyüttes* volt a legismertebb. E köztérhez már korábban is hozzákapcsolódott a nemzeti gyász motívuma, hiszen itt végezték ki 1849 októberében Batthyány Lajos grófot, a forradalmi kormány miniszterelnökét, s ide futott be az ő és a mártír tábornokok emlékét megörökítő Október 6. utca. Az *Irredenta szobrok*

a Magyarországtól minden égtáj felé elcsatolt területek allegóriái voltak, és a magyar történeti hagyományból ismert romantikus és hősi motívumokat alkalmazták. A *Nyugat* c. szobor az Őrvidék gyászatát ábrázolta. A szent koronára bukó alak jobbában az elszakított vármegyék címerét tartotta, baljában kettőskeresztes pajzsot, lábánál turulmadár pihent. (1. kép) Az *Észak* c. háromalakos kompozíció a védelmet kereső szlovák fiú a keresztre feszített Hungáriához simult, kettejükét robusztus kuruc vitéz óvta kardjával. (2. kép) *Kelet* allegóriája azt a pillanatot ábrázolta, amikor Csaba vezér heroikus pózban felszabadítja az Erdély címerét tartó szimbolikus alakot. (3. kép) A *Dél* c. szobron erőtől duzzadó magyar férfi átkarolva óvta a Délvidéket szimbolizáló sváb leányt, lábuknál a Bácska és a Bánság gazdag földjét jelképező búzakéve feküdt. (4. kép) Az avató ünnepségen Urmánczy Nándor, az irredenta mozgalom radikális szárnyának vezéralakja, azon kívánságának adott hangot, hogy az emlékmű „a nemzet búcsújáró helye, [...] a gyűlölet és bosszú kohója legyen“. Ez csakugyan így is történt, legalábbis annyiban, hogy 1928-ban az *Irredenta szobrok* előtt helyezték el az ún. Ereklés Országzászlót, s évről évre itt rendezték meg a trianoni megemlékezéseket, majd – 1938-tól – a revíziós sikereket ünneplő nagygyűléseket.

A hivatalos ünnepek különleges alkalmat teremtettek a nemzeti öntudat megjelenítésére és erősítésére. A két világháború között a hosszú múltra visszatekintő Szent István-napi rendezvényeket immár nem csupán a vallásos hangulat és a hazafias érzület, hanem az irredentizmus szelleme is áthatotta, s ettől új értelmet nyert a hagyományos tisztavatás ceremóniája és az államalapításra való emlékezés. De a Horthy-korszak új ünnepeket is kreált. 1924-ben rendezték meg először, majd 1926-ban törvénybe is iktatták a mindig május utolsó vasárnapján megtartott Hősök emlékünnepét, amely a Magyarország határainak védelméért életüket áldozó katonák emlékét ápolta, s amely így a területi integritás ünnepe is lett. A trianoni békeszerződés aláírásának évfordulóján szintén tömeges megemlékezéseket tartottak – Budapesten a Szabadság téren, vidéken általában a település főterén, illetve az országzászlónál vagy a világháborús emlékműnél. A hazafias ünnepeknek hamarosan kialakult a szinte szabványos koreográfiája is. Eszerint a megemlékezések az irredenta nemzeti ima rangjára emelt *Magyar Hiszekegy* elnéklésével kezdődtek, ezt a politikai és egyházi vezetők szónoklatai követték, majd hazafias szavaltatok és dalok következtek, végül közös imát követően a jelenlévők a *Szózat* vagy a *Himnusz* elnéklésével zárták az ünnepélyt.

Az ellenforradalmi kormányzat fontosnak tartotta, hogy új hősokeket állítson példaképül a nemzet elé. E hősoke a vészterhes időkben tanúsított bátor hazafias kiállásukkal érdemelték ki megtiszteltetését. Ilyenek voltak az 1920-ban alapított Vitézi Rend tagjai, akik a világháború harcterein mutatott vitézségükért, illetve kiemelkedő ellenforradalmi tevékenységükért kapták az elismerést – 1940-ig mintegy 20 ezren. Ugyancsak ebbe a kategóriába tartozott három magyar település is. Első helyen Sopron, melynek lakossága 1921-ben népszavazáson döntött úgy, hogy Ausztria helyett Magyarország része kíván maradni, s ezért az 1922. évi XXIX. tc. értelmében felvehette címerébe a civitas fidelissima jeligét. Civitas fortissima néven emlegették Balassagyarmatot, ahol 1919-ben néhány tucat katona és felfegyverzett civil sikerrel verte vissza a cseh csapatok támadását. (Ezt a 2005: XXXIX. tc. iktatta törvénybe.) A Magyar Nemzeti Szövetség elnevezésű nacionalista szervezet pedig a *Communitas fidelissima* címet adományozta Szentpéterfa községnek, amely 1922-ben, a nemzetközi határmegállapító bizottság előtt sikerrel tiltakozott Ausztriához való csatolása ellen.

Arról pedig, hogy a történelmi Magyarország emléke, a trianoni békeszerződés kegyetlensége és a békerevízió szükségessége minden vitathatatlanul a magyar közgondolkodás centrumába kerüljön, a művelődéspolitikai gondoskodott. Elsősorban persze a közoktatás, amely az ún. nemzeti tárgyak – a magyar nyelv és irodalom, a történelem és földrajz – erőteljesen nacionalista szellemű tananyagával már hat éves kortól a Trianon-ellenes érzelmekkel (is) igyekezett megalapozni a gyermekekben kialakuló nemzeti identitást. Ez annál is eredményesebb volt, mivel az első világháborút követően – miközben világszerte felerősödött a demokratizálódás tendenciája – a kormányzati figyelmé

Magyarországon is erőteljesebben fordult az alsóbb néposztályok felé, amit a földreformban, a választójog kiszélesítésében és az iskoláztatás jelentős fejlesztésében is megnyilvánult. Mindez lehetőséget adott arra, hogy a nemzeti és kulturális hagyomány standardizált elemei a lehető legszélesebb körhöz eljussanak, és ki tudják fejteni művelődéspolitikai hatásukat. Az 1920-as évek emblematikus kultúrpolitikusa, Klebelsberg Kunó kultuszminiszter az új nemzeti eszme, a neonacionalizmus – teljes pontossággal egyébként soha ki nem fejtett – fogalmába igyekezett belesűríteni a magyarság Kárpát-medencei kultúrfölényének téziséét, a társadalmi felelősség érzésétől áthatott teremtő munka követelményét és a magyar kultúra és oktatás messzemenő állami támogatásának programját.

Miközben a kultuszárca által elköltött rendkívüli összegek – a teljes költségvetés közel 10%-a – bizonyos területeken világszínvonalú tudományos és művészeti teljesítmények létrehozását tették lehetővé és európai műveltségű értelmiségi csoportok kiképzését segítették elő, a közgondolkodást a nemzeti kérdésben a sérelmi felfogás uralta. Ehhez hozzájárult, hogy maga a kormány is erőteljesen táplálta az egyébként spontán módon kialakult nacionalista közhangulatot.

A nemzeti identitásban világosan megjelent az elhagyatottság korábban inkább csak lappangó motívuma. Több nemzet önképének szerves részét képezi a kivételesség, a kiválasztottság tudata. (A legismertebb talán a zsidóság példája.) A magyar társadalom is ismerte ennek a gyökerei, amelyek olyan időkbe nyúlnak vissza, amikor a magyarság identitásában különösen fontossá vált az Istennel való kapcsolat. Írott emlékeit ennek – tudtommal – legkorábban a törökorkorból ismerjük. A 19. század nemzeti ébredése és politikai romantikája azonban újjáélesztette e hagyományt, s Kölcsey Ferenc *Himnuszában*, Vörösmarty Mihály *Szózatában*, majd Petőfi Sándor *Nemzeti dalában* – tehát a legismertebb nemzeti imákban – újra felbukkan a „*Magyarok istene*“, a magyar nemzetre különös figyelmet fordító, azt jutalmazó vagy büntető égi hatalom. A trianoni tragédia nyomán azonban a kiválasztottság tudata egyértelműen a kitalált érzésévé változott. Széles körben elterjedt az a nézet, hogy a trianoni békeszerződés valamiféle magyarelles nemzetközi összeesküvés eredménye, s mindazok az erők, amelyek közreműködtek benne, a magyar nemzet árulóit, illetve ellenségeit. Ez a felfogás tovább erősítette a kirekesztettség és a dac érzését és olyan jelszavakat alkotott, amelyek a nemzet számára kisajátítottak bizonyos egyetemes vallási és erkölcsi szubsztanciákat. Ilyen hívószóvá lett például a „*magyar kálvária*“, a „*magyar feltámadás*“, a „*magyar hiszekegy*“ és a „*magyar igazság*“ – csupa olyan fogalom, amely a nemzetnek az Istennel és a Gondviseléssel való bensőséges és kizárólagos viszonyára utalt.

A „*magyar kálvária*“ és a „*magyar feltámadás*“ toposza annak az értelmezésnek volt a része, amely a közelmúlt magyar történelmét a krisztusi szenvedéstörténettel kívánta párhuzamba állítani. Eszerint Magyarország hamis bírák és hitetlenek kezére jut, megtévesztett emberek mondanak róla ítéletet, a leghűségesebb íveit kivéve magára marad, megaláztatást szenved, kálváriáját járja, a golgotára jut, keresztre feszítik, holtában kifosztják, de hamarosan dicsőségesen feltámad – hiszen hivatása van a földi világban. 1926 végén már készen állt a Gellérthegy felépítendő „*Magyar Kálvária*“, a vallásos és irredenta érzületet összekapcsoló nemzeti zarándokhely terve. Az elképzelés szerint a kálvária első 13 stációjához tartozó kápolnák az elszakított országrészekre jellemző stílusban épültek volna, a kegyszobrok hátterét pedig az elcsatolt nagyvárosokról és tájakról készült festmények adták volna. Az utolsó stáció a Golgotán szenvedő Krisztust (értsd: Magyarországot), Máriát (a Magyarok Nagyasszonyát) és az Árpád-ház szentjeit ábrázolta volna, ahol a „*keserves Anya [...] siratja a bűn győzelmét az ártatlanság fölött*“. A terv végül nem valósult meg ebben a formában, de egy hasonló, bár jóval kisebb léptékű és egyszerűbb kivitelezésű Magyar Kálvária 1936 óta létezik Sátoraljaújhelyen.

A kereszténység és a revízió eszméjének összekapcsolása a legmagasabb szinten és a leglátványosabb formában a budapesti Ferdinánd téri (ma: Lehel tér) katolikus templom felépítésében valósult meg. A templomot már az építkezés megkezdése előtt „*revíziós fogadalmi templom*“-ként em-

legették, s a belső dekoráció, valamint az 1933. október 15-én történt felszentelés körülményei szintén a katolikus hit és a revíziós gondolat összefonódását sugallták. A ceremóniát Serédi Jusztinián hercegprímás végezte, az ünnepélyen részt vett Herczeg Ferenc, a Magyar Revíziós Liga elnöke, Lord Rothermere, a magyar revíziót pártoló angol magnás pedig – aki 50 ezer pengővel támogatta a templom felépítését – táviratban fejezte ki reményét, hogy „*a hűséges magyarok ebbe a templomba fognak zarándokolni, hogy hazájuknak felszabadulásáért hálaadó imáikat a jóságos Istennek felajánlhassák*“. A Rothermere nevét és címerét viselő színes üveglablakot a kálvária V. és VI. stációja közelében helyezték el. E jelenetek voltak azok, amelyek leginkább kapcsolatba hozhatóak voltak Rothermere szerepével. A lordot már korábban is gyakran hasonlították cyrenéi Simonhoz, aki a római katona parancsára átvette Krisztustól a szenvedés keresztjét (V. stáció), s a Megváltó fájdalmán enyhíteni igyekvő, neki kendőt nyújtó Veronika (VI. stáció) is megidézhetette Rothermere szellemét.

Mint látható, ebben a vallási-nemzeti szimbólumrendszerben a krisztusi Magyarország mellett a passió más szereplői is megjelentek: Júdás szerepében az áruló kisebbségek, Mária alakjában a Patrona Hungariae, aki táplálja, elsiratja és lesegíti a keresztből a fiút, Pilátusként pedig a nagyhatalmak, amelyek ha nem is feltétlenül rosszindulatúak, de gyávák méltányos döntést hozni, s cselekedetükért még a felelősséget sem hajlandók vállalni. S jelen vannak a mellékszereplők is: a már említett Cyrenéi Simon képében Rothermere és Magyarország más barátai, s végül a Magyarország területéből részesedő szomszéd államok mint a Krisztus ingére kockát vető római katonák.

A „*magyar igazság*“ tételezése mögött épp ennyire partikuláris értelmezés állt – s ennek is emlékművet állított a sértett magyar nemzeti büszkeség. 1929. június 8-án a Wenckheim-palota előtt (a mai Szabó Ervin téren) avatták fel a *Magyar Igazság kútját*, melyen a Magyarországot jelképező fiatal nőalak segítséget keresőn simul a kezében kardot és mérleget tartó Justitiához, az Igazság istennőjéhez. A kút valójában Rothermere lord előtt tisztelgett, amiről a talapzaton elhelyezett domborportré és a káván körbefutó felirat tanúskodott: „*E kutat hálás magyarok emelték Nagy-Britannia méltó fia, Viscount Rothermere tiszteletére. Az ő betűje megöli a hatalmaskodást, az ő lelke megjeleníti az igazságot, 1928.*“ Az avató beszéde szerint a kút „*a magyar Igazság gazdagon ömlő kútfejének szimbóluma, ahonnan a magyar Igazság megindul [...] elvive a mi megtépettségünknek, a mi megcsontottságunknak fájdalmas panaszát és a mi megaláztatásunknak vádoló igazságtalanságát*“.

A *Magyar Hiszekegy* 1920 nyarán vált a nemzeti kánon részévé. Ebben az évben a Védő Ligák Szövetsége elnevezésű irredenta szervezet „*nemzeti ima*” megalkotására írt ki pályázatot, melynek győztese Papp-Váry Elemérné, az ismert író lett. *Hitvallás* c. versének első szakasza lett az ún. *Magyar Hiszekegy*. A kis vers lényegretörő és könnyen megjegyezhető volt, tartalmában pedig azok közé az értéktársítások közé tartozott („*Isten*” és „*Haza*”, illetve „*isteni örök igazság*” és „*Magyarország feltámadása*”), amelyek az irredentizmus és a kereszténység között voltak szoros kapcsolatot: „*Hiszek egy Istenben, / Hiszek egy Hazában, / Hiszek egy isteni örök igazságban, / Hiszek Magyarországot feltámadásában. / Ámen.*“ *Még ebben az évben kultuszminiszteri rendelet intézkedett arról, hogy az „isteni örök igazságosságba vetett rendíthetetlen hit” ébrentartása érdekében a fohász „minden rendelkezésem és közvetlen vezetésem alatt álló alsó- és középfokú tanintézetben, mindennap a tanítás megkezdése első órájának elején, valamint az utolsó óra végén a tanulók által mondassék el.*“ A *Magyar Hiszekegy* ezzel többé-kevésbé hivatalosan is magyar nemzeti imádsággá emelkedett, s elmaradhatatlan része lett a legkülönbözőbb ünnepélyeknek és megemlékezéseknek is.

Ezzel egyidejűleg a közvéleményben és a hivatalos kormánypolitikában is megjelent az a tétel, hogy a trianoni Magyarország adott formájában életképtelen. Nemzetgazdasága nélkülözi a szerves belső és külső kapcsolatokat, nemzeteszmeje megrendült, hadserege pedig még az önvédelemre sem elegendő. (Ez utóbbi egyébként a békeszerzők bevallott célja volt.) E felfogás szerint a béke revíziója nem csupán a nemzeti múlthoz való ragaszkodás ügye volt, hanem élet-halál kérdés. Így azután kialakult az az általános nézet, hogy a nemzet elsődleges célja a trianoni békeszerződés revíziója,

s akik nem osztották ezt a véleményt, könnyen megkaphatták a nemzetietlenség, netán a hazaárulás bélyegét. A revizionizmus ezzel mintegy a nemzethűség egyik fokmérőjévé vált.

A területi revíziót illetően két jól elkülöníthető koncepció kristályosodott ki. Az egyik a történelmi Magyarország egész területének helyreállítását (vagyis az integrális revíziót) követelte. Hívei egyfajta birodalmi szemlélettel az uralkodásra termett nagy civilizátort látták a magyarban, akinek nemcsak joga, de hivatása is a haladottság alacsonyabb fokán álló nemzetiségek fölötti gondoskodó hatalom gyakorlása. A másik program a magyarlakta területek visszacsatolását (vagyis az etnikai revíziót) tűzte ki célul. Ennek követői demokratikus alapokról az egyének és a népek önrendelkezésének jogát hangsúlyozták, s a kölcsönös kompromisszumok alapján kívánták rendezni a határkérdést, valamint előkészíteni a szomszéd országokkal való együttműködést. A két felfogás között azonban nem volt merev a határ; 1938 – 1941 között az integrális revíziót követelők is elfogadták a részleges terület-visszacsatolásokat, s az etnikai revíziós hívei sem elégedetlenkedtek 1939-ben a túlnyomó részben ruszinlakta Kárpátalja visszacsatolásakor.

A revizionizmus eszméje és a békeszerződés felülvizsgálatának politikai programja bizonyos mértékig tehát kohéziós erőként működött a két világháború közötti magyar társadalomban, és integráns részévé vált az általános nemzetiidentitás-képletnek. Sokak szemében azonban a hazafiság szempontjából maga volt a *conditio sine qua non*, ami diszkriminációs tényezővé avatta a revizionizmust. A hivatalos magyar külpolitika számára a magyar társadalom revíziós elszántsága hosszú időn át bátorítást, bázist és hivatkozási alapot jelentett. A második világháború viszonyai között azonban az újabb és újabb sikerekre éhes közvélemény már nehézségeket is okozott néhány vezető államférfinak, akik a látványos eredményekkel, de ugyanakkor túlságos elkötelezettséggel is járó revíziós külpolitika helyett óvatosabb haladást tartott volna helyesnek.

Összegzésképpen elmondhatjuk, hogy a magyarországi revizionizmus hajlamos volt idealizálni a történelmi Magyarország általános viszonyait, a múltra és a jelenre vonatkozólag is jelentősen túlértékelte az ország nemzetközi jelentőségét, s ezzel lényegében gátolta a reális alapokon nyugvó nemzeti önismeret kialakulását. A határon túlra került magyarság körében a nemzeti identitás még inkább megzavarta, hogy itt a személyes és kollektív élményeket két külső elvárás is befolyásolta. Az anyaország akár a mártíriumig menő nemzeti helytállásra ösztönözte a magyarságot, míg az új közhatalom megkövetelte az teljes állampolgári lojalitást – egészen az asszimilációig bezárólag – és a nemzeti törekvések felszámolását. Ebben a konfliktusos közegben különféle „*identitás-mutációk*” jöttek létre, amelyek a szeparatizmustól a rejtőzködésen, a közömbösségen és az aktivizmuson át a teljes nemzeti önfeladásig terjedtek. Ugyanakkor az egyén bármilyen tudatos és nyílt állásfoglalással az árulás vádját vonhatta magára valamelyik oldalról.

Vplyv revizionizmu na maďarskú národnú identitu

Resumé

Rozpad Uhorska, porážka v prvej svetovej vojne a zmeny režimov, ktoré nasledovali po sebe, mali zdrvivujúci vplyv na maďarské národné vedomie. Veľká národná hrdosť v 19. storočí, ktorú v dobe dualizmu pozdvihol pozoruhodný ekonomický rozmach a čiastočná emancipácia Uhorska vo vzťahu k Rakúsku, sa v rokoch 1918 – 1920 premenila na vzdor a roztrpčenosť. Vo verejnej mienke prevládala názor, že Uhorsko od seba odpudilo tie západné veľmoci, ku ktorým sa približovalo a od ktorých preberalo veľkú časť kultúrnych vzorov, a zradili ho národnosti žijúce v Uhorsku, ktorým poskytlo civilizáciu, starostlivosť a istotu. V tejto situácii sa začali hľadať vinníci za vzniknutú situáciu. Psychológia spoločnosti sa dala do pohybu aj v Maďarsku; spoločnosť, ktorá sa dostala do

krízy, rituálne odvrhla od seba vinníkov, zároveň odhodlane obhajovala tie kohézne faktory, ktoré považovala za nevyhnutné z hľadiska prežitia. Popri vonkajších nepriateľoch (západné veľmoci) a vnútorných zradcoch (národnosti) sa dostali na do nemilosti aj tzv. deštruktívne smery (slobodomurárstvo, liberalizmus, socializmus), ktoré oslabili „zdravé“ národné cítenie, a tým pripravili cestu národnej tragédii. Prívržencov týchto smerov, ktorých identifikovali s rôznymi pokrokárskymi a ľavicovými organizáciami, resp. vo všeobecnosti so Židmi, biľagovali. O tomto zjednodušenom pohľade na problematiku vzniklo viacero klasických naratív, napríklad dielo historika Gyulu Szekfűho *Tri generácie*, alebo jezuitského kňaza Bélu Bangha *Rekonštrukcia Maďarska a kresťanstvo*, ale patrí medzi ne aj denník spisovateľky Cecile Tormayovej *Kniha skrývania sa*. Zo spoločného kánonu maďarského politického myslenia vylúčili, alebo aspoň ustúpili do pozadia, progresívne prvky historickej tradície. V tom istom čase sa určujúcimi ideami spoločnosti, popretkávanými antisemitizmom, stali konzervativizmus, kresťanstvo, národná myšlienka a protirevolučnosť. Paralelne s týmto procesom zaujal svoje miesto v rade národných katastrof aj Trianon. Ten sa stal súčasťou maďarského historického kánonu tak, ako vpád Tatárov v rokoch 1241 – 1242, bitka pri Moháči alebo potlačenie revolúcie z rokov 1848 – 1849. Verejnú mienku naplnila požiadavka revizionizmu Trianonskej mierovej zmluvy. Väčšina požadovala obnovenie celistvosti Uhorska (vlastne integrovanú revíziu). Iná časť spoločnosti si vytýčila za svoj cieľ navrátenie tých častí, kde žije maďarská národnostná menšina (vlastne revíziu na etnickom princípe). Medzi dvoma svetovými vojnami fungoval v maďarskej spoločnosti revizionizmus ako kohézna sila, ktorá sa stala integrovanou súčasťou národnej identity. V očiach viacerých to bolo *conditio sine qua non* (nevyhnutnou podmienkou) patriotizmu. Maďarský revizionizmus však značne precenil medzinárodný význam štátu, a tým v podstate prekážal národnému sebazpoznaniu na reálnom základe.

The Influence of Revisionism upon the Hungarian National Identity

Summary

The demise of the Austro-Hungarian Empire at the end of World War I and subsequent changes of regimes had a devastating impact upon the Hungarian national psyche. The unbreakable national pride of the nineteenth century, which during the period of the Dual Monarchy had been elevated by remarkable economic growth and a partial emancipation in relation to Austria, changed during the years 1918 – 1920 into resistance and outrage. The Hungarian public adopted the opinion that the Western powers refuted Hungary, even though Hungary had peacefully approached them and they enjoyed a large cultural influence. Furthermore, a feeling existed that Hungary had been betrayed by different nationalities living within Hungary.

Traditionally care and security for the populace had been provided for by the state, and the state had to find a culprit. The fabric of society began to shift as cohesive national factors and symbols were strengthened while alleged culprits fell into disrepute. These culprits included not only outside enemies (Western powers) and internal traitors (disruptive minorities), but grew to include such „destructive“ movements as freemasonry, liberalism and socialism. These movements were said to weaken „healthy“ national feelings and had prepared the way for national tragedy. Sympathizers of these movements, usually identified with various progressive and leftist organizations, and with Jews as well, were stigmatized as enemies. In regards to this simplified view of reality, several narratives have been written, including the work of Gyula Szekfű entitled *Three Generations*, Jesuit priest Béla Bangh's *A Reconstruction of Hungary and Christianity*, and Cecile Tormay's diary entitled *A Book from Hiding*.

Progressive elements of Hungarian political thought were excluded from the accepted canon on political history, or at least placed in the background. The leading ideals of society became conservatism, Christianity, nationalism, and a counter-revolution all transfixed with anti-Semitism. These factors influenced the creation of a national identity which led to an exclusion of foreign ideas, a contrast to the previously assimilative national idea. Parallel with these processes, Trianon gained a place in Hungary's chain of national disasters. This event joined the national canon, next to the invasion of the Tatars between 1241 – 1242 and the defeat by the Turks and subsequent occupation following the Battle of Mohács.

Overwhelmingly, public opinion endeavored to revise the Treaty of Trianon, in which Hungary lost more than two-thirds of its territory. The majority of Hungarians requested a renewal of „integrity“, while another part of society demanded a return of those regions which enjoyed a large ethnic Hungarian majority (revision on ethnic principle).

During the interwar years, the quest for revision functioned within Hungarian society as a cohesive force. In the eyes of many, rejection of Trianon became the *sine qua non* for patriotism. However, Hungarian revisionism overestimated the significance of the state, and in the long term actually harmed the process of finding a national self-identity.

Zsidó csoportok és identitásstratégiák a mai Magyarországon

Kovács András

Az európai zsidó diaszpóra modernkori történetének leírásában rendszerint a zsidóság és a környező társadalom viszonyának drámai változásai állnak a középpontban. Miután leomlottak a középkori gettók falai, az európai zsidóság elképesztő gyorsasággal alakított ki új együttélési és érintkezési formákat a modernizáció útjára lépett környező társadalmakkal. Ezek a formák elsősorban a többségi társadalom adottságaitól, modernizációs potenciáljától függték. Azokban az európai államokban, amelyekben a francia forradalmat követően a rendi világot kiszorította a modern kapitalizmus, és – ennek a folyamatnak egyik állomásaként – végbement a zsidók emancipációja, gyorsan megindult a hagyományos zsidó közösségek felbomlása illetve átalakulása. Ennek a folyamatnak a során – mint arra Karády Viktor elemzései rámutattak (Karády, 2000, 191 – 242) – a korábbi gettótól folyamán a zsidó közösségekben felhalmozódott, addig legfeljebb csak a közösségen belül értékes társadalmi és kulturális tőke hirtelen felértékelődött, és ez kivételes mobilitási lehetőségeket nyújtott a zsidók számára az új, teljesítményelvű társadalomban.

A zsidók és nem zsidók között a modernizáció következményeképpen létrejött új kapcsolatrendszert és annak változásait leggyakrabban az asszimiláció kategóriájával szokták leírni. A kategória egyrészt egy sokféle társadalmi dimenzióban zajló folyamatra utal, amelynek következtében megszorozódtak a zsidók és nem zsidók közötti társadalmi interakciók, és ennek következményeként nagymértékben csökkent az a társadalmi-kulturális távolság, amely a zsidó közösséget környezetétől elválasztotta. A társadalomtörténészek a statisztikai adatokkal megjeleníthető indikátorok egész sorát dolgozták ki annak mérésére, hogy mily mértékben csökkent a társadalmi távolság a két csoport között (lásd Karády, 2000, 249 – 286).

Az asszimiláció fogalma azonban nem pusztán leíró jellegű, hanem a nemzetállamok korának jellegzetes politikai és morális elvárásait is tartalmazza. A 19. század liberális politikusai, akik közül a zsidók egyenjogúsításának legrendíthetlenebb hívei és szószólói kikerültek, azt várták, hogy ha leomlanak a gettófalak, és a zsidók egyenjogú polgárokként a politikai közösség tagjaivá válnak, nemcsak az emancipáció ellenfelei által kárhóztatott rossz „zsidó tulajdonságok” tűnnek majd el – lásd a zsidóság „megjobbításáról” szóló röpiratok sorát –, hanem – lassan felszívódva a befogadó közösségbe – maga a zsidóság is. Ez a várakozás azonban nem vált valóra. Mint Jacob Katz a zsidó társadalom 19. századi változásainak történésze írja, az emancipáció adta lehetőségekkel élve és az asszimilációs nyomásra reagálva felbomlott ugyan a tradicionális zsidó társadalom és a zsidóság a modern európai világ részévé vált – de anélkül, hogy a zsidók lassanként felolvadtak volna a környező társadalomban. „A zsidók beléptek az új európai társadalomba, de nem olvadtak össze vele. Közösségük inkább egy új és egyedülálló társadalmi entitás lett, és egyszersmind a régi zsidó közösség teljesen átalakult, mégis felismerhető változata. Ez a változat mind belső szerkezetét, mind külső megjelenését tekintve alapvetően különbözött attól, amit a zsidók integrálásának hívei elképzelték. Ahelyett, hogy új vallási közösség lett volna, amely teljes egészében a környező társadalom része, egyfajta társadalmi alcsoporttá vált...” (Katz, 1995, 226 – 227).

Katz szerint a modernizáció feloldotta a zsidó közösségeket a környezetüktől elválasztó határok jelentős részét, de néhány csoportképző tényező továbbra is fennmaradt: a zsidók ragaszkodása vallásukhoz, zsidó csoportok koncentrálódása bizonyos foglalkozásokban, az endogámia magas szintje

és a nemzeti határokon átnyúló kapcsolatrendszer. Mindez tényleg jellemző a 19. század közepének nyugat-európai zsidóságára. De már a század utolsó harmadában megindultak, majd később felgyorsultak azok a folyamatok, amelyek gyengíteni kezdték ezeknek a tényezőknek a hatását: főként a szekularizáció és a valláselhagyás, valamint a vegyesházasságok számának növekedése.

Az asszimiláció egyik nagy hatású elmélete szerint a 19. század végétől megfigyelhető folyamatoknak feltartóztathatatlanul el kellett volna vezetniük a teljes beolvadásig. Az amerikai szociológus, Milton Gordon szerint (Gordon, 1964) az asszimilációnak hét fokozata van. Az első *kulturális asszimilációnak*, vagy akkulturációnak nevezi. Ebben a periódusban a kisebbség elsajátítja a többség nyelvét, megtanulja kulturáját, magatartási szabályait. Gordon szerint az asszimiláció ebben a fázisban abba is maradhat, ezen az alapon is kialakulhat szabályozott együttélés többség és kisebbség között – mint például jónéhány amerikai nemzeti, vallási vagy faji kisebbség esetében. Ha azonban az asszimilációs folyamat tovább halad, és eléri a második fokozatot, amit Gordon *strukturális asszimilációnak* nevez, akkor végbemegy a teljes asszimiláció. A strukturális asszimiláció azt jelenti, hogy a többség és kisebbség tagjai között rendszeressé válnak az interakciók, mégpedig az adott társadalom intézményein, civil társadalmi hálózatain belül, az elsődleges csoportok szintjén. Ha az asszimiláció elér erre a szintre, akkor ennek következménye a *vegyesházasságok* sokasodása lesz, ez pedig elvezet az *identifikációs asszimilációhoz*, amely az ugyanazon néphez tartozás érzését és vállalását jelenti. Ezután megszűnik a diszkrimináció, eltűnnek az előítéletek, és az asszimiláció utolsó fázisaként véglegesen megszűnik minden értékkonfliktus és hatalmi konfliktus az egykori többség és kisebbség között.

A magyarországi zsidók asszimilációjáról szóló modern társadalomtörténeti munkák szerzői egyetértenek abban, hogy a magyarországi zsidók asszimilációja biztosan eljutott a Gordon-féle skála harmadik, sőt negyedik fokáig, az identifikációs asszimilációig. Ami azonban ezután történt, nem felel meg a Gordon-féle elmélet előrelátásainak. Katz diagnózisa továbbra is érvényben maradt, a társadalmi távolság bizonyítható csökkenése sem vezetett el a teljes beolvadásig. A zsidók, bár alapvető vonásaiban gyökeresen átalakult, de még mindig azonosítható alcsoportot alkottak a társadalomban. Ennek – Karády Viktor szerint (Karády, 2000, 255 – 257) – három alapvető oka volt: a másság tudatát őrző történelmi emlékezet folytonossága, bizonyos jellegzetes mentális és kulturális jegyek nem tudatos továbbörökítése a szocializáció során és végül pedig az, hogy az asszimiláció sok esetben a többségi társadalmak legmodernebb kisebbségi szegmenseihez történt.

Mindennek azonban nem kellett volna feltétlenül fenntartani a zsidók és a környezet közötti társadalmi távolságot és a különbségtudatot, ha a hosszú távon zajló, spontán folyamatokat körülvevő politikai-ideológiai környezet nem változott volna meg az évtizedek folyamán. A 19. században a nyugat-európai politikai légkör általában véve kedvező volt a zsidók társadalmi és kulturális beilleszkedése szempontjából. A liberális nemzetállam korszakában az akkulturáció – azaz a többségi nyelv és kultúra elsajátítása –, a politikai nemzettel való azonosulás és a hétköznapi interakciók és kommunikáció akadályait elhárító vallásreform valóban visszafordíthatatlan társadalmi integrációhoz látszott vezetni – az adott, kedvező körülmények között (Karády, 2000, 257). A Gordon-féle elmélet egyik hallgatóságos előfeltevése szintén az, hogy a politikai-társadalmi körülmények kedvezők: előrelátásai csak stabil és egyértelműen a kisebbségek befogadására nyitott politika-társadalmi atmoszféra esetén lehetnének csak érvényesek. Az asszimilációs folyamat megrekedése a magyar zsidók esetében azzal függ össze, hogy az asszimilációra nyitott, sőt ezt programként is hirdető 19. századi magyar liberalizmus a század elejétől fogva fokozatosan defenzívába kényszerült, majd a végleges politikai vereséget szenvedett. A politikai feltételek változása persze – bár hosszú távon kétségtelenül nagy hatással volt a zsidó társadalom változásaira – nem tartóztatta fel azonnal a már mozgásba lendült társadalmi-kulturális folyamatokat, és nem semmisítette meg azok eredményeit. Az első világháború utáni Magyarországon tovább folytatódott a zsidók kulturális elmagyarosodása, növekedett a vegyesházasságok gyakorisága és – konjunkturális

ingadozásokkal – nőtt a valláselhagyók száma (Karády, 1997, 132 – 150). A zsidó nemzeti ideológia, a cionizmus, ebben a korszakban sem volt képes nagyobb csoportokat maga mögé állítani. A politikai-ideológiai környezet megváltozása azonban megváltoztatta az „asszimilációs teljesítmények” értékelésének mértékrendszerét. Amíg a monarchiabeli antiszemitizmus szemében a fő veszélyt és a fő ellenséget a beilleszkedésnek, az asszimilációnak ellenálló „kaftános zsidó” jelentette, addig az 1918 utáni antiszemita ideológia a magyar (ál)ruhába öltözködött asszimilált ellen fordult, aki ármányosan a saját arcára formálja a nemzeti társadalmat. Ily módon például a megkeresztelkedés jelentése 1918 utáni már nem ugyanaz, ami korábban – ezt később a „zsidótörvények” formálisan is kifejezésre juttatták. Míg a vegyesházasság vállalása korábban az esetek többségében megnövelte a vegyesházasodó zsidó fél nyilvános morális tőkét, addig a világháború után a nem zsidó házasság csökkentette. Hiába zsugorodott a társadalmi távolság zsidók és nem zsidók között például a magyar kultúrához való viszony még bensőségebbé válása eredményeképpen, ha az uralkodó ideológia a magyar kultúrának azt a szegmensét, amelyben a közeledés végbement, egészében stigmatizálta. A keretfeltételek megváltozása tehát az asszimiláció fogalmának *jelentését* elszakította azoktól a folyamatoktól, amelyekhez az a korábbi korszakban kötődött. Az új ideológiák másban látták az asszimilációt, vagy – mint például a fajelmélet – nem is tartották lehetségesnek.

Ez zavart és orientációvesztést váltott ki azok körében, akik úgy érezték, hogy szinte végigjárták az asszimiláció útját. A zavar és orientációvesztés egyik következménye az új helyzetre való speciális reakciókból összeálló magatartásformák – például a származás elrejtésére vagy teljes elplepezésére irányuló „magatartásstratégiák” – kialakulása lett, amelyeknek semmi közük sem volt a csoport eredeti identitásához, de mégis a csoport azonosításának egyik eszközévé váltak (Kovács, 1992). A második világháború utáni évtizedekben a zsidóság társadalmi alcsoportként való azonosítása már nem – vagy nem elsősorban – annak alapján történt, hogy a zsidók hogyan beszéltek a magyar nyelvet, milyen ünnepeket tartottak, milyen templomba jártak, és milyen nevet viseltek. A Soa után a zsidó és nem zsidó csoport közötti határokat olyan zsidó identitásstratégiák jelölték ki, amelyeket már nem lehet az asszimiláció kategóriájával elemezni. Ezek elemzéséhez sokkal alkalmasabb fogalmi keretet látszik nyújtani Henri Tajfelnek a kisebbségi viselkedésstratégiákról kidolgozott elmélete (Tajfel, 1981, 309 – 343).

Tajfel szerint a kisebbségek csoportöntudattal rendelkező, a környezet által stigmatizált és ezért társadalmi hátrányokkal sújtott csoportok. E csoportok magatartásstratégiái a kisebbségi helyzetből fakadó gazdasági, társadalmi, szimbolikus és pszichológiai hátrányok megszüntetésére vagy ellensúlyozására irányulnak. Ezek a stratégiák vagy a kisebbségi helyzet elutasításából, vagy pedig elfogadásából indulnak ki – attól függően, hogy az adott körülmények között melyik stratégia látszik megvalósíthatóbbnak. Az „elfogadás stratégiájának” nyilvánvaló példája egy zárt közösség kialakítása és határainak szigorú védelme – mint például az ultraortodox és haszid zsidók különböző csoportjainak esetén. Ebben az esetben a csoport tudomásul veszi, hogy a külvilág stigmatizálja, de a stigmatizáló normákat – mint bármit, ami a külvilágból ered – irrelevánsnak és érvénytelennek tekinti, a pszichológiai hátrányokat pedig a rendkívül erős csoportkohézió által működtetett mechanizmusok révén ellensúlyozza. Ugyanígy a kisebbségi stigma következményeinek ellensúlyozását szolgálja más csoportoknál a kisebbségi etnocentrizmus, a nemzeti-kisebbségi illetve a nemzettudat kialakítása vagy erősítése is – ugyancsak ismert példák a modern zsidó történelemből. Az „elfogadás stratégiája” azonban nem zárja ki, hogy a csoporton belül olyan folyamatok induljanak meg, amelyeket az asszimiláció indikátorainak szokás tekinteni. A szatmári haszidok nyelvi elmagyarosodása, vagy a lubavicsi haszid csoportok gyors, instrumentális alkalmazkodása a modern civilizációhoz és kultúrához mégsem asszimiláció, hanem adaptáció, amelynek egyik funkciója éppen a csoport fenntartása a környezettel való interakciós feszültség csökkentése révén.

A kisebbségi státus elutasításának stratégiái ugyancsak különbözők. Ezek egyik alete valóban az asszimiláció, amelynek végső állomása a teljes feloldódás a többségi csoportban. Bizonyos ese-

tekben ezt sem a befogadó, sem a kibocsátó közösség nem akadályozza, sőt támogatja – példa erre az elmagyarosodott örmények vagy lengyelek története. Lehetséges teljes beolvadás olyan esetben is, amelyben a kisebbségi csoportból való kiválás a befogadók – és esetleg a kisebbség – ellenállásába ütközik. Ezt az esetet Tajfel illegitim asszimilációnak nevezi, mert gyakran disszimulációval – a származás sok fáradsággal járó elrejtésével – jár együtt. Az illegitim asszimiláció individuális esetekben lehet sikeres, de még az új azonosság látványos túlkompensálása esetén is generációkon át fennmarad a lelepleződés veszélye – gondoljunk csak a szélsőjobboldali magyar miniszterelnök, Imrédy Béla bukásának példájára.

A leggyakoribb azonban az a jelenség, hogy a kisebbség egykori tagjai korlátozás nélkül részt vehetnek választott, új csoportjuk interakcióiban, azonban a csoporttagok szemében bizonyos helyzetekben mégis régi, stigmatizált csoportjuk képviselőiként jelennek meg. Ezt a konfliktust nem lehet további akkulturációval vagy „közeledéssel” feloldani, mert a csoporthatár szimbolikus konstrukció, amelyet a többség hozott létre és tart fenn. Ha a többségnek komoly érdekei fűződnek a szimbolikusan konstruált határ fenntartásához, az asszimilációként leírt társadalmi folyamatok – mégha folytatódnak is – már nem nyitják meg a kisebbségi stigmától való megszabadulás útját – sőt jelentőségük is átalakul, ahogy például az antiszemita törvényhozás megváltoztatta a korábban mérvadó asszimilációs folyamatok és gesztusok jelentőségét.

Ilyen helyzetben a kisebbségi csoport tagjai nehéz identitásstratégiai döntések előtt állnak. A feladat azonban nem annak eldöntése, hogy folytassák-e vagy sem az asszimilációt. Ugyanis az, ami korábban asszimilációnak minősült, esetleg már nem számít annak, vagy érdektelen a stigmatizáló szimbolikus határok kijelölése szempontjából. Ebben a helyzetben a kisebbségi csoport tagjainak azt kell eldönteniük, hogy adott státusuk melyik dimenziója stigmatizáló, és hogy változtatni akarnak-e azon a pozíción, amelyet ebben a dimenzióban betöltenek. Ha a vallásfelekezethez való kötődés stigmatizál, a felekezet elhagyása segíthet megszabadulni a stigmától. Ez akár az asszimiláció folytatásának is tekinthető. De stratégiai döntés lehet a felekezeti hovatartozás demonstratív vállalása és a stigmatizáló értékelés megváltoztatására való törekvés. Ilyen volt a magyar zsidó politikában a recepciós mozgalom, amely a zsidó hitfelekezet egyenjogúsításáért lépett fel, vagy a zsidó kulturális autonómizmus politikája a 19. század végén Kelet-Európában.

A zsidóság egyes alcsoportjainak viselkedésstratégiáját eszerint általában két tényező határozta meg. Az első nyilvánvalóan a külső feltételek változása volt, a másik pedig az előző időszakban követett stratégia révén elért társadalmi pozíció – illetve annak jelentése az új helyzetben. Ebben a században a magyar zsidóság is többször élt át olyan történelmi fordulatokat, amelyek gyökeresen megváltoztatták a korábbi identitásopciók helyi értékét: 1918 után, a Soá idején, a kommunista rendszer évtizedeiben, majd végül a rendszerváltáskor. 1918 után megrendült a korábban uralkodó asszimilációs paradigma, az üldöztetések éveiben és közvetlenül azután drámai kérdésként vetődött fel a magyar nemzethez való viszony, tragikus vétségként az asszimiláció. A sorsközösség élménye az identitás homogenizálódását mozdította elő, és megjelentek olyan identitásopciók, amelyek korábban csak alig vonzották a magyar zsidókat – például a cionizmus. A kommunista hatalomátvétel után ismét változtak a keretfeltételek: a kommunista ideológia a zsidó stigmától való megszabadulásnak egy olyan útját ígérte, amely lehetővé tenni látszott az „elutasítás” korábbi magatartásformáinak folytatását, anélkül, hogy ezeket a „nemzethez való asszimiláció” kompromittálódott fogalmi keretében kellett volna értelmezni (lásd Kovács, 1984, 1994). A rendszerváltás előtti és utáni években viszont éppen ezek a magatartásformák váltak kérdésessé, mert egyrészt sokak számára kiderült, hogy nem vezetnek a stigma megszűnéséhez. Ez a tapasztalat a politikai demokrácia viszonyai közt – és különösen az etnikai öntudat világméretű újjászületésének korában – az „elfogadás és átértékelés” – azaz a különféleképpen értelmezett zsidó öntudat újrafelfedezésének – stratégiájára ösztönzött egyes zsidó csoportokat. A nagy történelmi változások tehát új identitásstratégiák kialakítására indították az érintetteket, de hogy ki, melyik stratégiai opciót tartotta a legvonzóbbnak, az

nyilván attól függött, hogy a korábbiak során milyen identitást építettek fel az érintettek, mennyire és milyen irányban távolodtak a hagyományos zsidóságtól.

Ma Magyarországon a zsidósághoz való viszony skálájának egyik végpontján azok csoportja áll, akik szigorúan ragaszkodnak a vallásos hagyományhoz, akiknek a tradíció határozza meg életvitelét. A skála másik végpontján azok találhatók, akik számára zsidó mivoltuk legfeljebb a családi emlékezet hátsó szobájában raktározott származási tény, amelynek nyilvános jelentősége nincs, személyes fontossága csekély. Az országban élő zsidók többsége a két szélső csoport között helyezkedik el, identitásának tartalma lehet a hagyomány valamilyen szinten való fenntartása, lehet a szekuláris, etnikai-nemzeti azonosság tudat, de ugyanígy a felmenők emlékének ápolása, a zsidó kultúrához való kötődés, vagy egyszerűen a magyarországi társadalomban, a zsidó környezetben való otthonosság és védettség érzése. Míg a tradícióörző zsidók nyilvánvalóan az elfogadás stratégiáját követik, a skála másik végpontján lévők pedig az elutasítást, addig ebben a középső csoportban mindkét stratégia jelen van, sőt a pozíciók dinamikusak: a zsidóság stigmájától való megszabadulásra és a zsidóságnak a stigmától való megszabadítására irányuló stratégiák egyaránt megfigyelhetők, sokszor váltakozva az egymás utáni nemzedékekben. Vizsgálatunk ezeknek az identitásstratégiáknak a feltérképezésére irányult.

A korábban mondottaknak megfelelően azt feltételeztük, hogy az identitásstratégiákra nagy hatással van a generációs hovatarozás. A vizsgálat során a ma Magyarországon élő zsidók négy generációját választottuk szét. Az 1930 előtt születetteket, akik a Soát már felnőtt fejjel élték át, az 1930 és 1944 között születetteket, akiknek generációformáló, felnőtt történelmi élményei a sztálinista kommunizmus időszakára estek, az 1945 és 1965 között születetteket, azaz a konszolidált kommunista rendszer, a kádárizmus generációját, és végül azokat, akik 1966 után születtek, és legerősebb generációs élményük a kommunista rendszer felbomlásának folyamata és a rendszerváltás lehetett. A most következő elemzés során azt fogjuk vizsgálni, hogy hogyan változott a származási homogenitás, a zsidó vallásfelekezethez való tartozás és a vallási hagyományhoz való viszony generációról generációra, van-e összefüggés e tényezők között, és hogyan befolyásolják ezek a változások egyes zsidó csoportok identitásstratégiáit. Az elemzés eredményei alapján egy komplex identitás-típológia létrehozására törekszünk, amelynek segítségével majd képet alkothatunk arról, hogy a mai magyar zsidóság különféle csoportjai az „elfogadás” és az „elutasítás” stratégiáinak mely változatait követik.

Vizsgálatunk eredményei szerint a származás és a felekezeti hovatarozás alapján elkülöníthetők a zsidósághoz stabilan beágyazott, a zsidósághoz kötődő, de már szekularizálódott és a zsidóságtól való véglegesen elszakadás útjára lépett csoportok. A származási és felekezeti besorolás alapján kialakított csoportokban nyilván jellegzetesen eltérő a zsidó vallási-kulturális hagyományhoz való viszony. De a nyilvánvaló összefüggés ellenére ez mégis más dimenziója a csoporthoz tartozás vállalásának vagy elutasításának, mint a tisztán formális-intézményes jegyek alapján történő besorolás. A homogén háttérű családokban is eltérő lehet a tradíció vállalásának és követésének foka, és a vegyes háttérű családokban is jelen lehet a vallási-kulturális hagyomány. Ezért a következő lépésben a tradícióhoz való viszonyt vizsgáltuk meg generációs bontásban.

A kérdőívben a zsidó vallási és kulturális hagyományba gyökerező tíz szokásról kérdeztük meg, hogy jelen voltak-e a megkérdezett szülői és jelenlegi családjában. A válaszok a következőképpen oszlottak meg.

A gyerekkori (szülői) és a jelenlegi családi minták egybevetése azt mutatja, hogy az elmúlt fél évszázad során a zsidó vallási-kulturális hagyomány nagy mértékben visszaszorult Magyarországon. A szülők és a gyermekek generációjának korcsoportonkénti összehasonlítása árnyaltabb kép kialakítását is lehetővé teszi. Ezek szerint a szekularizációs folyamatok a legerőteljesebben a mai idősebb korosztályokban mentek végbe, ahol különösen éles a szakadék a gyerekkori és a jelenlegi család gyakorlata között. Míg a 66 évnél idősebbek gyermekkori családjában a tíz hagyomány

1. tábla

Vallási-kulturális hagyományok a gyerekkori és a jelenlegi saját családban a teljes mintában és az egyes életkori csoportokban ¹. (százalékban)

	Teljes minta		18 – 25 év		26 – 35 év		36 – 45 év		46 – 55 év		56 – 65 év		66 – 75 év		75 év fölött	
	Gyerekkori család	Jelenlegi család	Gy. cs.	J. cs.	Gy. cs.	J. cs.	Gy. cs.	J. cs.	Gy. cs.	J. cs.	Gy. cs.	J. cs.	Gy. cs.	J. cs.	Gy. cs.	J. cs.
A szombat megtartása	30	14	8	11	6	18	11	14	20	14	38	10	49	14	58	19
Bójt Yom Kippur idején	52	34	33	44	14	34	23	33	41	38	60	26	80	27	84	40
A széder megtartása	41	29	24	37	13	35	20	34	33	35	46	24	61	21	49	24
Kóser koszt	20	8	5	13	6	14	10	9	13	8	19	5	32	3	42	10
Sólet főzése	59	38	44	50	40	31	50	38	57	43	64	38	73	34	77	35
Mezüze	37	21	25	31	13	26	17	25	24	26	37	11	59	13	66	22
Fiúknál a barmicvah megtartása	36	15	20	25	10	12	16	17	21	16	37	11	59	13	69	16
Zsidó temetkezés (zsidó temető)	64	44	58	51	46	41	58	44	59	50	68	34	79	40	80	45
A fiúgyermekek körülmetélése	41	17	21	23	13	18	19	17	29	12	47	13	65	15	72	22
A hanuka megtartása	43	32	27	39	13	41	22	38	33	36	47	26	67	23	69	28
<i>átlag (darabszám)</i>	<i>4.27</i>	<i>2.48</i>	<i>2.56</i> <i>3.19</i>	<i>1.78</i> <i>2.61</i>	<i>2.25</i> <i>2.62</i>	<i>3.30</i> <i>2.71</i>	<i>4.56</i> <i>1.94</i>	<i>6.15</i> <i>2.01</i>	<i>6.73</i> <i>2.54</i>							

közül átlagban több mint hatot még követtek, jelenlegi családjukban ez a szám háromnál kevesebb. A mai középkorosztályokban – kb. 40 évestől 65 éves korig – már a gyerekkori családokban is kevés zsidó hagyomány volt jelen. Ehhez képest a saját családban már mérsékelt a változás, bár a hagyománytartás még ekkor is csökken. A legfiatalabb korosztályokban viszont jól látszanak a tradíciókhoz való visszatérés bizonyos jelei: a vallási-kulturális hagyomány legtöbb eleme mind a gyerekkori családhoz, mind az idősebb korcsoportok gyakorlatához képest magasabb arányban fordul elő.

A következő lépésben a fenti kérdéssorozat kilenc elemének felhasználásával (a sólet főzésére vonatkozó kérdést kihagytuk) egy kétgenerációs modellt hoztunk létre. A válaszok szerint a szülői

1 Az index-pontszámok a 10-10 gyakorlat előfordulásának egyszerű (azonos súlyú) összegzésére épülnek. Maximális pontszám mindkét esetben 10, a minimális pontszám 0. A táblát egy korábbi elemzés során Angelusz Róbert és Tardos Róbert alakította ki.

családok 26 százalékában és jelenlegi családok 45 százalékában a kérdezett kilenc hagyomány egyike sem volt jelen. A másik póluson a szülői családok 17 százalékában, a jelenlegi családoknak pedig 4 százalékában a vallási-kulturális hagyomány nyolc vagy kilenc elemét tartották eleve – azaz ezek a családok szigorú hagyománytartóknak tekinthetők. A két pólus közötti mezőben helyezkednek el azok a családok, amelyeket csak nagyon vékony szálak kötnek még a tradícióhoz: többségükben a zsidó temetkezés és esetleg egy éves ünnep hagyománya van jelen (1 – 2 elem), és azok, akik nem követik ugyan a hagyománynak a hétköznapi életvitelt szisztematikusan szabályzó részét (szombattartás, kóser háztartás), de a zsidósághoz való tartozás szimbolikus kifejezése juttatására alkalmas hagyományelemek (nagyobb ünnepek megtartása, mezüze) jelen vannak életükben.

A két generációra vonatkozó adatok összevonásával alakítottuk ki a 2. táblában bemutatott csoportokat. A teljes minta 18 százaléka került abba a csoportba, amelyben sem a szülői, sem a jelenlegi családban a hagyomány egyetlen eleme sem volt jelen. A megkérdezettek 11 százaléka esetében volt tradíciókövető mindkét vizsgált generáció (minimum 5 hagyományelem volt jelen). A tradíciót feladó csoportban (28 százalék) a szülők még hagyománykövetők voltak, de a megkérdezettek már legfeljebb két hagyományelem jelenlétéről számoltak be. A tradíciótól távolodók, szekularizálódók közé (15 százalék) a hagyományörző szülők és a nagyobb ünnepeket megtartó leszámazottak csoportja került, a szimbolikus tradícióörzők csoportjában (15 százalék) már mindkét generációra csak a hagyomány szimbolikus kifejezésre juttatása volt jellemző. A visszatérők csoportjában (13 százalék) a szülői családhoz képest a jelenlegi családban erőteljesebben van jelen a zsidó hagyomány.

2. tábla

A szülők és a megkérdezettek viszonya a hagyományhoz: kétgenerációs modell (százalék)

	Teljes minta	18 – 34 év	35 – 54 év	55 – 69 év	70 – év
Nincs tradíció	18	27	24	16	6
Tradíció feladók	28	17	18	35	41
Távolodók	15	3	9	20	27
Szimbolikus tradícióörzők	15	23	19	14	6
Visszatérők	13	20	21	7	4
Tradícióörzők	11	10	9	8	16
<i>összesen</i>	<i>100</i>	<i>100</i>	<i>100</i>	<i>100</i>	<i>100</i>

A generációs adatokból plasztikusan kirajzolódik a kép: a tradíciótól való eltávolodás illetve a hagyomány teljes feladása az 55 éve feletti generációkban ment végbe a legerőteljesebben. Ennek megfelelően a legidősebb generációhoz képest jelentősen csökkent azoknak a családoknak az aránya, amelyekben mindkét vizsgált generációban eleven volt a vallásos hagyomány. De a számok azt is mutatják, hogy a háború után születettek között egy más irányú tendencia is megindult. Egyrészt növekedett a „szimbolikus tradícióörzők” száma, azaz azoké, akik nem mentek tovább a távolodás útján, hanem a zsidósággal való azonosulás egyik kifejezőeszközeként megőrizték a hagyomány követésének azt a szintjét, amelyet szüleitől örökölték. Másrészt ebben a két generációban a legmagasabb a hagyományhoz visszatérők csoportja.

Ha ugyanezeket a tendenciákat részletesebb korcsoportos bontásban vizsgáljuk, akkor az derül ki, hogy a tradíciótól való eltávolodás illetve a hagyomány teljes feladása a 65 és 75 év közöttiek csoportjában volt a leggyakoribb (27 és 43 %), tehát a Soá 1924 és 1933 között született fiatal túlélői között. Ez az a korosztály, amely – az üldöztetések után is Magyarországon maradván – egyrészt a zsidóságból való kilépés új és radikális módjaival kísérletezett (lásd Kovács, 1988), másrészt pedig

a leginkább kiszolgáltatott volt a kommunista rendszer vallásellenes politikájának. A hagyomány teljes hiánya leginkább ennek a generációnak a gyermekeit – az 1954 és 1974 között születetteket – jellemzi (31%). De ugyanez a korosztály az – a kommunista rendszer bukását 15 – 35 éves fejjel megelők – amely a legnagyobb arányban jelenik meg a hagyományhoz visszatérők között (24%). Ezt a tendenciát jól mutatja, hogy a fiatalabb korosztályokban sokkal magasabb a tradíciót őrzők illetve újra felfedezők aránya, mint az idősebbek között, sőt, ha a zsidósághoz való tartozás szimbolikus kifejezési formáihoz ragaszkodókat is számításba vesszük, akkor a 18 és 54 év közöttiek korosztályának többségéről elmondható, hogy tudatosan kötődnek a zsidó hagyományhoz – szemben az idősebbek kevesebb, mint egyharmadával.

Ez az adat érdekes fénybe állítja a származás és hagyománykövetés viszonyát. Mint láttuk a homogén zsidó családokból származók – akiknek mind a négy nagyszülője zsidó – a minta közel háromnegyedét (72%) teszik ki, de ez az arány a fiatal korosztályokban jelentősen alacsonyabb, mint az idősebbekben. Másfelől viszont azt láttuk, hogy a hagyomány tudatos fenntartása a fiatalabb korosztályokban a gyakoribb. Az 3. tábla azt mutatja, hogy a tendencia a 45 évnél fiatalabb csoportokban fordult meg: ezekben a mai családban előforduló hagyományelemek száma nagyobb, mint a szülői családban, míg az idősebbek között ez fordítva volt. A 5. tábla azt mutatja, hogyan oszlanak meg a homogén, illetve nem homogén zsidó családi háttérrel rendelkező családok a hagyományhoz való ragaszkodás illetve eltávolodás mintái szerint.

3. tábla

Származási homogenitás és a hagyományhoz való viszony: háromgenerációs modell (százalék)

	Teljes minta	18 – 34 év	35 – 54 év	55 – 69 év	70 – év
Homogén tradicionális	18 25	15 38	21 30	13 25	19 21
Homogén szekuláris	24 33	12 31	23 33	30 35	30 34
Homogén tradíció nélküli	30 42	12 31	25 36	42 50	40 45
	100	100	100	100	100
Nem-homogén tradicionális	7 25	15 25	9 29	2 13	1 10
Nem-homogén szekuláris	6 21	14 23	6 19	4 27	3 27
Nem-homogén tradíció nélküli	15 54	32 53	16 52	9 60	7 63
	100	100	100	100	100
	100	100	100	100	100

A homogén családi háttér nyilvánvalóan lassította a hagyományfeladás folyamatát: a nem homogén családok több mint felét (54%) jellemzi a tradíció teljes hiánya, míg ugyanez az arány a homogén családok esetében csak valamivel több, mint 40 százalék. Mivel a tradíció tartók aránya mindkét csoportban 25 százalék, ez a különbség a szimbolikus hagyománykövetők (a „szekuláris” csoport) arányának jelentős eltérése miatt alakult ki: ezek a homogén családból származók egyharmadát, a nem homogén családból származóknak viszont csak kevesebb, mint az egynegyedét alkotják.

A generációs adatok itt is azt mutatják, hogy a homogén családokban a hagyománytól való eltávolodás az 55 évnél idősebb korosztályokban volt a leggyorsabb. A 35 – 54 év közötti generációban ugyanakkora a tradíciókövetők aránya a heterogén és a homogén családok csoportján belül. Ennek egyik oka az lehet, hogy a homogén családi háttér megszűnése nem távolította el az érintetteket ugyanilyen sebességgel a hagyománytól. A másik ok nyilvánvalóan a hagyományhoz való visszatérés. A nem homogén családokból származó fiatalok (18 – 34 évesek) körében nem nőtt a hagyománytól való távolság, a homogén családi háttérrel rendelkezők között pedig jól kivehető a hagyományhoz való visszatérés. Mindent összevetve azt mondhatjuk, hogy a származási háttér befolyása a hagyományhoz való viszonyra a fiatalabb generációkban kevésbé erős, mint az idősebbek körében, de a legfiatalabbak között a homogén családi háttér előmozdítja a hagyomány újra felfedezését.

A kétgenerációs modell alapján kirajzolódó hat csoport mindegyike sajátos képet mutat – különösen, ha figyelembe vesszük a generációs különbségeket. Az egyes csoportok – és ezeken belül az egyes generációk – képe alapján jól leírhatók azok a háttér folyamatok, amelyek a megfigyelt tagoltságot kialakították.²

Az *első csoportot* (18%) – mint láttuk – a *tradíció teljes hiánya* jellemzi mind a szülők, mind pedig az megkérdezettek körében. Ennek a csoportnak közel kétharmada a fiatalabb, egyharmada az idősebb generációkhoz tartozik. Ennek a csoportnak a leginkább szembetűnő jellegzetessége a megkérdezettek elődgenerációinak körében végbement gyors iskolai mobilitás – elsősorban a fiatalabb csoportban. Ebben a korosztályban a szülők nagy része már egyetemet végzett, a mobilitási ugrás a nagyszülői és szülői generáció között ment végbe. A megkérdezettek túlnyomó része szintén diplomás. A foglalkozási megoszlást tekintve az egész csoport arculatára a beosztott értelmiségi foglalkozások a jellemző, az idősebbekre a vezető beosztások, illetve a beosztott tisztviselői státusok, de a fiatalabbakra már az önállóság és a vállalkozás. Az idősebbeknek 38 százaléka volt MSZMP-tag, a fiatalabbaknak már csak kilenc. A zsidó identitástól való fokozatos távoldódás jól megjelenik a csoportra és a korosztályi alcsoportokra jellemző identitásválasztásokban.

A „*magyar-zsidó*“ kontinuumon a csoport tagjaira a „*magyar*“ és az „*inkább magyar*“ identitások választása a jellemző, az „*erős – tradicionális – mérsékelt – sérelmi – asszimiláns*“ identitás változatokból pedig a fiatalokra mindenekelőtt az „*asszimiláns*“. Az idősebbek között viszont – kis súllyal – a „*sérelmi*“, sőt a „*mérsékelt*“ identitás variáns is megjelenik. Az egész csoport – de különösen a fiatalabbak – társadalmi kapcsolatrendszere heterogén, nyitott: sem lakóhelyükön, sem személyes kapcsolataikban nem jellemző zsidók gyakori jelenléte.

Mint az adatokból látható, ennek a csoportnak az arculatát annak a háború után született generációnak a tagjai határozzák meg, akiknek szülei – az apák – az üldöztetéseket követő évtizedekben hozták be azokat a mobilitási hátrányokat, amelyeket a harmincas-negyvenes években kellett elszedniük. A kommunista rendszer első évtizedeiben lezajlott kompenzációs mobilitás – az egyetemi végzettség megszerzése, a foglalkozási hierarchiában való előre haladás, vagy egyenesen a politikai szervezetekben való karrier – azonban csak a zsidó önazonosságtól való gyors eltávolodás árán valósulhatott meg. Ennek a mobilitási pályának a gyors bejárását könnyítette meg a pártideológiával mint újfajta asszimilációs ideológiával való azonosulás (lásd erről Karády, 1984, 110 – 121; Kovács, 1984, 10 – 15.). Korábbi vizsgálataink azt jelezték, hogy ebben a generációban volt a leggyakoribb az asszimiláció legszélsőségesebb, disszimulációba – azaz a zsidóság tagadásába átmenő – formája. Az 1980-as évek első felében végzett kutatásunk során azt találtuk, hogy háború után született interjúalanyaink egynegyede nem családtagjaitól tudta meg, hogy zsidó, egyötödüket pedig viszonylag érett fejjel világosították fel szülei származásuk titkáról.

2 Az alább következő elemzés során egy két korosztályos modellt alkalmaztunk: az 1945 előtt és az 1945 után születettek korcsoportját hasonlítottuk össze.

Ebben a csoportban egyértelműen a kommunista „kádergeneráció“ gyermekei voltak többségben (lásd Erős, 1992, 89 – 93; Kovács, 1992, 101 – 104; Erős, Kovács, Lévai, 1985). Nos, ez a jelenség a most vizsgált csoportra is jellemző: a hagyománytól már az apagenerációban elszakadt csoport tagjai közül szignifikánsan kevesen (43%) tudták meg „természetes” körülmények között, hogy zsidók, és szignifikánsan sokan (12%) pedig csak felnőtt korukban. Ebben a csoportban az egész népesség átlagánál szignifikánsan többen vannak azok, akik a zsidósághoz való viszonyt firtató kérdésekre jellegzetesen az azonosulás elutasítását jelző válaszokat adtak: zsidó mivoltuknak semmilyen, vagy csak csekély jelentőséget tulajdonítanak, azt tartanak kívánatosnak, hogy a zsidók lehetőleg teljesen beolvadjanak a környező társadalomba, Izraellel kapcsolatban semmilyen vagy negatív érzelmeket táplálnak. Ebben a csoportban voltak a legkevesebben azok, akik szívesebben élnének olyan településeken vagy negyedekben, ahol több a zsidó, akiknek baráti köre nagyobbrészt zsidókból áll, és akik úgy gondolják, hogy a zsidók jobban összetartanak, mint mások.

Mindent összevetve valószínűsíthető, hogy ennek a csoportnak egy jelentős része az „elutasítás” *identitásstratégiáját követi*, és a zsidóságból való végleges kilépés, a környező társadalomban való teljes felszívódás útján halad.

Az általunk azonosított *második csoportban* (28%) sincs már jelen a zsidó hagyomány, a *tradíció feladása* azonban itt az utolsó két generáció – a megkérdezett és szüleinek generációja – idején ment végbe. Ennek a csoportnak a kétharmada tartozik az idősebb, egyharmada a fiatalabb korosztályhoz. A mobilitás ebben a csoportban is gyors volt, de később ment végbe, mint az előzőben. A fiatalabb megkérdezettek csoportjára itt nem jellemző, hogy már az apai generáció is egyetemet végzett. A felfelé irányuló mobilitás az apák között kezdődött és a megkérdezettek között is tart. Az idősebbek között jellemző módon az apai és a nagypapai generációra egyaránt az alacsonyabb iskolázottság jellemző. Egyes adatok arra mutatnak, hogy a hagyományt feladó idősebbek alcsoportjában sokan lehetnek olyanok, akiket a zsidó hagyománytól nem a gyors mobilitás, hanem életfeltételeik alakulása szakíthatott el: ebben az alcsoportban viszonylag sok kis vidéki településeken élő, alacsony iskolai végzettségű, viszonylag szegény embert találunk, akikre – szemben a fiatalok egyértelműen „asszimiláns” identitásával – inkább a „mérsékelt” vagy „sérelemi” identitás típusok jellemzők. Ennek a csoportnak sok tagját nyilván a zsidó környezet megszűnése készítette a hagyomány gyors és teljes feladására. A volt párttagok aránya ebben az idős csoportban is magas – a legmagasabb az idős csoportjai között (45%).

Ennek a csoportnak a jellegét az előző csoportba tartozók szüleinek generációja határozza meg. A csoport magvát alkotó idősebb korosztály tagjai éltek az 1945 után megnyíló mobilitási lehetőségekkel – és alkalmazkodva a feltételekhez, erőteljesen eltávolodtak a zsidó hagyománytól. Az „elutasítók” vidéki eredetű alcsoportjának leszármazottai megjelennek ebben a csoportban is: a népesség átlagánál jelentősen több vidékit találunk közöttük. A két faktor – a mobilitás és a zsidó környezetből való kiszakadás – együttes hatása bizonyára felgyorsította az elszakadás folyamatát és az elutasítás stratégiájának kialakulását. Nyilvánvalóan az életkori hatás következménye, hogy ebben a csoportban – bár a népesség egészéhez képest itt is azok vannak szignifikáns többségben, akik nem tulajdonítanak jelentőséget zsidóságuknak – az előző csoportnál többen éreznek erős kötődést a zsidósághoz és Izraelhez, és többen vannak, akiknek baráti köre zsidókból áll. A beolvadás és elkülönülés kérdéskörét érintő válaszok egyértelműen jelzik, hogy ez az a közeg, amelyben a hagyománytól való elszakadás életstratégiává vált: ebben a csoportban szignifikánsan többen vannak az átlagnál azok, akik szerint a zsidóknak még ma is többet kellene tenniük a beilleszkedés érdekében, és akik a fiataloknak azt tanácsolnák, hogy „*inkább az asszimiláció felé vegyenek irányt*”. Jellemző a csoport szignifikáns (relatív) többségének állásfoglalása a vegyes házasságokról: több ilyen házasságot tartanának kívánatosnak, holott nem utasítják el feltűnően nagy számban azt a kijelentést, hogy az ilyen házasságok „*veszélyeztetik a zsidóság fennmaradását*”. Ennek a csoportnak a többsége tehát szintén a kilépők, az elutasítás stratégiáját követők közé sorolható.

A *harmadik csoportba* azok tartoznak, akik már nem követik szigorúan a hagyományt, de még nem is szakadtak el teljesen tőle. Ezt a csoportot, amely a minta 15 százalékát tette ki, és amelyben a fiatalok aránya 25%, az idősebbeké viszont 75%, a *távolodók vagy szekularizálódók* csoportjának neveztük. Az idősebbek és a fiatalabbak alcsoportja között nagy különbségek vannak. A fiatalok között sok a diplomás, a csoport tagjai az apákhoz képest észrevehetően magasabb iskolázottságúak. Sok köztük a budapesti, az anyagi javakkal jól ellátott, vállalkozóként dolgozó személy. A csoport arculatát azonban az idősebbek határozzák meg. Ők – akárcsak szüleik – alacsonyabb iskolázottságúak, jelentős mobilitás ebben az alcsoportban nem ment végbe. A csoport foglalkozási struktúráját a kishivatalnokok és a szakmunkások az átlagosnál nagyobb arányú jelenléte jellemzi. Több mint egyharmaduk volt párttag. Az egész csoportra az „erős” identitás a jellemző. A fiatalabbak identitás mintái nem térnek el az egész népességétől, az idősebbek között viszont a „tradicionális” identitás gyakoribb, mint az átlag.

Ennek a csoportnak a zöme ugyanahhoz a generációhoz tartozik, mint a tradíciót feladóké. A különbség közöttük elsősorban az, hogy ennek a csoportnak a tagjai jóval kisebb mértékben éltek a háború után megnyíló mobilitási lehetőségekkel, mint az előbbiek. A felgyorsult mobilitás inkább csak a fiatalokra jellemző. A csoport legnagyobb részét azokból a túlélőkből áll, akik a háború után is „*kiszsidók*” maradtak. Jellemző rájuk a zsidósághoz és a zsidó államhoz való viszonylag erős érzelmi kötődés. Nagyrészt zsidó környezetben élnek: a csoporttagok több mint felének baráti köre túlnyomórészt zsidókból áll.

A *negyedik csoportban* – a népesség 15 százalékát kitevő – *szimbolikus tradícióőrzők* csoportjában a szekularizáció első lépése, a szigorú hagyománytól való elszakadás már a szülőgenerációban megtörtént, de aztán nem folytatódott: a megkérdezettek máig fenntartják és gyakorolják a hagyomány bizonyos elemeit. Ennek a csoportnak egyharmadát teszik ki az idősebbek, kétharmadát a fiatalabbak. A csoport tagjaira a budapesti lakóhely a jellemző, bár az idősebbek között az átlagnál magasabb a falusiak aránya. A fiatalok csoportjában a nagy mobilitási ugrás a nagyapák és az apák generációja között ment végbe, a megkérdezettek között nagy azok aránya, akiknek mindkét szülője diplomás. Az idősebbekre az irodai alkalmazott, a fiatalabbakra itt is az önálló-vállalkozó foglalkozási kategória a jellemző. A fiatalok életviszonyai ebben a csoportban is jobbak, mint az idősebbeké. Az idősebbek között a „*tradicionális*” identitás átlagosnál gyakoribb jelenléte érzékelhető.

Ez a csoport bizonyos jegyeit tekintve az első csoporthoz hasonlít: főleg a háború után született nemzedék olyan tagjaiból áll, akiknek szülei már megtették a mobilitási ugrást, és egyetemi diplomát szereztek. Az alapvető különbség a tradíciótól teljesen elszakadt első csoporttól abban áll, hogy ebben a csoportban a szülők körében még sokkal elevenebb volt a hagyomány, mint az első csoport szülőgenerációjában. Bár mindkét csoport többségére – ez nyilvánvaló életkori hatás – a hagyomány hiánya a jellemző, a különbség a két csoport között mégis nagy. Míg az első csoportban a gyermekkori családok 62%-ában egyáltalán nem, 22%-ban pedig csak kevéssé volt „*zsidó léghör*”, addig a szimbolikus tradícióőrzők gyermekkori családjainak csak 20%-át „*nem jellemezte zsidó léghör*” (30%-ot pedig pedig kevéssé).

Az *ötödik csoport* a hagyományhoz *visszatérők* csoportja (13%). Ez egy fiatal csoport – négyötöde a fiatalabb korosztályokhoz tartozik. Ez az első csoport, amelyben a nemek aránya eltér az átlagostól: tagjai között több a nő, mint általában. A hagyományhoz való visszatérés budapesti jelenség. A visszatérők szülei általában diplomások, a mobilitási ugrás a nagyszülők és a szülők generációja között zajlott le. A csoport tagjai általában jó körülmények között élnek, a foglalkozási struktúrában az önállók között megjelennek az értelmiségi foglalkozásúak. A csoport tagjai zárt zsidó környezeti hálóban mozognak, identitásuk a magyar – zsidó dimenzióban „*zsidó*” és „*tradicionális*”.

Ez a fiatal csoport a kommunista rendszer felbomlása és bukása korszakának szülötte. Bár zsidó identitása kétségtelen erős, ez az identitás szerzett identitás. A csoporthoz tartozó fiatal értelmiségiek családi háttere nagyon hasonlít a tradíciótól teljesen elszakadt első csoport fiatalabb

tagjainak háttéréhez: már a szülői családban sem volt jelen a hagyomány. Jellemző adat, hogy a csoport tagjainak 15%-a csak felnőtt fejjel tudta meg, hogy zsidó és csak 49%-a a családban, „természetes úton“. Szignifikáns többségüknek családjában a zsidóságról „szinte sosem esett szó“. A „visszatérés“ nem jelenti a tradíció teljes rendszerének felélesztését. A csoport tagjainak csak 10%-a követi szigorúan a vallási hagyományt. Általában beolvadás ellenesek, erőteljesen rokonszenveznek Izraellel. Szignifikáns arányban ellenzik a vegyes házasságokat, és bár baráti körük kimagasló arányban kizárólag, vagy nagyrészt zsidókból áll (69%), szívesebben élnének olyan környezetben, amelyben több a zsidó. Ez a csoport az „önkéntes zsidók“ csoportja (Pinto, 2000) – nyitva állt előttük a „kilépés“ lehetősége, de az „elutasítás“ helyett az „elfogadás“ stratégiáját választották.

Végül a hatodik csoport a tradícióőrök csoportja. Ennek – a minta 11 százalékát kitevő – csoportnak a fele fiatal, a fele idősebb. A csoport társadalmi státusa a népesség egészéhez képest viszonylag alacsony: az idősebbekre az általános iskolai végzettség, de a fiatalabbakra is csak a középfokú iskolázottság a jellemző. A megkérdezettek szüleinek iskolai végzettsége is nagy arányban alacsony: a csoporthoz tartozók jelentős része az iskolai mobilitás szempontjából stagnáló családokból származik. A csoport tagjai közül az átlagnál többen laknak Budapesten kívül, és a budapestiek közül az alacsonyabb státusú kerületekben. Az idősebbek között a fizikai munkával járó foglalkozások, a kisegítő munkát végző családtagok és a háztartásbeliek fordulnak elő az átlagnál többen. A csoport tagjainak életkörülményei – a társadalmi státus mutatóinak megfelelően – az átlagnál sokkal szerényebbek. Mind az idősebb, mind a fiatalabb generációra a „tradicionális“ és az „erős“ zsidó identitás a jellemző – az utóbbi különösen a fiatalokra. A fiatalok zártabb zsidó környezetben élnek, mint az idősebbek, ami arra utal, hogy korosztályukon belül elszigeteltebbek, mint az előző generáció.

Ez a csoport a vallásos zsidóság megmaradt zárványa a magyar zsidó társadalomban. Egyötöde szigorú értelemben vallásos, a többiek a vallási hagyomány vizsgált elemeinek több mint felét követik. Alacsony – legalábbis a több csoportnál alacsonyabb – társadalmi státus, csekély mobilitás jellemzi a csoportot, amely viszonylag zárt hálózatot alkot.

Ha áttekintjük azokat a tényezőket, amelyek az „elutasítás“ vagy az „elfogadás“ identitásstratégiáját gyakorló csoportokat jellemzik, akkor úgy látszik, hogy a stratégia megválasztásában három tényezőnek van kiemelkedő szerepe: az életkornak, a családon belüli mobilitásnak és annak, hogy a generációváltás idején milyen erős volt a családban a zsidó hagyomány. A házassági heterogámia hatása az előző változók függvényének látszik. A nagypapa- és az apageneráció közötti lezajlott mobilitás a vegyesházasságok gyakoriságának növekedésével járt: a felfelé mobil családokban szignifikánsan gyakoribb a vegyes házasság, mint az átlag. Ez azonban már nem jellemző azokra a családokra, amelyekben a mobilitási ugrás az apa és a megkérdezett nemzedéke között ment végbe.

Az „öreg“ csoportokban (2. és 3. csoport) egyértelmű, hogy a mobilitás a legerősebben ható háttértényező. A csoport tagjait a három generáción át zajló mobilitás terelte az „elutasítás“ stratégiájának útjára. Hogy milyen messze jutottak el ezen az úton – a tradíció teljes feladásáig vagy bizonyos elemeinek szimbolikus fenntartásáig –, az a szülőgeneráció kiinduló pozíciójától – társadalmi státusától – függött, hiszen ebben a generációban a hagyomány mindkét csoportban még egyforma erősen volt jelen.

A „fiatal csoportokban“ (1. és 4. csoport) a mobilitás hatása már csak közvetve hat: mindkét csoportban már a szülőgenerációra a felső társadalmi státus a jellemző. Arra, hogy az első csoport a teljes elutasítás stratégiáját választotta, a második pedig a „szimbolikus vállalás“ stratégiáját minden jel szerint az volt a legnagyobb hatással, hogy a mobilitási pálya lezárulása után mennyire volt még eleven a családban a zsidó hagyomány. Ez nyilvánvalóan sok véletlen tényezőtől is függött – például együtt éltek-e a családdal a hagyományt még életben tartó nagyszülők.

Az ötödik és a hatodik csoport nem illeszthető be ebbe a magyarázó sémába, hiszen a „visszatérők“ esetében a vállalás stratégiája tudatos választás, nem következik a családra jellemző vál-

tozókából. Mindazonáltal talán kijelenthető, hogy a legfiatalabb generációban nagyobb az esélye a hagyományhoz való szimbolikus kötődés fenntartásának illetve a hagyomány bizonyos elemeihez való visszatérésnek azokban az esetekben, amelyekben a család mobilitási pályája már a szülőgenerációban tetőződött.

A hagyományt vállaló illetve elutasító csoportokról kialakult mintázathoz jól illeszkedik az a kép, amely vizsgálatunk adatai alapján a megkérdezettek gyermekeiről rajzolható. A 2015 család 2142 gyermekének kb. a fele nőtt fel olyan családban, amelyben a zsidó hagyomány már egyáltalán nem volt jelen. Ez az arány a különböző generációkban közel azonos, de a legmagasabb az 55 és 69 évesek gyermekei – azaz a mai 25 – 50 – évesek körében.

A szülők – azaz a megkérdezettek – állítása szerint a vizsgált családok kétharmadában egy olyan gyermek sincs, aki legalább a hagyomány bizonyos elemeit fenntartaná. Figyelemre méltóak azonban itt is a generációs különbségek. Míg a hetven éven felüliek gyermekeinek majdnem 80 százaléka fordított teljesen hátat a hagyománynak, addig ez az arány a 35 – 54 évesek gyermekeinek – azaz a mai kb. 15 – 35 évesek – csoportjában csak 59 százalék. A hagyományhoz való viszony természetesen nagymértékben függ a tradíció jelenlététől a szülői családban. A hagyomány hiánya leginkább az első, a második és a harmadik (a teljesen tradícionélküli, a tradíciótól az utolsó generációváltáskor elszakadó és a szekularizálódó) csoport gyermekeire a jellemző, de érdekes módon a második csoportban a legerősebb és a harmadikban majdnem olyan erős, mint ez elsőben. Ez elsősorban nyilván a generációs hatással magyarázható, de azt is jelzi, hogy a mobilitás lelassulásával a tradíció feladásának üteme is lassul. A generációs hatást és a hagyomány jelenlétének hatását mutatja a 8. tábla: a hagyományt életben tartó gyermekek aránya erősen függ a hagyomány meglététől a szülői családban, de az 55 évnél fiatalabb szülők csoportjában még azok között is sokkal nagyobb, akik egyáltalán nem hagyománytartók (a 18 – 34 éves csoport adatait befolyásolja, hogy a már megszületett gyermekek nagy része még kiskorú).

4. tábla

A tradícióörző gyermekek aránya a megkérdezettek családjában életkor és a tradíció jelenléte szerint (százalék)

Szülők életkora	Hagyomány a megkérdezett szülő családjában	
	jelen van	nincs jelen
18 – 34 év	39	6
35 – 54 év	47	15
55 – 69 év	36	12
70 év felett	28	9

A zsidó hagyomány elemeinek jelenléte egy viszonylag erős identitásigény megnyilvánulását jelzi, hiszen – mint az identitás tartalmi elemeiről végzett vizsgálódásaink mutatták – , a felnőtt zsidó népességben az identitás legsúlyosabb eleme a múlt, elsősorban az üldöztetések emléke és a zsidósághoz tartozás szubjektív érzése. Ezért a gyermekgeneráció vizsgálatakor egy „gyengébb” identitáscímeként is használtunk: azt kérdeztük, hogy a gyermekek közül hányan tekintik magukat zsidónak. A válaszok szerint a megkérdezett 1382 gyermekes család 29 százalékában egy gyermek sem tartja magát zsidónak. A generációs különbségek most is nagyok: a zsidó önbesorolás elutasító gyerekek aránya az 55 és 69 év közötti szülőgenerációban a legmagasabb (36%). Természetesen nagy a különbség a hagyományt valamilyen formában még fenntartó és az attól teljesen elszakadt családok gyermekei között is: az utóbbiak több mint 40 százalékában egy gyerek sem tartja magát zsidónak.

A generációs különbségek és a hagyomány meglétének együttes hatását a 5. tábla mutatja.

5. tábla

A magukat zsidónak valló gyermekek aránya a megkérdezettek családjában életkor és a tradíció jelenléte szerint (százalék)

Szülők életkora	Hagyomány a megkérdezett szülő családjában jelen van nincs jelen	
18 – 34 év	88	76
35 – 54 év	82	57
55 – 69 év	77	54
70 év felett	84	67

Összegzés

A magyarországi történelmi fejlődés sajátos vonásai következtében a 19. század elejétől fogva a magyar zsidóság számára – amelynek nagy része a „nyugati zsidóság” útját járta – rendkívül kedvező feltételek kínálkoztak a magyar társadalomba való illeszkedésre. Ennek a folyamatnak az eredményeképpen alakult ki a híres „zsidó-magyar” szimbiózis. (Mendelsohn, 1983. 7, 84 – 129, különösen 87 – 99). Ezt borították fel az első világháború utáni változások – amelyek következtében „...egy ország, amely >jó volt a zsidók számára< szinte egyik napról a másikra egy antiszemita hisztériával átitatott országgá alakult”. (Mendelsohn, id. mű 98.) – és a magyar holocaust. Úgy látszott, hogy a két világháború közötti évek és a Shoa tapasztalatai gyökeresen átalakítják a magyar zsidók egy jelentős részének identitásstratégiáját. A világháború utáni években virágkorukat érték a cionista mozgalmak az országban: a rendelkezésre álló adatok szerint 1948-ban a cionista pártoknak összesen 11 000 – 15 000 tagjuk lehetett, és a cionisták több mint 58 ezer sékelt gyűjtöttek – azaz a túlélők kb. egynegyede támogatta az „elutasítás stratégiájának” szekuláris és modern alternatíváját kívánó politikai mozgalmat, amely korábban évtizedekig a magyar zsidó közélet margóján tengődött (lásd Novák, 2000, 43, 151).

Az elfogadás új stratégiájának kialakítását, azaz a zsidó identitás nemzeti-szekuláris rekonstrukciójának lehetőségét csírájában elfojtotta a kommunista hatalomátvétel. Az 1948 utáni években először a nemzeti-etnikai törekvéseket törte le kíméletlenül a kommunista politika, azután pedig – az általános vallásellenesség politikájának következményeképpen – a zsidó hitfelekezet tevékenységét is oly mértékben korlátozta, hogy még a hagyományos vallási önazonosítás – az „elfogadás stratégiája” másik alternatívájának – lehetősége is elképesztő mértékben beszűkült. A represszió és ezzel egyidejűleg a teljes beolvadás új útjának csábítása alakította ki azt a képet, amelyet felmérésünk az 1935 és 1950 között született korosztályról mutat. Ennek a korosztálynak a tagjai – különösen, ha felfelé irányuló mobilitási pályát jártak be – az összes többi korosztálynál messzebb jutottak el a zsidó identitás elutasításának útján.

A zsidó identitás ily mértékű kiüresedése nagymértékben befolyásolta a következő generáció viszonyát a zsidósághoz – de nem tette lehetetlenné, hogy érzékelhető mértékben megjelenjen a zsidó identitás tartalmas újradefiniálásának igénye – különösen az 1970 után születettek körében. Mint felmérésünk adatai megmutatták, a 18 – 34 közötti generáció kb. 40%-a származik homogén családból és 30%-uk a hagyománykövető. A 35 – 54 közötti generációban 69% a homogén családok aránya és szintén 30% a hagyománykövetőké. Az idősebbek között viszont 85%-nál többen származnak homogén családokból, de csak 20% örizte meg többé-kevésbé a tradíciót. A vegyes házasságokból származók arányának növekedését tehát nem követi ugyanolyan gyorsan a hagyomány feladása. Mindent összevetve, a 18 és 34 év közöttiek kb. felének családjában van jelen komolyabb vagy csak szimbolikus formában a zsidó hagyomány valamilyen eleme.

A zsidó identitás rekonstrukciójának ez a folyamata a fiatal generáció körében már a nyolcvanas évek vége felé megindult, de a kommunista rendszer szétesése után gyorsult fel. Ennek oka egyrészt az etnikai és vallási identitások iránti igény általában vett felerősödése, ami természetes jelenség nagy társadalmi változások idején. Ezt a fajta identitáskeresést csak erősítette a multikulturalizmus divatja is. Az „*elfogadás stratégiájának*” megválasztását megkönnyítette a határok megnyílása, elsősorban az Izraellel és az Egyesült Államokban élő zsidósággal gyorsan kiépülő kapcsolatok. De – mint ezt máshol kifejtettem – (Kovács, 2000), az identitáskeresés legfőbb motívuma a megszabadulás vágya volt attól a stigmatizált identitástól, amely a korábbi generációt jellemezte. Sok zsidó van Magyarországon, aki azt mondja, hogy csak akkor tekinti magát zsidónak, ha antiszemitizmussal találkozik. Úgy érzik, hogy kívülről definiálják a határokat, amely a többiektől elválasztja őket. De ez a definíció, a stigma, beépül az érintettek gondolkodásába, viselkedésébe. A stigmatizáltak – mégha úgy érzik is, hogy stigmatizáltságuknak semmi alapja –, törekszenek olyan viselkedési formák, kommunikációs szabályok kialakítására, amelyek megkönnyítik a stigmával való együttélést. Ennek egyik következményeképp akarva-akaratlan maguk is határt húznak csoportjuk és a többiek közé. Tartanak – most mindegy, hogy joggal, vagy jogtalanul – olyan társadalmi konfliktusoktól, politikai jelenségektől, retorikától, amelyek másokban nem keltenek félelmet. Másként cselekszenek, másként beszélnek, más jelentést tulajdonítanak bizonyos gesztusoknak, szavaknak, viselkedéseknek a csoporton belül, mint kívül. Ez a magatartás azonban, amit a stigmával való együttélést megkönnyítésére alakítottak ki, azonosítható – mind a csoporton belüliek, mind a csoporton kívüliek számára. Azonosítható – tehát identitást jelent, mégpedig sokszor gyötrő, terhes identitást. Ezért a fiatal generáció számára, akik szüleik kötöttségei nélkül, szabadon élhetnek ebben a mostani világban, nemhogy nem vonzó, hanem egyenesen elviselhetetlen. Nem csoda, hogy közülük sokan keresnek pozitív öndefiníciót zsidóságuk számára, amelyet aztán nyíltan vállalnak. Sőt, maga a nyílt vállalás is az identitásteremtés része.

Az új identitásstratégiát kereső családoknak a többsége tehát már nem áll olyan asszimilációs nyomás alatt, mint elődeik – társadalmi mobilitásuk befejezettnek tekinthető és az őket körülvevő világ elvárásai nagyban megváltoztak. A körülmények megváltozásának fontos következményei vannak: valószínű, hogy a magyarországi zsidók körében egy viszonylag jelentős csoport a belátható jövőben is fent fog tartani egy önmagát a zsidó hagyománnyal kifejezésre juttató identitást

Irodalom

- ERŐS, F.: A zsidó identitás szerkezete Magyarországon a nyolcvanas években. In: ERŐS, F. – KASHTI, Y. M. – KOVÁCS, M. M. (szerk.): „Zsidóság, történelem, identitás”. Budapest : T-Twins Kiadó, 1992.
- ERŐS, F. – KOVÁCS, A. – LÉVAI, K.: Hogyan jöttem rá, hogy zsidó vagyok? Medvetánc, 1985, No. 2 – 3, 129 – 145.
- MILTON, G.: Assimilation in American Life. Oxford : University Press, 1964.
- KARÁDY, V.: Szociológiai kísérlet a magyar zsidóság 1945 és 1956 közötti helyzetének elemzésére. In: Zsidóság az 1945 utáni Magyarországon. Párizs: Magyar Füzetek Kiadása, 1984.
- KARÁDY, V.: Zsidóság, modernizáció, polgárság. Budapest : Cserépfalvi.
- KARÁDY, V.: Zsidóság Európában a modern korban. Budapest : Uj Mandátum, 2000.
- KATZ, J.: „Kifelé a gettóból”. Budapest, MTA Judaisztikai Kutatócsoport, 1995.
- KOVÁCS, A.: A zsidókérdés a mai magyar társadalomban. In: „Zsidóság az 1945 utáni Magyarországon”. Párizs : Magyar Füzetek Kiadása, 1984.
- KOVÁCS, A.: Identitás és etnicitás. Zsidó identitásproblémák a háború utáni Magyarországon. In: ERŐS, F. – KASHTI, Y. M. – KOVÁCS, M. M. (szerk.): „Zsidóság, történelem, identitás”. Budapest : T-Twins Kiadó, 1992.

- KOVÁCS, A.: Asszimiláció, antiszemitizmus, identitás. A zsidóság a modern magyar társadalomban. In: VÍG, M. (szerk): „Hogyan éljük túl a XX. századot?“ Budapest : Századvég Kiadó, 1992.
- MENDELSON, E.: The Jews of East Central Europe between the World Wars. Bloomington : Indiana University Press, 1983.
- NOVÁK, A.: Átmenetben. A cionista mozgalom négy éve Magyarországon. Budapest : Múlt és Jövő Kiadó.
- PINTO, D.: The Third Pillar? Toward a European Jewish Identity. In: KOVACS, A. (Ed.): Jewish Studies at the Central European University. Public Lectures 1996 – 1999. Budapest : CEU, 2000.
- TAJFEL, H.: The Social Psychology of Minorities. In: Human groups and social categories. Cambridge, London, New York : Cambridge Univ. Press, 1981, Ch. 15. p. 309 – 344.

Židovská skupina a stratégie jej identity v dnešnom Maďarsku

Resumé

Pre Židov v Uhorsku sa od začiatku 19. storočia vytvorili v dôsledku osobitých črt uhorského historického vývinu veľmi priaznivé podmienky pre ich integráciu do uhorskej spoločnosti. Výsledkom tohto procesu sa stala povestná židovsko-maďarská symbióza. (Mendelsohn, 1983, 7, 84 – 129, najmä 87 – 99) To všetko sa však zmenilo po prvej svetovej vojne. „...*štát, ktorý 'bol dobrý pre Židov' sa takmer z jedného dňa na druhý stal štátom presiaknutým antisemitizmom*“ (Mendelsohn, 98) – a neskôr sa stal priestorom aj pre maďarský holocaust. Zdalo sa, že roky medzi dvomi svetovými vojnami a skúsenosti Shoa radikálne zmenia stratégiu identity veľkej časti maďarských Židov. Po druhej svetovej vojne prežívalo sionistické hnutie v štáte svoj zlaté obdobie. Podľa dostupných údajov vieme, že v roku 1948 sionistické strany mohli mať 11 000 až 15 000 členov. Vtedy sionisti vyzbierali 58 000 šékelov, teda z tých, ktorí prežili vojnu, asi jedna štvrtina podporovala politickým hnutím žiadanú sekulárnu a modernú alternatívu „stratégie odmietnutia“, ktorá bola desaťročia na okraji verejného života Židov žijúcich v Maďarsku (viď Novák 2000, p. 43, p. 151).

Vytvorenie novej stratégie prijatia, teda možnosť národno-sekulárnej rekonštrukcie židovskej identity, už v zárodku bolo potlačené po prevzatí moci komunistami. Politika komunizmu po roku 1948 najprv bezohľadne potlačila židovské národno-etnické snahy a potom, v dôsledku všeobecných proticirkevných aktivít, obmedzila činnosť židovskej cirkvi v takej miere, že aj tradičná náboženská identita, druhá alternatíva „stratégie prijatia“, sa v zarážajúcej miere zúžila. Represia a súčasne lákanie na novú cestu úplnej asimilácie vytvorili obraz, ktorý zachytáva naša anketa medzi ľuďmi narodenými v rokoch 1935 a 1950. Príslušníci týchto vekových skupín – najmä tí, ktorí majú vyššie vzdelanie, odmietajú vo väčšej miere židovskú identitu ako iné vekové skupiny židovského obyvateľstva.

Fakt bezobsažnosti identity Židov vo veľkej miere ovplyvnil pomer nasledujúcej generácie k židovstvu – ale neznemožnil to, aby sa v citelnom rozsahu objavilo hodnotné znovudefinovanie židovskej identity – najmä medzi ľuďmi narodenými po roku 1970. Ako ukázali údaje našej ankety, 40% generácie vo veku od 18 do 34 rokov pochádza z homogénnych židovských rodín a z nich 30% udržiava tradície. Vo vekovej skupine od 35 do 54 rokov pomer homogénnych rodín je 69% a tradíciu udržiava 30%. V staršej vekovej kategórii 85% Židov pochádza z homogénnych rodín, ale z nich len 20% zachovalo viac či menej tradíciu. Z toho vysvitá, že za rastom pomeru osôb z miešaných manželstiev nenasleduje veľmi rýchlo vzdanie sa tradície. Keď porovnáme tieto údaje, zistíme, že v polovici tých rodín, ktoré sú vo vekovej skupine od 18 do 34 rokov, je prítomná niektorá zložka židovskej tradície vo väčšej alebo aspoň v symbolickej forme.

Tento proces rekonštrukcie židovskej identity u mladej generácie začal koncom 80. rokov, ale jeho urýchlenie možno pozorovať po rozpade komunistického režimu. Príčinou toho bolo všeobecné posilnenie požiadavky etnickej a náboženskej identity, čo je prirodzeným javom v čase veľkých spoločenských zmien. Tento druh hľadania identity zosilnila aj móda multikulturalizmu. „*Stratégiu prijatia*“ uľahčilo aj otvorenie hraníc, v prvom rade rýchlo sa budujúce vzťahy so Židmi žijúcimi v Izraeli a Spojených štátoch amerických. Ale hlavným motívom hľadania vlastnej identity bola túžba po oslobodení sa od tej stigmatizovanej identity, ktorá charakterizovala predchádzajúce generácie (Kovács 2000). V Maďarsku je veľa takých Židov, ktorí hovoria, že len vtedy sa považujú za Židov, keď sa stretnú s antisemitizmom. Tie hranice, ktoré ich oddeľujú od ostatných, definujú z vonkajšieho pohľadu. Ale táto definícia, táto stigma, sa aj tak dostane do myslenia a správania týchto ľudí. Stigmatizovaní, aj keď cítia, že ich stigmatizovanie nemá nijaký základ, usilujú sa vytvoriť také formy správania alebo pravidiel komunikácie, ktoré uľahčia spolužitie so stigmou. Dôsledkom toho, chtiac či nechtiac, aj oni budujú bariéry. Obávajú sa, právom alebo neprávom, takých spoločenských konfliktov, politických javov, rétoriky, ktoré v ostatných budia strach. Ináč konajú, ináč rozprávajú, iný význam pripisujú určitým gestám, slovám, správaniu sa v skupine a mimo nej. Toto správanie, ktoré vyvinuli pre ľahšie spolužitie so stigmou, je totožné pre tých, ktorí žijú v skupine, ale aj pre tých, ktorí žijú mimo nej. Totožnosť, čo znamená identitu, veľakrát sužujúcu, obtiažnu identitu. Preto pre mladú generáciu, ktorá môže žiť slobodne bez záväzkov svojich rodičov, nie je priťahujúca, ale naopak, priamo neznesiteľná. Nemôžeme sa čudovať, že mnohí z nich hľadajú pozitívnu samodefiníciu pre svoj židovský pôvod, ktorý potom otvorene prijímú. Ba samé prijatie je tiež súčasťou ich identity.

Väčšina rodín, ktoré hľadajú novú stratégiu identity, už nestojí pod takým asimilačným tlakom, ako ich predkovia – ich spoločenská mobilita sa považuje za uzatvorenú a vo veľkej miere sa zmenili aj požiadavky sveta okolo nich. Zmena okolností má dôležité následky: je pravdepodobné, že značný počet Židov, žijúcich v Maďarsku aj v budúcnosti bude udržiavať identitu, ktorá sa prejaví v udržaní tradície.

The Jewish Community and Strategies for Preserving its Identity in Contemporary Hungary

Summary

Since the onset of the nineteenth century specific features of Hungarian historical development created positive conditions for Jews living in Hungary to assimilate into Hungarian society. The outcome of this process was a legendary Hungarian-Jewish symbiosis (Mendelsohn, 1983, 7, 84 – 129, especially 87 – 99). This situation changed after World War I, when as a result... „*one state, which was good for Jews' from one day to another became soaked with anti-Semitism*“ (Mendelsohn, id. mu 98.) Accordingly, the interwar and the experiences of the Shoa radically changed the strategy of identity for a large part of Hungarian Jews. After World War II, Zionist movements in Hungary had their golden age. According to available data, a Hungarian Zionist party had between 11 000 and 15 000 members.

Furthermore, a new strategy for acceptance, actually a possibility of national-secular reconstruction of Jewish identity in its embryonic stage, was crushed in the Communist takeover of 1948. Hungarian communists ruthlessly suppressed as policy national-ethnic endeavours, while anti-religious policies lead to a dramatic restriction on the activities of the Jewish religious

community. Therefore, the concept of a traditional religious identity, a second alternative to the „strategy of acceptance“, was narrowed to a shocking degree. This repression, and at the same time, a new option of utter assimilation is presented in our interview among persons born between 1935 – 1950. Members of this age group, especially those with higher education, rejected Jewish identity at a greater level than other groups.

The gradual feeling of emptiness greatly influenced the feelings of the following generations towards Judaism. As data gathered by us indicate, 40% of this generation aged 18 – 34 stem from homogenous Jewish families and 30% follow the Jewish tradition. In the age group 35 – 54, the percentage of homogenous families is 69% while 30% follow tradition. In the oldest age group, 85% stem from homogenous families and only 20% of them follow tradition. This points to the fact that the growth of children from mixed marriages has not resulted in a rapid renouncement of tradition. If we compare our data we discover that half of families in the age range 18 – 34 some part of Jewish tradition is presented, either in more serious, or at least in symbolic form. This process of Jewish family reconstruction began at the end of the 1980s, but its acceleration is observable since the demise of the Communist regime. The reason for it was the general reinforcement and search for ethnic and religious identity, which is a natural phenomenon of great social changes. This type of identity search was also reinforced by a fashionable multi-culturalism. The „strategy of acceptance“ was facilitated also by the opening of borders and the formation of relations between Hungarian Jews and Jewish communities in the USA and in Israel. However, as I have mentioned, the main motive of identity searching was the desire to be free from this stigmatized identity, which characterized preceding generations. There are many Jews in Hungary who maintain they only feel their Jewish identity when they encounter anti-semitism. The boundaries, which define them, are only felt outwardly. Even though members of the Jewish community feel this stigma is without basis, they struggle to create rules of behavior or codes of communication to deal with it. As a result, regardless of intent, they are erecting boundaries. They act and speak differently and ascribe different meaning to certain gestures, words and in a behavior within groups of Jews than they would outside of the group. For young generations, this identity can be unbearable, therefore it is of little surprise that many of them now search for a positive self-definition of Jewish origin. Most eventually accept this new self-definition, as acceptance itself is part of identity.

The majority of families who search for a new strategy of identity are not under the same assimilation pressure as their predecessors. It is probable that in the future a sizable amount of Jews living in Hungary will retain their identity, which will manifest in a maintenance of tradition.

A nemzeti azonosságtudat néhány sajátossága Magyarországon 1945 után

Valuch Tibor

I. Bevezetés

Magyarországon a XX. század második felében alapvetően a történelmi fordulatok, az ismétlődő rendszerváltozások következtében jelentősen átalakult a nemzeti azonosságtudat politikai, kulturális és társadalmi feltételrendszere. Más célok és más feltételek bizonyultak meghatározónak 1945 – 1949 között, az ötvenes évek első felében, a Kádár-korszakban és a rendszerváltás után.

Ezek közül a szocialista korszak okozta a legtöbb problémát, hiszen ennek különböző szakaszaiban változó módon, de általában nehézséget jelentett az azonosságtudat megélése, a nemzeti hovatartozás nyílt vállalása és kifejezése. Állandó konfliktusforrást okozott, a mindennapokban, a közéletben, a nemzethez való viszony, hiszen a kommunista párt internacionalista politikája és ideológiája számára állandó veszélyt és kihívást jelentett, ha különböző társadalmi csoportok markánsan, határozottabban kifejezésre juttatták nemzeti elkötelezettségüket. Az egyes emberek és társadalmi csoportok számára, pedig a nemzeti kötődés kinyilvánítása eltérő mértékben ugyan, de politikai és egzisztenciális fenyegetettséget jelentett. Hiszen könnyen nacionalistának bélyegezték például azt, aki az ország nemzeti ünnepén, szóvá tette azt, hogy több vörös zászló van a köztereken, mint nemzeti trikolor vagy azt, aki kifejezte aggodalmát a szomszédos országokban élő magyar kisebbségek sorsa miatt.

Tanulmányomban a nemzeti azonosságtudat változásainak félévszázados történelmi folyamatának legfontosabb kérdéseit kívánom áttekinteni. *„A nemzeti identitás tudáskészlete megközelíthető egyrészt a tudás legkülönbözőbb történelmi, politikai, kulturális komponensei felől, másrészt vizsgálható abban a politikai és intellektuális folyamatban, amelyben ez a tudáskészlet átalakul és változik, illetve amelyben a különféle szereplők alakítják, újraindítják, átformálják a tudás szövetét. Harmadrészt a tudást megjelenítik az olyan reprezentációk, mint a nemzeti szimbólumok, tárgyak, szövegek és események.”*¹ A történelmi és nemzettudat változása szorosan összefüggött az értékrendszerben – többnyire politikai-ideológia kényszer hatására végbement – átalakulásokkal ezért ezeknek a kérdéseknek a vizsgálata nem vagy csak nehezen választható el egymástól. Az adott időszakban a nemzeti azonosságtudat történelmi változásainak folyamatát két síkon, két nézőpontból látszik célszerűnek vizsgálni: Az egyik nézőpont a hatalomé, a politikáé, a másik a társadalomé, a mindennapi életé.

II. Vesztes ország, vesztes nemzet – a háború utáni évek

A hatalom és a politika számára az első kihívást kétségtelenül a második világháborúval, illetve annak következményeivel való szembenézés jelentette. Meg kellett értetni, el kellett fogadtatni a társadalom különböző csoportjaival a vesztes helyzetet és ennek következményeit. A romokban heverő ország működőképességének megteremtéséhez, újjáépítéséhez bizonyos mértékig szükség volt a nemzeti mítoszok felidézésére – például *„a magyar nép tehetsége folytán képes leküzdeni*

1 ÖRKÉNY, A.: A magyar nemzettudat változása az elmúlt évtizedben. www.szochalo.hu

a katasztrófákat“ – , és a kapcsolódó hívószavakra. Ugyancsak problematikus kérdés volt az ország szovjet megszállásának kezelése és a párizsi béketárgyalásokon követendő magyar politika elfogadtatása. A korabeli politika és propaganda egyrészt igyekezett szembefordulni a reakciónak bélyegzett Horthy-korral, kiemelve azt, hogy annak nacionalizmusa és revizionizmusa sodorta katasztrófába az országot, másrészt megpróbálta kialakítani a cselekvő kész, és felelősségteljes hazafiság követendő példáját. Ezen elsősorban egy a kialakult helyzetet elfogadni képes, az újjáépítésben tevékenyen résztvevő, a túlzó nacionalizmust elutasító magatartásmintát értettek. A szovjet megszállást a vezető politikusok – pártállástól függetlenül – tényként kezelték s lehetőség szerint nem beszéltek róla.

Az is látható, hogy az 1944/1945 utáni években – természetesen eltérő mértékben és formában – valamennyi politikai erő használta a nemzeti összetartozás tudatát és azonosságtudat hívószavait. Ezek közé tartozott például az üldözött és elnyomott magyarság toposza. Az üldözést ez esetben a szülőföldjükről valóban elűdözött felvidéki és erdélyi magyarok sorsa demonstrálta – akiken magától értetődően segíteni kellett, az elnyomott magyarság jelszavával, pedig a háború befejeződésével lehetővé vált társadalmi változásokra utaltak – az „ezeréves elnyomás“ megszűnése – és az újjáépítésben való minél intenzívebb részvételre buzdítottak.

A párizsi béketárgyalások időszakában nyilvánvalóan jól felfogott taktikai érdekei miatt még a kommunista párt is a nemzeti érdekek harcos és következetes védelmezőjeként, képviselőjeként igyekezett megjelenni, vagy némileg másként fogalmazva úgy tűnik, hogy a kommunista párt sem volt képes – s ekkor talán nem is akarta – kivonni magát annak az össznemzeti reménykedésnek a hatása alól, hogy a vesztes háborús részvétel ellenére is lehetséges a trianoni igazságtalanságok – legalább jelképes – illetve az etnikai határok kialakítására törekvő korrekciója.

Társadalmi síkon ugyanebben az időben a veszteségek feldolgozása, a kismemzeti tudat és a trianoni békekötés állandósuló következményeinek elfogadása, a különböző társadalmi csoportok II. világháborús szereplésének a feldolgozása, a holokauszt idején tanúsított széleskörű társadalmi passzivitás megemésztése jelentette a legfontosabb problémákat. Magyarország a vesztes oldalon fejezte be a II. világháborút, a fegyverszüneti egyezmény elrendelte az 1938-as, trianoni államhatárok visszaállítását, s ezt a döntést az 1947-es párizsi békeszerződés megerősítette. Ennek következtében világossá vált, hogy beláthatatlan ideig nem lehetséges az etnikai alapú határok kialakítása a térségben, fel kellett – volna – dolgozni a Trianon-traumát és el kellett fogadni a „kismemzeti“ tudatot. Erre azonban ekkor nem vagy csak részlegesen került sor.

A közvéleményt megosztó egyik legkorábban felmerülő kérdés az ország második világháborús szereplésének, valamint az úgynevezett felszabadulásnak a megítélése volt. 1945-ben a háborús szerepvállalást a többség már egyértelműen szerencsétlen lépésnek tartotta, az 1938 – 41-es időszak revíziós sikereinek eufóriáját s az általa táplált nemzeti büszkeséget háttérbe szorította a kudarc, a háborús veszteségek keserősége, az új megszállás miatt érzett félelem és aggodalom. A politikai propaganda által a későbbiekben gyakran hangoztatott „bűnös nemzet“, „fasiszta Magyarország“ szólamot viszont kevesen tartották igaznak és jogosnak.

A második világháború befejeződését – a szélsőjobbhoz vonzó kisebbség kivételével – az egész magyar társadalom nagy megkönnyebbüléssel vette tudomásul. Mindazok, akik számára ez a közvetlen életveszélyből való megmenekülést jelentette, természetes módon felszabadulásként élték át az eseményeket. Ugyanakkor a társadalom jelentős csoportjai a német csapatokat az ország területéről kiűző szovjet csapatok bevonulását megszállásként élték meg. Tény: a szovjet katonák hódító hadsereg tagjai voltak, Magyarországot meghódítandó, ellenséges területként kezelték, ennek megfelelően a megszállás rendszerének kialakítását erőszakos események sora kísérte, ami a magyar társadalomban természetes módon félelmet keltett. Sokak számára nyilván nagyon nehéz volt együtt élni azzal a kettősséggel, hogy a keleti fronton elesett rokon – a propaganda szólamok szerint – „fasiszta gyilkos“, akinek még az emlékét is illett elfeledni, mert a későbbiekben az or-

szág legfontosabb szövetségesévé vált Szovjetunió ellen hadat viselő ország katonájaként pusztult el. Ebben a szemléletben a Magyarországon elesett szovjet katona viszont – bármit tett – csakis hős lehetett, akinek az emléké az ország szinte valamennyi településének központi terein – néhol a templomkertekben – felállított emlékművek őrizték, ahol évente két-három alkalommal ritualizált ünnepségeket rendeztek. Mindemellett a szovjet jelenlét tartóssá válása, továbbá az 1956-os szovjet beavatkozás emléke is hozzájárult a közgondolkodásban ennek a kettősségnek a tartóssá válásához.

Az ország orosz megszállása – bár erre vonatkozó kutatások nincsenek – joggal feltételezhető módon erősítette a nemzettudatot legalább azon a szinten, hogy volt kivel szemben megfogalmazni a nemzeti kötődést. 1945 és még inkább 1956 után többnyire rejtetten benne volt a köztudatban egyfajta szovjetellenesség, ami úgy is értelmezhető, mint a nemzeti kötődés megőrzésének egyik formája, hiszen volt kit felelőssé tenni a magyarság „balsorsáért”, s öngazolásként lehetett mire hivatkozni a konszolidált Kádár-korszak társadalmi-politikai passzivitásának magyarázataként.

A második világháború befejeződését követő esztendőkből a háborús szerepléssel és a közelműlttal való szembenézés jegyében komoly esélyei voltak a magyar történelmi-nemzeti tudat demokratizálódásának. Bár az is igaz, hogy néhány esztendő alatt hosszú múlttal rendelkező mentalitásokat, beidegzettségeket csak részlegesen lehet megváltoztatni. A modern nemzettudat kialakulását azonban az 1948/1949-es fordulat hosszú időre elodázta, tisztázatlanul hagyva és hosszú időre tabusítva többek között olyan kérdéseket, mint az 1947-es párizsi békekötés által ismételtlen megerősített „kis-nemzeti tudat” vagy éppen a magyar zsidósághoz való viszony.

III. „Hazánk a békétábor erős bástyája...” – az ötvenes évek

„A második világháború után kiépülő államszocializmus átírta a nemzet fogalmát, a múlt helyett a jövővel kötötte össze és alárendelte az internacionalizmusnak, ugyanakkor az országhatárok közé is szorította.”² A negyvenes-ötvenes évek fordulójától a szovjet példát felstilizáló propagandagépezet mellett a történelem „újraírása” volt a politika számára a nemzettudat formálásának egyik legfontosabb eszköze. Az új hatalmi elit radikálisan és kizárólagosságra törekedve átértelmezte a nemzeti múltat, propagandisztikus módon, a végtelkéig leegyszerűsítve jókra és rosszakra osztották fel az eseményeket és a szereplőket.³ A haladó-reakciós ellentétpárt kiegészítették a kizsákmányolt és kizsákmányoló ellentétével az osztályharc szempontjainak alárendelve mindezt. Ez az internacionalizmus kizárólagosságával kiegészülve az ötvenes évek első felében, illetve ettől kezdve a szovjetizálás elfogadtatását, a nemzeti történelmi tudat lezüllesztését, gyökeres átalakítását, folytonosságának megszakítását volt hivatott szolgálni. A történelem végcél típusú értelmezésével, pedig a kommunista párt hatalmának a legitimitását igyekeztek megerősíteni. Egészen pontosan azt a képzetet próbálták meg elfogadtatni a magyar társadalom különböző csoportjaival, hogy minden korábbi történelmi esemény lineáris rendben csupán azért történt meg, hogy előkészítse a történelmi haladás beteljesítését, amit a kommunista párt hatalomra jutása és ennek révén a kommunizmus megvalósítása jelent. Vagyis némileg leegyszerűsítve egy sikeres, boldog, a nemzetköziségben majd feloldódó nemzeti jövőképet próbáltak meg felvázolni és elfogadtatni.

Paradox módon ebben a szemléletmódban felértékelődtek a nemzeti függetlenségi küzdelmek, elsősorban a szocialista forradalom történelmi előképeként. A dolog azért érdekes, mert Magyarország 1945 után megszállt ország maradt, formálisan ugyan független, de a politikai gyakorlatban a Szovjetunió csatlós országa, a keleti tömb része.

2 SZABÓ, I.: Nemzeti identitás és politikai szocializáció, Confessio, 2005, 3. sz.

3 KÓSA, L.: A magyar nemzettudat változásai. Európai Utas, 2004, 1. sz.

A szocialista korszakban nemcsak a Magyarországon élő kisebbségek számára okozott időről időre kisebb-nagyobb nehézségeket az etnikai a nemzeti azonosság tudatának megőrzése, megerősítése, hanem a többségi nemzet számára is. 1948/1949 után ezt a problémát csak az internacionalizmus alapállásából lehetett megközelíteni. A kommunista ideológia egyik alaptétele a nemzetköziség, a nemzeti jelleg tagadása. Az internacionalista felfogás értelmében a szocializmus, majd a kommunizmus építése során a társadalom az egyenlőség és a fejlettség olyan szintjére ér el, ahol a nemzeti hovatartozás és kötődés elveszíti jelentőségét, a társadalmi fejlődés dinamikája, pedig kiiktatja a különböző nemzeti kötődésű emberek ellentéteit. E felfogás szélsőséges értelmezése az 1956 előtti háromnegyed évtized napi politikájának részévé vált, Eközben a nemzeti érzések és hagyományok tradicionális elemeit megpróbálták kiiktatni a közgondolkozásból. Mindezt, a nemzeti kötődés radikális megtagadását, illetve a nemzeti jelképek háttérbe szorítását a magyar társadalom többsége súlyos sérelemként élte meg, ami 1956 napjaiban tört a felszínre. 1956-ban fontos tényezővé vált a nemzeti azonosságtudat megerősítésének és újraélésének kísérlete. Nagyon sokan eufórikus élményként élték meg azt, hogy a forradalom napjaiban szabadon kinyilváníthatták nemzeti kötődésüket, a korábbi évek látszatközösségeivel szemben a forradalom napjaiban át lehetett élni annak a valóságos közösségnek az élményét, amit a magyarság jelentett. A nemzeti érzésnek egyfajta katalizátor szerepe volt a forradalom napjaiban, a magyarsághoz tartozás egyfajta közös minimumként elősegítette a politikai célok megfogalmazását, a közös fellépés formáinak kialakítását.

IV. A leverett forradalom után – a Kádár-korszak

A forradalom leverése után – többek között ezért – továbbra is igen elutasítóan, de a Rákosi-korszakhoz képest valamivel óvatosan kezelték a nemzeti érzésvilág problémáit, elsősorban a Kádári konszolidáció időszakában. Az értékvilágban azonban továbbra is az internacionalizmus hegemoniájának a fenntartására törekedtek. A politikában éppen az 1956-os tapasztalatok miatt erős félelmek éltek a nemzeti kérdés kapcsán. A gyakorlatban a forradalom leverését követően igyekeztek megbélyegezni a hatalmi szempontból veszélyesnek ítélt „*burzsoá-nacionalista*” törekvéseket, mindezt úgy tették, hogy sohasem lehetett pontosan tudni, mi a nacionalizmus és mi az a pont, amikor már veszélyes a hivatalosság szerint.

A korszak politikája, kommunikációja megpróbálta megváltoztatni a nemzet, mint szocializációs tényező szerepét úgy, hogy első helyre állította „*népünk vezető erejét*” a kommunista pártot, másodikra a „*proletár internacionalista közösséget*” vagyis a szocialista országokat s harmadikként következhetett a „*szocializmust építő magyar nép*”. A csoport-hovatartozásban tehát ettől fogva már nem a nemzet volt az elsődleges, hanem a párt és a szocialista tábor. Magyarország ebben az összefüggésben már nem valamiféle magányos hazaként tételeződött, hanem a társadalmi haladást megtestesítő szocialista országok közösségének a tagjaként. Mindez fokozatosan differenciáltabbá vált, megjelent a hivatalosságban a szocialista hazafiság fogalma. Eszerint az volt a hazafi, aki a kommunista párt mindenkori politikája és ideológiája iránti elkötelezettséget tartja legfontosabbnak, s a nemzeti kötődés csak ezután következik, ahogyan a korabeli jelszó kifejezte: „*A párttal, a néppel egy az utunk...*”

A Kádár-korszak politikai gyakorlata e téren is finomodott, a közömbösítés, az elhallgatás és a tabusítás technikái mellett, voltak többé-kevésbé határozott törekvések a nemzeti érzékenységek tiszteltetésben tartására, figyelembevételére is. Bár ezek elsősorban a kultúrára korlátozódtak.

1956 után, pontosabban a kádári konszolidáció időszakában a magyar szellemi életben az új gondolkodási-cselekvési stratégiák továbbra is a népiesek és az urbánusok hagyományait követve alakultak ki. „*A népiek úgy vélték, hogy a leverett reform időszaknak, 56-nak demokratikus követeléselei azok, amelyek az új helyzetben még célzásokban, még 'áthallásokban' sem képviselhetők. Atmenthetőnek az 56-os örökségből a nemzeti öntudat ápolását tartották.*” Önkorlátozó módon

azonban ebbe nem értették bele a nemzeti függetlenség kérdését, így a „nemzeti öntudatot más nemzeti sorskérdésekre összpontosítva kellett fenntartani, erősíteni. (...) ezek között felmerült az öngyilkosságok magas száma, a születések számának csökkenése, a válások magas száma, az alkoholizmus. Mindezek feltárása erősen rejtett áthallás volt, amely arra célzott, hogy a levert, megtört, megalázott társadalom elveszítette elemi vitalitását, életkedvét. E mellett igyekeztek ébreszteni a nemzeti büszkeséget, polemizáltak a 'fasiszta nemzet' öntudatot rabló eszméjével“.⁴ Az urbánus hagyományok követői ezzel ellentétben fontosabbnak tartotta a levert 56-os forradalom demokratikus eszméinek áthallásos hirdetését, mind a nemzeti függetlenség kérdését. Így fedezte fel a maga számára ez az áramlat, a magyar polgári radikalizmust és a szociáldemokráciát, mint követendő hagyomány. Ebben belefért a magyar nacionalizmussal szembeni fellépés, még akkor is, ha ezzel a fennálló szocialista rendszer propagandáját segítették. Vagyis a közvélemény-formáló értelmiségben továbbélt a haza vagy haladás ellentéte, ami a kor viszonyainak megfelelően nem nyíltan, hanem metafórikusan fogalmazódott meg a nyilvánosságban.

Az 1956-os vereség lassú megemésztését követően a hatvanas-hetvenes évek fordulójától a társadalmi közvélekedésben egyfajta, korlátozott „nemzeti-etnikai reneszánsz” bontakozott ki, amiben fontos szerepet játszott annak a ténynek a mind szélesebb körben történő „újrafelfedezése”, hogy a szomszédos országban jelentős számú magyar kisebbség él. Ebben nyilvánvalóan szerepet játszott az utazási szabadság növekedése, hiszen az 1956 előtti időszak hermetikus elzártságát követően a hatvanas évek elejétől már legalább a szomszédos országokba könnyebben lehetett utazni. S ez a családi és baráti kapcsolatok felfrissítése mellett nyilvánvalóan annak a megtapasztalását is lehetővé tette, miként élnek meg a kisebbségben élők saját helyzetüket, nemzeti kötődésüket. A nemzeti azonosságtudat regenerálódási folyamata a nyolcvanas évek második felében érte el tetőpontját.

Magyarország nemzetiségi és a szomszédos országban élő magyar kisebbségekkel kapcsolatos politikáját az azonos szövetségi rendszerhez tartozás és a szocialista ideológia szerves részét képező internacionalizmus határozta meg. A magyar politika a fordulat éveit követően lényegében lemondott a határokon túli magyarok érdekeinek képviseléséről, az aktív kisebbségvédelmi politika kialakításáról. Ezzel átmenetileg többé-kevésbé sikeresen kiiktatta létezésüket a köztudatból. A hatvanas évek végén, tétova kísérletként az MSZMP KB megbízást adott egy történészekből, néprajzosokból, irodalmárokból álló kutatócsoportnak a kisebbségi magyarság helyzetének felmérésére, ám a megbízást visszavonták, az elkészült dokumentációt zárolták. Ezek a kérdések csak a nyolcvanas évek közepétől kerültek ismét a magyar (kül)politika formálójának érdeklődési körébe. Ez idő tájt már a magyar társadalom is fokozott figyelemmel követte a kisebbségi sorban élő magyarság helyzetének alakulását. Így a közvélemény „nyomásának” is szerepe volt a magyar álláspont korlátozott érvényű módosulásában. Az internacionalizmus társadalmi befolyása a hatvanas és hetvenes években gyengülő, a nyolcvanas években pedig jelentéktelenedő volt. Az „etnikai reneszánsz”, az etnikai azonosságtudat, illetve a társadalmi érzékenység egyik legmarkánsabb megnyilvánulása volt az 1988. júniusi, százezres tömeget megmozgató, a romániai falurombolás ellen tiltakozó budapesti tüntetés.

Ugyancsak fontos a nemzeti büszkeség kérdése, egészen pontosan az: Mire volt büszke a Kádárkor magyarja? Legfőképpen arra, hogy ő a keleti blokkon belül a „legvidámabb barakk” lakója, aki úgy látta, hogy a szomszédos országokban élőkhez képest többet fogyaszthat, akinek a táborban megszokottnál valamivel nagyobb volt az engedélyezett szabadsága, aki biztonságosabbnak és kiszámíthatóbbnak érezte a kor magyarországi viszonyait a szocialista tábor más országaihoz

4 SZABÓ, M.: A magyar társadalmi és nemzettudat az elmúlt harminc évben. In. SZALAI, J. (szerk.): Arat a magyar Budapest : MTA Szociológiai Kutató Intézete, 1988, 24. o.

képest. De évtizedeken keresztül egészen a rendszerváltozásig nem lehetett büszke a történelmi múltjára, elsősorban 1956-ra.

Nem szabad figyelmen kívül hagyni a nemzettudat kérdésének elemzése kapcsán, hogy Magyarországon – miként a többi volt szocialista országban – nem volt meg a demokratikus, az értékek pluralizmusán alapuló politikai szocializáció lehetősége. Ugyanakkor a formális szocializációs modellekkel ellentétben vagy párhuzamosan kialakult az informális szocializáció rendszere.

„Magyarországon az volt az egyértelmű társadalmi tudáskészlet hiányának az egyik következménye, hogy a szocializáció során a felnövekvő nemzedékekben nem épült ki a társadalommal való otthonosság érzete. A másik következményét abban látom, hogy időről-időre megkérdőjeleződött a társadalomra való tudás értelmessége és értelme. Az emberek nagyon sokszor anélkül tettek eleget különböző elvárásoknak, anélkül követtek bizonyos szabályokat, anélkül nyilvánították ki önmagukat valamilyennek a különböző társadalmi helyzetekben, hogy ezek személyiségükkel harmonizáló értelme nyilvánvaló lett volna számukra. (...) A társadalmi valóság széttöredezése és a konzisztens világképek felépítésének a lehetetlenné válása irracionálizálta a társadalmi létet. Különösen a 'kemény' diktatúra idején lett szabályértékű az a tapasztalat, hogy minden lehetséges és mindenek az ellenkezője is.”⁵ Ezért sem gondolom, hogy helyállók azok a szakirodalomban itt-ott olvasható vélekedések melyek szerint a magyar társadalomban a Kádár-korszakban széles körben elterjedt az agresszív nacionalizmus, miként az sem, hogy a magyar társadalomból messzemenően kiveszett a nemzeti identitás érzése. Sokkal inkább helytállóan érzem azokat az értelmezéseket, amelyek szerint a kor viszonyai között a nemzeti kötődés vállalása kiszorult a nyilvánosságból és átkerült a magánszférába. Az internacionalizáló törekvések kétségtelenül zavarokat okoztak a magyar társadalom történelmi és nemzeti tudatában, a folyton változó múlt a történelem hivatalos ideológiai-politikai indíttatású átértékelése mélyítette az értékrendszer váltságát. A hetvenes évek közepén végzett, a fiatal generációk szocializációs folyamatait elemző kutatások például rámutattak arra, hogy a megkérdőjelezettek egyharmada összekeverte a különböző történelmi-politikai ünnepeket, 1848-at, 1919-et és 1945-öt.

Ugyanakkor – s ez is arra utal, hogy a Kádár korszakban ha az alapcélok nem is változtak, a módszerek valamelyest finomodtak – szintén a hetvenes évek második felében reprezentatív lakossági minta segítségével végzett kutatás adatai szerint, a megkérdőjelezettek 94%-a értett egyet azazal az állítással, miszerint jó érzés magyarnak lenni, 82 százalékuk pedig kifejezetten büszke volt a magyarságára.⁶ A nemzettudat regenerálódásának feltételei a politikai átmenetet követően csak a kilencvenes években a demokratikus politikai intézményrendszer kialakulásával párhuzamosan teremtődtek meg. A rendszerváltozás éveiben folytatott szociológiai vizsgálatokban megkérdőjelezett értelmiségiek a szocialista korszak négy évtizedét egyértelműen hanyatló szakaszként értékelték, ugyanakkor a jövőre vonatkozóan optimista várakozásokat fogalmaztak meg. A többség abban reménykedett, hogy Magyarország rövid idő alatt visszakerülhet arra a fejlődési pályára, amelyen 1945-ig haladt.⁷ Ugyanennek a vizsgálatnak az alapján Csepe György és Závecz Tibor az értelmiségi közvéleményben a nemzettudatnak 5 válfaját különböztette meg: a politikai-jogi; a reménykedő; az érzelmi, a profiltalan és a népies-demokratikus nemzettudatot.

5 SZABÓ, I.: A pártállam világképe. In: Uő. A pártállam gyermekei. Budapest: Újmandátum, 2000, 210 – 211. o.

6 CSEPELI, Gy.: A nagyvilágon e kívül..., 67 – 68. o.

7 CSEPELI, Gy. – ZÁVE CZ, T.: Pillantás az olvasztótégelybe. Társadalomkutatás, 1991, 4. sz. 5 – 20. o.

V. Ünnepek, szimbólumok

A politika, különösen az ötvenes évek első felében radikálisan szakítani akart a nemzeti hagyományokkal, a nemzeti szimbólumok rendszerével, ami nyilvánvalóan a nemzettudat átfelmálásának szerves részét képezte. A Rákosi-korszakban a szovjet birodalmi tudatot kialakítani akaró jelkép-rendszer fontos elemei közé tartozott, a nemzeti lobogó részleges átalakítása, a hadsereg egyenruhájának szovjet mintájú átalakítása, a vörös csillag középületeken való elhelyezése, az utcanevek megváltoztatása, az új ország címer bevezetése. Egy ideig tiltó listára került a Szózat s a politikai vezetésben felmerült egy új Himnusz megírásának a gondolata is. A nyilvános rendezvényeken ezeket gyakran az Internacionáléval helyettesítették vagy a nemzeti ének(ek) hatását a szovjet himnusz műsorba iktatásával, eléneklésével, elénekeltesével próbálták meg semlegesíteni. Ez utóbbi, még a Kádár-korszakban is szokásban volt. Mindez érthető módon széleskörű társadalmi ellenérzést keltett. Nyilván nem véletlenül az első adandó alkalommal, az 1956-os forradalom napjaiban eltávolították ezeket, s ha csak átmenetileg is, de visszaállították a hagyományos jelképeket. A Kádár-korszak kezdeti időszakában ezeket fokozatosan a régiekre és részben újakra cserélték, így a forradalom napjaiban törvényesített Kossuth-címert 1957-ben új tervezésű címerrel váltották fel s apró eltérésekkel, kisebb finomításokkal gyakorlatilag visszaállították a korábban érvényes szimbólum-rendszert, amiben a rendszerhez kötődő jelképeknek az egyik legfontosabb feladata a hagyományos szimbólumrendszer semlegesítése volt.

Ugyancsak radikálisan átalakították az ünnepek rendjét, április 4-e, május 1-e és november 7-e vált a legfontosabb állami politikai ünneppé, olyan történelmi események dátumait, amelyekhez a magyar társadalom többségének nem volt semmiféle természetes érzelmi kötődése. Augusztus 20-át az államalapítás ünnepéből az alkotmány ünnepévé alakították s a legszélesebb érzelmi kötődéssel rendelkező nemzeti ünnepet, március 15-ét pedig törölték az ünnepek sorából.

„A történelemben nem először fordult elő, hogy egy új politikai rendszer el akarja tüntetni az előző rendszer ünnepeit. (...) A példák azonban azt mutatják, hogy ezek a törekvések minden esetben társadalmi és társadalomlélektani megrázkódtatással járnak. Nem volt ez másképp az államszocializmusban sem, noha az erőszakos beavatkozások társadalomlélektani következményei kevésbé voltak látványosak, mint a társadalmiak.”⁸ A Kádár-korszakban a nemzeti érzelmek ünnepi megnyilvánulásait szinte mindvégig gyanakvással szemlélték, bár az internacionalista elkötelezettség figyelembe vételével a politikai-hatalmi rendszer nemzeti kötődését és jellegét igyekeztek is megjeleníteni. Így például március 15-e nyilvánvalóan nemzeti tartalmakat hordozó megünneplését úgy próbálták semlegesíteni, hogy 1965-ben a Kommunista Ifjúsági Szövetség szervezésében létrehozták a „Forradalmi Ifjúsági Napok“ rendezvénysorozatát, amelynek keretében összekapcsolták 1848. március 15-e, 1919. március 21-e, és 1945. április 4-e – „Magyarország felszabadulása“ – évfordulójának megünneplését. A szocialista rendszer létezésének időszakában április 4-e – a katonai műveletek befejezésének hivatalos dátuma – az egyik legfontosabb hivatalos politikai ünneppé vált, amit magától értetődően elutasítottak mindazok, akik valamilyen formában szenvedő alanyaivá váltak a szovjet megszállásnak.

Ezeknek a törekvéseknek nyilván fontos tudatformáló szerepük volt, hiszen „a nemzeti ünnepek megünneplését a történelemhez vezető egyik útnak, a nemzeti azonosságtudat egyik tényezőjének tekinthetjük”.⁹ Azt, hogy ezek nem bizonyultak sikeresnek jól mutatja, hogy 1956 után másfél évtizeddel 1972-ben és 1973-ban éppen március 15-én került sor az első független ünneplésekre, amelyek a nyolcvanas évek elejétől rendszeresen megismétlődtek.

8 SZABÓ, I.: A pártállam világgépe. In: Uő. A pártállam gyermekei. Budapest : Újmandátum, 2000. 174 – 175. o.

9 SZABÓ, I.: Nemzeti identitás és politikai szocializáció, Confessio, 2005, 3. sz.

VI. Összegzés helyett

A XX. század második felében kétségtelenül radikálisan megpróbálták átalakítani a nemzeti-történelmi tudatot, amiben a politikai propaganda és a szocializációs mechanizmusok éppen olyan fontos szerepet játszottak, mint a szimbólumok megváltoztatása és az ünnepek rendjének átalakítása. A kétségbe vonhatatlan politikai erőfeszítések azonban csak részleges sikerrel jártak, hiszen a nemzeti identitás alapelemei informális keretek között öröklődtek és továbbéltek.

Irodalom:

- BÁRDI, N. – LAGZI, G. (szerk.): Politikai és nemzeti identitás Közép-Európában. Budapest : Teleki László Alapítvány, 2001.
- CSEPELI, Gy.: Csoporttudat-nemzettudat. Budapest : Magvető, 1987.
- CSEPELI, Gy.: Závecz Tibor: Pillantás az olvasztótégelybe. Társadalomkutatás, 1991, 4. sz. 5 – 20.
- CSEPELI, Gy.: A nagyvilágban e kívül...Nemzeti tudat és érzésvilág Magyarországon 1970 – 2002. Budapest : Józsefvég, 2002.
- CSEPELI, Gy. – ÖRKÉNY, A. – SZÉKELYI, M.: Nemzetek egymás tükrében Budapest : Balassi, 2002.
- ERŐS, F. (szerk.): Azonosság és különbözőség – tanulmányok az identitásról és az előítéletről. Budapest : Scientia Humana, 1996.
- GYÁNI, G.: Emlékezés, emlékezet és a történelem elbeszélése. Budapest : Napvilág, 2000.
- KÓSA, L.: A magyar nemzettudat változásai. Európai utas, 2004, 1. sz. 13 – 19.
- ÖRKÉNY, A.: A magyar nemzettudat változása az elmúlt évtizedben. www.szochalo.hu
- PATAKI, F.: Rendszerváltók és bűnbakok. Budapest : Osiris, 2000.
- SZABÓ, I.: A pártállam gyermekei. Budapest : Hatodik Síp-Új Mandátum, 2000.
- SZABÓ, I.: Nemzeti identitás és politikai szocializáció. Confessio, 2005, 3. sz.
- SZABÓ, M.: A magyar társadalmi és nemzettudat az elmúlt harminc évben. In: SZALAI, J. (szerk.): Arat a magyar. Budapest : MTA Szociológiai Kutató Intézete, 1988.
- SZABÓ, M.: Rendszertudat és nemzettudat. A mai magyar társadalom politikai tudatát meghatározó nemzedékek nemzettudat-élményeiről. Ifjúsági Szemle, 1988, 4. sz.
- SZARKA, L. (szerk.): Magyarország és a magyar kisebbségek. Budapest : MTA, 2002.
- SZŰCS, J.: Nemzet és történelem. Budapest : Gondolat, 1984.
- SZŰCS, J.: A magyar nemzeti tudat kialakulása. Budapest : Osiris, 1997.
- TÓTH, Á. (szerk.): Pártállam és nemzetiségek (1950 – 1973). Kecskemét : Bács-Kiskun Megyei Levéltár, 2003.

Niektoré typické črty národnej identity v Maďarsku po roku 1945

Resumé

Príspevok sa zaoberá niektorými typickými črtami maďarskej národnej identity po druhej svetovej vojne. V druhej polovici 20. storočia boli pokusy radikálne zmeniť národno-historické vedomie, v čom mala dôležitú úlohu politická propaganda režimu, socializačné mechanizmy, ktoré sa prejavovali napr. v zmenách symbolov, uznaných sviatkov a pod.

Politické snahy nepochybne dosiahli iba čiastkové úspechy. Zdedené základné prvky národnej identity v rámci neformálnych rámcov pretrvávali a žili ďalej.

Some Outlines on National Identity in Hungary after 1945

Summary

This contribution is concerned with the contours of Hungarian national identity after World War II. In the second half of the 20th century attempts were made to alter the Hungarian national identity after World War II. The political propaganda of the regime, combined with mechanisms for socialization played an important role in this process. Examples include the altering of national symbols and holidays. Admittedly, political efforts reached only partial success. The inherited basic factors of national identity survived and lived on further within the frame of non-official contacts.

Nemzeti és vallási identitás a 20. század végi Szlovákiában és Magyarországon

Tomka Miklós

A 20. század vége a volt szocialista tábor egésze számára a kulturális és világnézeti irányváltás időszaka. Egy mesterségesen kialakított és erőszakkal életben tartott állami szabályozási rendszernek vége szakadt. A külpolitikai függőségek radikálisan megváltoztak. Kelet- és Közép-Európa volt államszocialista országaiban megindult a jogállamiság és a demokrácia kiépülése. Pillanatok alatt nyilvánvalóvá vált azonban, hogy a társadalom önazonosságának, célkitűzéseinek és stratégiájának megfogalmazásában egy-egy ország társadalmán belül is alapvetően eltérő elképzelések ütköztek. Igaz, az állami és pártbürokrácia által dirigált pártállam egy atomizált, érdekérvényesítésre képes szervezetekkel nem rendelkező, valamint társadalmi felelősség- és szerepvállalásra nem felkészült emberekből álló társadalmat hagyott örökségül. Az is igaz azonban, hogy viszonylag hamar körvonalazódott a kulturális orientációnak néhány, a társadalom identitáskeresése és megosztottsága szempontjából mérvadó dimenziója. A társadalmi öntelmezés és az egyéni helymeghatározás legfontosabb kérdései közé tartozik a vallással és a nemzettel kapcsolatos beállítottság. Az állampárti rendszer mindkettőt igyekezett kizárni a közgondolkodásból és a közéletből. Emiatt a velük kapcsolatos mai állásfoglalás valamiképpen a megelőző 40 évről való véleménnyel is összefügg.

A társadalmi identitás vallási és nemzeti összetevői összefüggenek egymással, mégis önálló tényezők. Mibenlétüket, szerepüket külön is szemügyre kell venni, mielőtt kölcsönhatásukkal foglalkozhatnánk.

A társadalomtudományokban közel egy évszázad óta meghatározó szerepe volt a modernizációs elméleteknek és ezen belül a szekularizációs elméletnek. Ez előbbieket a modernizáció három társadalomszervezeti elemét hangsúlyozzák. Egyrészt, a társadalmi cselekvésben (a sorsba való beleenyugvás, vagy vallási és erkölcsi követelményekhez való igazodás helyett) a tudatosság és racionalitás erősödését. Másrészt, a társadalmi cselekvésnek a szereplők specializált céljaihoz történő, „*célracionális*“ igazodását. Harmadrészt, a társadalmi rendszer differenciálódását, azaz az alrendszerek (a gazdaság, a politika, a szórakoztatóipar, a szociális ellátás stb., vagy akár ezek bármelyikén belül e különböző alacsonyabb rendű ágazatok, mint például az ipar, a mezőgazdaság, a kereskedelem, a pénzügy; sőt még ezeken belül is az egyes vállalatok és egyéb gazdasági szereplők) egymástól való elkülönülését és azok egyenkénti autonómiájának erősödését. A modernizáció tehát – társadalomszervezeti és nem csak technikai értelemben – olyan átalakulás, amelyben a korábbi, egyetlen logikához igazodó és viszonylag időtálló szerves egység helyén egy sok központú, dinamikus és folyamatos változásban levő bonyolult társadalmi-gazdasági rendszer jön létre. Ezt a nagyjából részlettel jellemezést a modernizációs elméletek általában megtoldották néhány további feltételezéssel. Májig tartó vitát váltott ki az a tétel, hogy mind az alrendszerek sokfélesége és különbözősége, mind azoknak konkrét céljaikhoz való igazodása feleslegessé teszi a társadalom közös értékeit és azok nagy ideológiai rendszereit. A „*nagy elbeszéléseknek*“ vége.

Ugyanezen feltételezés és logika szerint a modernizáció következtében a vallás is elveszíti korábbi, a társadalom intézményrendszerében meghatározó és rendező szerepét. Sőt, mivel az egyes emberek életét is különböző alrendszerek (a család, a munka világa, a barátok, a közélet, a média stb.) irányítják és az egyéni élet egyre nagyobb részében is nem értékek, hanem a célszerűség, a hasznosság, a produktivitás, a rentabilitás szempontjai a meghatározóak, a vallás a személyes

életben is háttérbe szorul. Ez a szekularizációs elmélet kettős állítása (Dobbelaere 2002; Martin 1978; Tschannen 1992).

Nos, az utóbbi évtizedben a szekularizációs elmélet hitele megrendült. Alighanem elszietett volt az a feltételezés, hogy a nemzeti és a globális társadalom működéséhez egyáltalán ne lenne szükség közös értékekre (Berger 2001). Ha viszont szükség van bizonyos közös értékekre – például az emberi jogok, vagy egyszerűen a másik ember jogának elfogadására –, akkor ezek megalapozása nem várható az értékmentessé (mert csupán lebonyolító rendszerré) váló államtól, hanem ahhoz más társadalmi intézményekre van szükség, amelyek között a vallásnak kitüntetett helye van. Eszerint a vallásra a társadalmak makro-rendszerében is hárul funkció. Még inkább így van ez az egyén szintjén. Ugyanis, a modern élet körülményei között meggyengül a társadalomnak a személy lehetőségeit és cselekvését meghatározó szerepe. Az egyénnek magának kell megbirkóznia a különböző életterei és szerepei közötti ellentmondásokkal és saját értékei segítségével kell választania az egymásnak ellentmondó hasznosságok között. Tehát megnő a hasznossági racionalitásból le nem vezethető értékeknek és értékrendeknek, köztük nem utolsó sorban a vallásnak az individuum számára való fontossága (Luhmann 2000).

A szekularizációs elmélettel szembeni elméleti kifogásokon túl arra is egyre többen figyelmeztetnek, hogy túl sok tény mond ellen ennek az elméletnek. Sem történelmi, sem kultúraközi összehasonlításban nem igaz, hogy a magasabb fokon modernizált társadalom – szerkezetét, vagy tagjai meggyőződését tekintve – kevésbé vallásos lenne. A folyamatosan előre haladó modernizációnak megfelelő folyamatos elvallástalanodásnak talán sehol nincs nyoma. Egyes vallásossági formák hanyatlásának ugyan számos jele van, de kérdéses, hogy a vallás formaváltását helyes-e hanyatlásnak tekinteni. Az amerikai szociológiában egyre gyakoribb az a vélemény, hogy a szekularizáció nem általános törvényszerűség, hanem az európai társadalomfejlődés, az állam és az egyház közötti szoros kapcsolat és egy-egy nagy egyház monopol helyzetének a következménye (Iannaccone 1991; Stark, Iannaccone 1994). Az is igaz továbbá, hogy bizonyos vallási-egyházi formák itt-ott látható visszaesésével szemben másutt éppenséggel vallási fellendülés látható. Ez utóbbival kapcsolatban leggyakrabban három példára szoktak hivatkozni, az iszlám aktivizálódására, az új (főként pünkösdistá-karizmatikus) vallási mozgalmakra és a vallásosság újbóli megerősödésére Kelet- és Kelet-Közép-Európában.

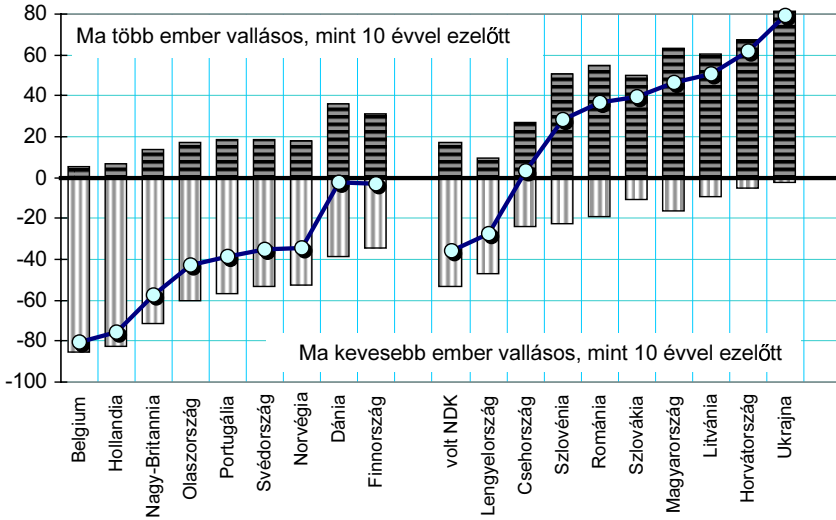
A volt szovjet-tömb országaiban néhány egyértelmű, éspedig a nyugat-európai vallási modelltől markánsan különböző, tény és tendencia látható¹:

1. A közvélemény úgy véli, hogy az utóbbi évtizedben vallási fellendülést élt át;
2. az emberek ezen túl azt is gondolják, hogy a fellendülés a következő időben is folytatódni fog (1 – 2. ábra);

1 A rendszerváltást megelőzően Szlovákiából nem ismeretes a tudományos kritériumoknak megfelelő vallásszociológiai kutatás. 1990-el kezdődően négy olyan nagyobb kutatás hozzáférhető, amelyek mind Szlovákiáról, mind Magyarországról részletes reprezentatív vallási adatokat szolgáltatnak. Ezek az Európai Értékrend Vizsgálat 1990. és 1998. évi felvételei (Abramson, Inglehart 1995; Ester, Halman de Moor 1994; Halman 2001; Halman, Luijckx, van Zundert 2005; Inglehart 1997; Inglehart et al. 2004; Zulehner, Denz 1993) az International Social Survey Program 1998. évi vizsgálata, és a kifejezetten vallásszociológiai tárgyú, 1998. évi, Aufbruch/New Departures kutatás (Gabriel et al. 2003; Prudky et al. 2003; Tomka et al. 1999; Tomka, Zulehner 1999, 2000.) A nemzeti identitás kérdéséhez az International Social Survey Program 1995. és 2003. évi erre szakosodott felvételei és az Aufbruch/New Departures kutatás (1998) szolgáltat adatokat. (Az Aufbruch adatai a bécsi Pastorales Forum és a jelen szerző birtokában vannak, a többi kutatás dokumentációja és adatanyaga a kölni Zentralarchiv für Empirische Sozialforschung-ban érhető el.)

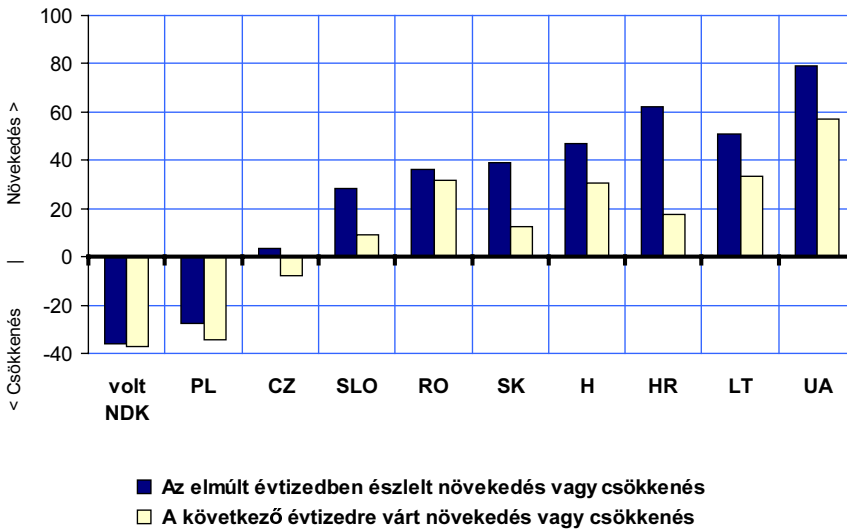
1. ábra.

A vallásosság térnyerését, illetve térvesztését feltételezők aránya s a két arány különbsége 1998-ban, Nyugat- és Kelet-Közép-Európa 19 országában (Százalék. Forrás: RAMP 98 és Aufbruch)

2. ábra.

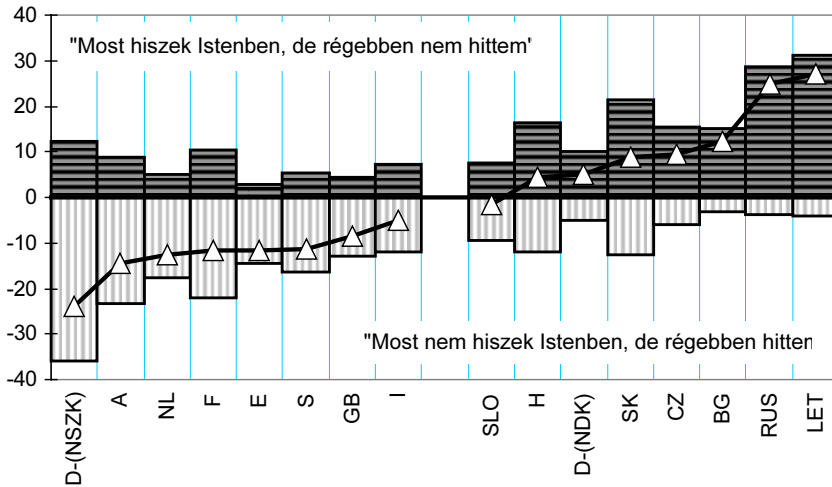
Azoknak a társadalmi többségeknek az aránya tíz kelet-közép-európai országban, amelyek 1998-ban a vallásos emberek számának növekedését vagy csökkenését feltételezték, – visszatekintve az elmúlt, illetve előre tekintve a következő évtizedre. (Százalék. Forrás: Aufbruch)

- a vallásossá váló emberek aránya, – legalábbis a 30 – 35 évnél fiatalabb népességben – valóban meghaladja a vallásosságukat veszítő emberek arányát, azaz a világnézeti változás mérlege a vallásosság terjedése irányába vezet (3. ábra);

3. ábra.

A megtérők és a vallásukat veszítők aránya és a két arány különbsége 16 európai ország 30 éves és annál fiatalabb felnőtt népességében. (Százalék. Forrás: ISSP 1998.)

- az eddig egy ideológia és egy párt szavához igazodó közéletben, a liberálisok által meghirdetett értéktelen pragmatizmussal is ellentétben, új szereplőként megjelentek és jelentős presztízsrre tettek szert az egyházak;
- a vallásos emberek gyülekezetei, közösségei, szervezetei a pártállami atomizáltságból és szétesettségből csak lassan éledő civil társadalomnak mind földrajzi, mind a társadalmi struktúrában legátfogóbb hálózata;
- a vallási-felekezeti szociális, egészségügyi, oktatási és kulturális intézmények az állam monopolisztikus szerepének legfontosabb ellensúlyai, amelyek a társadalom egy önálló szektorát képezik; s végül
- a vallás újbóli erőteljes társadalmi és közéleti megjelenése a társadalom nem vallásos csoportjában ellenkezést, alkalmasint agresszív vallásellenességet ébreszt; a vallásosság – nem-vallásosság ellentéte és az egyház közéleti szerepe számos volt szocialista országban erőteljes társadalmi konfliktusforrássá vált.

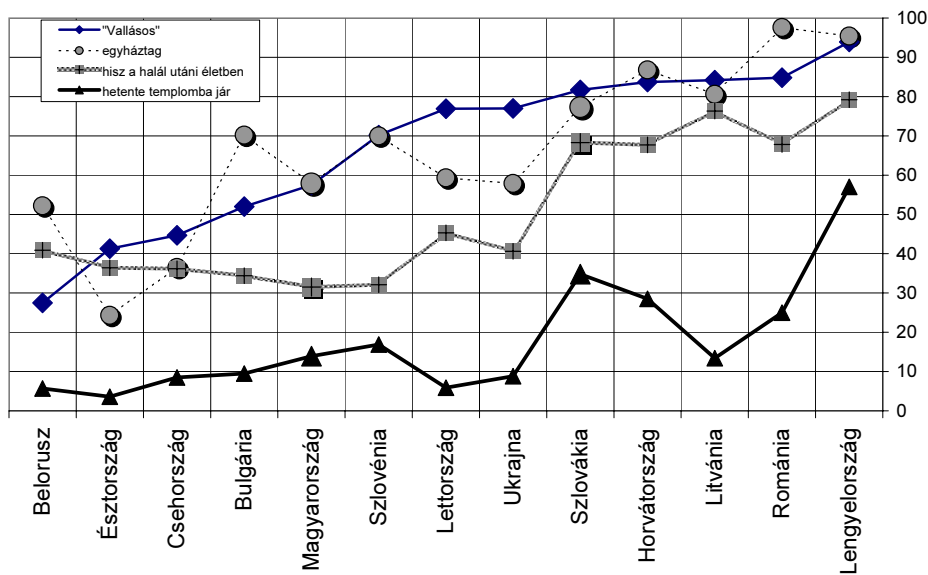
Biztonsággal állítható, hogy a vallásosság a posztkommunista országokban ma láthatóbb realitás, mint 15 – 20 évvel korábban. (Más kérdés, hogy a földalatti életből a nyilvánosság elé lépés eleve fellendülést, erősödést, megújulást jelent-e? Lehet, hogy részben csak optikai csalódásról van szó. Sok minden mutat azonban arra, hogy legalább részben valódi megújulás tanúi vagyunk.) Ugyanakkor tény, hogy a különböző országokban a vallásosság nem egészen azonos időpontban és a legkevésbé sem azonos mértékben vált társadalmi tényezővé. A vallásosság erőssége az egyes társadalmakban széles skálán változik. Vallásosságuk foka és a vallásosság mutatói alapján Kelet- és Kelet-Közép-Európa országai többféleképpen csoportosíthatóak. Ha a régiót a vallásosság foka sze-

rint három típusba soroljuk, akkor Szlovákia és Magyarország alighanem azonos kategóriába kerül, a közepesen vallásos országok közé (Buncák 2002, Tomka, Zulehner 1999). A leegyszerűsítés ellenére az is védhető, ha csupán két típust különböztetünk meg, az erőteljesebben vallásos és az inkább elvallástalanodott országok csoportját. Lengyelország, Litvánia, Nyugat-Ukrajna, Románia és Horvátország mellett az előbbibe tartozik Szlovákia. Az utóbbi jellegzetes képviselői Belorusz, Cseh-, Észt- és Lettország, Szlovénia, Bulgária és Magyarország (4. ábra).² Az alábbiakban a két ország közötti különbségek éppoly fontosak, mint hasonlóságuk.

A magyar vallási erősödés főleg az 1978 – 1993 közötti időszakra esik, – a liberalizálódó politika körülményei között, az alulról építkező és a pártállami centralizmussal szemben önálló „második társadalom” megnyilvánulásaként. Szlovákiában hasonló fejlődés csak a nyolcvanas évek végétől kezdődhetett és máig sem fejeződött be (Tižik 2006). (Az átalakulásban érvényesülő fáziskülönbség miatt megtévesztő lehet ugyanazon évtized két országra vonatkozó adatainak összevetése. A rendelkezésre álló szűk adatbázis ellenben nem hagy más lehetőséget.)

4. ábra.

A vallásosság különféle megnyilvánulási módjainak előfordulása 14 kelet-közép-európai országban. (Százalék. Forrás: EVS 1998, Issp 1998, Aufbruch 1998)

Magyarországon a magukat vallásosnak mondók aránya – a Magyar Közvéleménykutató Intézet évente többször végzett vizsgálata szerint – 1978 – 1990 között folyamatosan emelkedett, végeredményben a népesség 39,8 százalékáról 69,6 százalékra. Ugyanebben az időszakban a hetenkénti

2 A szlovák-magyar különbség nem csak a vallásosság átlagos értékeinek eltéréseiből ered, noha azok sem csekélyek, hanem még inkább abból, hogy a fiatalabb magyar korcsoportok nagyobb mértékben elvallástalanodtak, mint az azonos korú szlovákok. Az idő múlásával tehát a magyarok vallásossága egyre nagyobb mértékben elmarad a szlovákoké mögött. További tényező a két ország eltérő településstruktúrája.

templomba járók aránya – igen alacsony szinten maradva! – másfélszeresére, 8 százalékról 12 – 4 százalékra emelkedett (Tomka 1991a).

Az egyházakba vetett bizalom erőteljes emelkedéséről 1985 óta vannak adatok (Bruszt, Simon 1990). A bizalom 1991 – 1992-ben ért el csúcspontot, de más társadalmi intézmények tekintélyéhez viszonyítva azóta is magas.

A legalább hetenkénti templomba járók aránya Szlovákiában már a rendszerváltás tájékán két és félszer akkora (31,7%) volt, mint akkor Magyarországon (14,0%). 1990 és 1998 között a különbség tovább fokozódott, amennyiben a templomba járók magyarországi aránya – az EVS adatai szerint – 14,0-ról 10,4 százalékra csökkent (más adatok szerint azonban változatlan maradt), viszont a heti templomba járók szlovákiai aránya az Aufbruch kutatás szerint 33,7, az EVS szerint 40,5 százalékra nőtt. Az EVS adata szerint a naponta imádkozók aránya is magasabb Szlovákiában (33,7%), mint Magyarországon (24,5%). (Ugyanakkor az ISSP vizsgálat meglehetősen azonos arányokat talált.) A vallásukat gyakorlók mellett mindkét ország népességében van egy tekintélyes csoport, amely talán valamilyen mértékben hisz ugyan, de semmilyen vallásgyakorlatot nem végez. A soha nem imádkozók aránya 1990 – 1998 között – az Európai Értékrend Vizsgálat adatai szerint – Szlovákiában 27,7-ről 21,5 százalékra csökkent, Magyarországon viszont 36,7-ről 38,8 százalékra emelkedett, főként a legvallásosabb öregek elhalálózása nyomán.

A vallásgyakorlat sajátos formája a zarándoklat és a búcsújárás. A pártállamban erre legfeljebb korlátozottan volt mód. Most minden negyedik szlovák (25,8%) és minden hatodik magyar felnőtt (18,2%) meséli, hogy egyszer, vagy többször már volt búcsújáráson. Ez több mint kétszerese a sokkal hosszabb időtartamra kiterjedő gyermekkori búcsújárási emlékeknek.

A szlovák lakásokban korábban is több kereszt, feszület volt, mint a magyarokban. Az Aufbruch kutatás szerint a szlovákok négy ötöde (79,6%) meséli, hogy gyermek korában családjukban volt kereszt a falon. Ugyanerre a magyaroknak csak kétharmada (64,4%) emlékezik. A vallási szimbólumok gyakorisága itt is, ott is megcsappant. Ma a szlovákok bő kétharmada (68,4%), a magyarok kevesebb, mint fele (47,7%) lakásában van kereszt. Éppen fordított az arány az otthoni biblia terén. A magyarok kétharmadának (64,4%), a szlovákok valamivel több, mint felének (52,9%) van saját bibliája, ami mindkét országban az esetek zömében teljes biblia.

Mind az egyházilag hivatalos tételekben, mind a népi és babonás hiedelmekben a szlovákok nagyobb arányban hisznek, mint a magyarok. A különbség a szoros értelemben vett egyházi hitek terén nagyobb, mint a heterodox hitek terén (kivételesen az istenhit, viszont az Európai Értékrend Vizsgálat itt közölte eredményét más kutatások nem erősítik meg). Továbbá, a vallásos hit (vagy a kimondás bátorsága) 1990 – 1998 között erőteljesebben terjedt Szlovákiában, mint Magyarországon (1. tábla).

A vallási változásokban érvényesülő történelmi fáziseltérések talán a kommunizmus bomlásának vagy a társadalmi autonómia növekedése különböző ütemének függvényei. Kérdés azonban, hogy mi magyarazza – az időbeni eltéréseken túl – az egyes országok vallásosságának eltéréseit? A szociológia számos hipotetikus magyarázattal szolgál. Egyesek szerint történelmi geopolitikai tényezők hatása érvényesül (Spohn 1998). Szerintük a valaha uralmi központot alkotó országok – köztük Ausztria és Magyarország – hangadó rétegei, a liberális fejlődés éllovasaiként, vallástalanná váltak és társadalmukat is ebbe az irányba befolyásolták. Az elvallástalannodó hatalmi centrumokkal szemben politikai ellenállást kifejtő periférián viszont a szembenállás kulturálisan is, ebben az esetben a vallásosság erősödéseként is mutatkozik. Mások a felekezeti összetétel szerepének hatását hangsúlyozzák, arra utalva, hogy a protestáns felekezetek kevésbé tudták hitüket és hívő népüket a kommunizmus nyomásával szemben megőrizni, mint a katolikusok (Tomka 1996). Ismét mások a modernizáció különböző menetében, különösképpen a falu és a mezőgazdasági életviszonyok megőrződésben vagy felszámolásában látják a legfontosabb okot. Egyes szerzők arra emlékeztetnek, hogy a többségi vallás egyes országokban hagyományosan a nemzeti kultúra és identitás és

1. tábla.

(A) Különböző vallásos hitek elterjedtsége a szlovák és a magyar népességben 1990-ben és 1998-ban, illetve
 (B) heterodox hiedelmek elterjedtsége a két országban 1998-ban. (Százalékban. Forrás: EVS 1998, Aufbruch 1998)

(A) Hivatalos vallási hitek	Szlovákia		1998 1990 %-ában	Magyar-ország		1998 1990 %-ában	Az 1998. évi szlovák adatok a magyarok adatok %-ában
	1990	1998		1990	1998		
Istenben	73,2	82,9	113,3	65,4	67,6	103,1	122,6
A halál utáni életben	50,9	68,3	134,2	26,2	31,5	120,2	216,8
A pokolban	32,2	45,9	142,5	16,2	19,1	117,9	240,3
A mennyországban	47,3	54,9	116,1	26,7	27,2	101,9	201,8
A vallási csodákban	---	43,8	---	---	26,5	---	165,3
Isten személyes voltában	---	35,3	---	---	43,0	---	82,1
(B) Heterodox, népi, babonás hiedelmek							
Egy személytelen szellem-istenben	---	40,8	---	---	16,7	---	244,3
A telepátiában	---	52,6	---	---	46,3	---	113,6
A reinkarnációban	---	19,6	---	---	19,6	---	100,0
A kabalák segítő erejében	---	17,3	---	---	8,7	---	198,9
Abban, hogy a jövődö- mondók valóban meg tudják mondani a jövőt	---	31,5	---	---	22,0	---	143,2
Az ima által gyógyítók gyógyító képességében	---	28,7	---	---	19,8	---	144,9

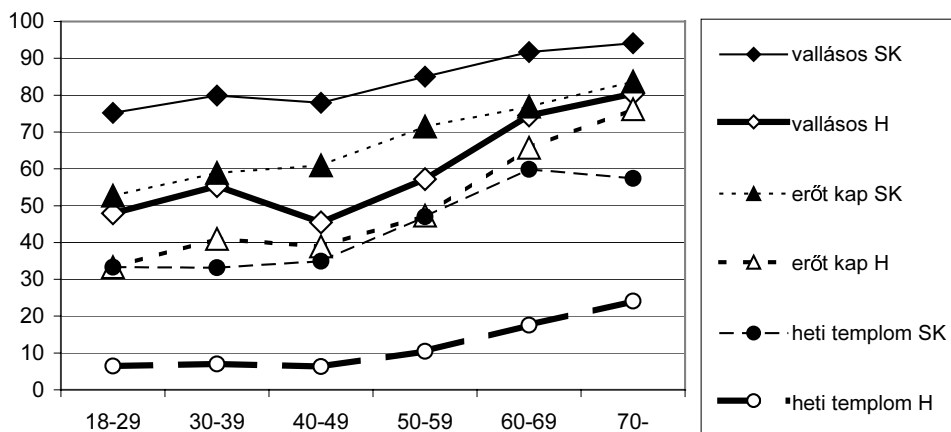
alkalmasint az önállóságra törekvés meghatározó képviselője, míg másutt egy idegen hatalom szimbolikus és szervezeti megjelenítője. A nemzeti identitásba való történelmi begyökerezettségnek messze mutató következményei lehetnek. Végül egyes szociológusok a jelen viszonyokat is leginkább meghatározó okot egyszerűen a kommunista vallásüldözés különböző erősségében³, vagy/és az egyházi vezetés országonként eltérő magatartásában és különböző ellenálló képességében keresik (Gönnér 1995). A vita eldöntése helyett hasznos szemügyre venni, hogy mennyiben különböznek egymástól a különböző társadalmi-demográfiai rétegek és csoportok vallásossági mutatói.

A vallásos önértelmezést, a vallásos hitek előfordulását, vagy a vallásukat gyakorlók arányát nézve, a fiatalabbak között mindkét országban kevesebben vallásosak, mint az idősebbek között (5. ábra). Ebből lehetne a vallás jövőbeli visszaszorulását is prognosztizálni, ha a csökkenés fo-

3 Ennek az elképzelésnek szépséghibája, hogy több, különböző országról szóló szerző (Mulik 2005; Pollack 1998) állítja a saját országban tapasztalt állítólag mindenki másnál nagyobb egyházüldözést.

5. ábra.

A vallásosság egyes megjelenési módjainak gyakorisága különböző korcsoportokban, Szlovákiában és Magyarországon 1998-ban. (Százalék. Forrás: EVS 1998)

lyamatos lenne. Ám a csökkenés főleg az 50 évnél idősebb korcsoportokban (a „szocializmus nemzedékében“?) mutatkozik, míg az ötvenedik évnél fiatalabbak körében a vallásosság előfordulási gyakorisága alig függ az életkortól. Szlovákiában és Magyarországon egymástól eltérő szinten, de a vallásosság előfordulási gyakorisága valamilyen szinten itt is, ott is, stabilizálódott.

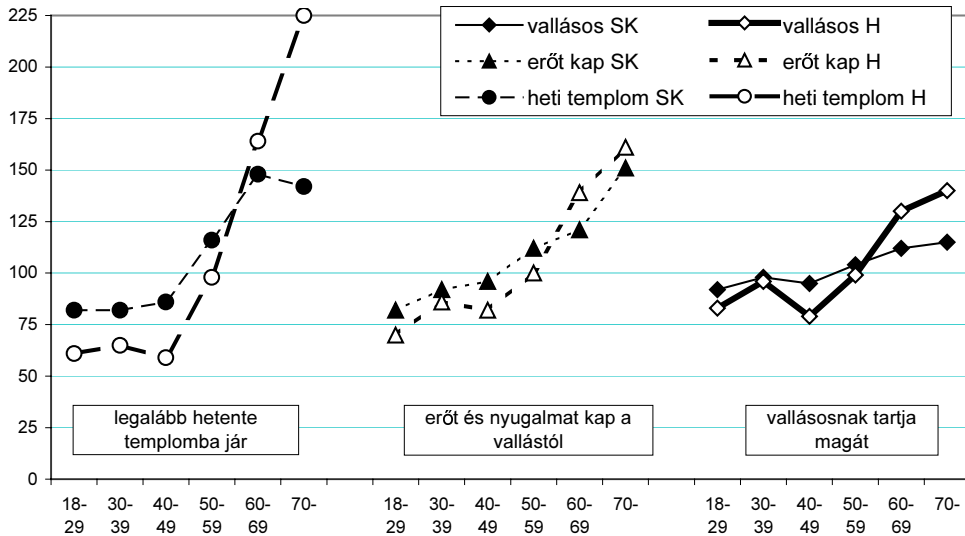
A két ország között azonban nem csak a vallásosság szintjében van különbség, hanem abban is, hogy a nemzedékek váltakozása során mennyire esett vissza a vallásosság. Ez jól nyomon követhető, ha a különböző korcsoportok vallásossági arányait a társadalmi átlaghoz viszonyítjuk. Ekkor, az előbbi tapasztalatok alapján, a fiatalabbak között 100 százalék alatti, az időseknél e fölötti értékeket várhatunk. Az elvárás beteljesülésén túl Szlovákiában mindhárom vizsgált kérdésben lényegesen kisebb a különbség a fiatalabbak és az idősebbek vallásossági értékei között, mint Magyarországon (6. ábra.). Tehát, a most élő emberek adataiból ítélve, Magyarországon az elmúlt évtizedekben erőteljesebb elvallástalanodás zajlott, mint Szlovákiában.

A két ország összehasonlításakor még valamit nem szabad figyelmen kívül hagyni. A szlovákok vallásossága többé-kevésbé minden társadalmi csoportban általánosabb, mint a megfelelő magyar rétegekben, csoportokban. Ám, ha azonos nagyságú települési kategóriákat hasonlítunk össze az eltérés viszonylag kicsi. A két ország adatainak különbsége részben abból adódik, hogy Szlovákia népességének két-háromszor akkora része él 5000 főnél kisebb településeken (ahol a vallásos hagyomány még a legelevenebb). És megfordítva, Szlovákiában nincsen Budapest-szerű nagyváros, de a 100 ezer fő fölötti népességű városok együttes aránya sem éri el a magyar arány felét. Eszerint az általánosabb szlovákiai vallásosság tekintélyes mértékben az ország vidékiesebb jellegével függ össze. (Ezt az egészségesebb és szerves társadalomszervezet általánosabb jelenlétéként, vagy megfordítva a „kommunista modernizáció“ és a vele járó anómia (Tomka 1991b) kevésbé általános elterjedéséért is értelmezhetjük, ami ugyancsak indokolhatja a vallásosság szélesebb körű jelenlétét.)

Végeredményben mégis megmarad az a tény, hogy Szlovákiában jelentősen többen mondják magukat vallásosnak és a társadalom nagyobb része hívő és vallásgyakorló, mint Magyarországon. Kérdés azonban, hogy van-e a vallásosságnak valami nyoma az emberek mindennapi, vagy éppen

6. ábra.

A vallásosság egyes megjelenési módjainak előfordulási gyakorisága különböző korcsoportokban, Szlovákiában és Magyarországon 1998-ban – az országos arány százalékában. (Relatív értékek. Forrás: EVS 1998)

közéleti gondolkodásában és viselkedésében? Hiszen a szekularizációs elmélet nem azt állította, hogy a vallási hitek és gyakorlatok eltűnnek, hanem hogy azoknak az egyén és a társadalom életében betöltött irányító-szabályozó szerepe gyengül, szűnik meg. Európai összehasonlításban tudjuk, hogy ez az állapot távolról sem a leginkább szekularizált társadalmakban sem következett be (Denz 2002, Pettersson, Riis 1994). De azt is tudjuk, hogy a vallásosság viselkedésformáló szerepe társadalmanként és csoportonként ugyancsak sokféle lehet. Legalább néhány pontban érdemes megnézni a szlovák és a magyar vallásosság következményeit.

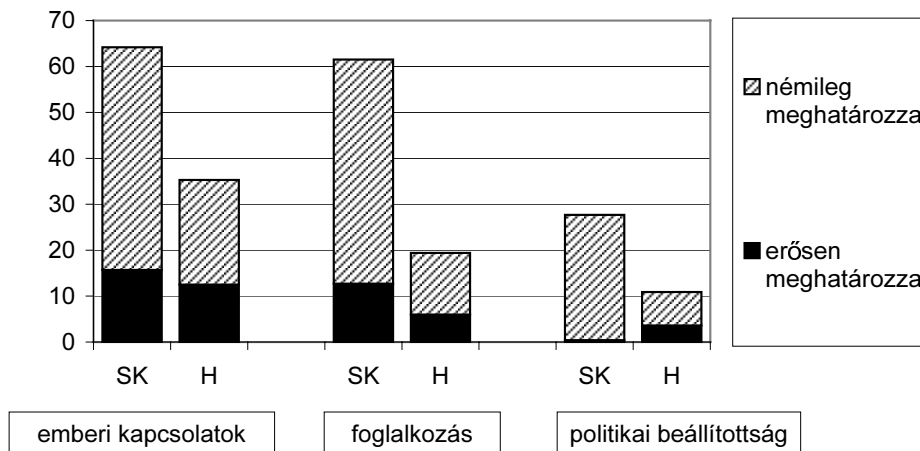
Mindenek előtt: mit mondanak az emberek maguk arról, hogy van-e szerepe vallásosságuknak életük bizonyos vonatkozásaiban? A vallásos szlovákok 16 – 66 mondja, hogy emberi kapcsolataiban; 13 – 62 százalékuk, hogy foglalkozása terén és 1 – 28 százalékuk, hogy politikai beállítottságában a vallásnak van kisebb-nagyobb meghatározó szerepe. A magyar népesség vallásos része kisebb része tulajdonít jelentőséget vallásosságának, 13 – 35 százalékuk az emberi kapcsolatok, 6 – 19 százalékuk a foglalkozás, 4 – 11 százalékuk a politikai beállítottság terén (7. ábra).

Érdekes ezt a szubjektív megítélést néhány további kérdéssel kiegészíteni. Az EVS kutatás 18 témával⁴ kapcsolatban vizsgálta, hogy azt az emberek alkalmasint megengedhetőnek tartják-e, vagy sem. Mindkét országban s mindegyik kérdésben a vallásos emberek – falun és városon, alacsony és magas végzettségűek, fiatalok és idősek körében egyaránt – jelentősen nagyobb arányban

4 1-től 10-ig terjedő skálán kellett megjelölni, hogy mennyire tartják megengedhetőnek: 1. állami juttatásokat jogtalanul igénybe venni; 2. csalni az adóval, ha van rá mód; 3. kocsikázásra jogtalanul elvinni más autóját; 4. marihuánát vagy hasist szívni; 5. saját érdekében hazudni; 6. házas férfivel/nővel viszonyt folytatni; 7. csús-

7. ábra.

A vallásosságnak erős, vagy némi meghatározó szerepet tulajdonítók aránya az emberi kapcsolatok, a foglalkozás és a politikai beállítottság kérdéseiben, vallásos szlovákok és magyarok csoportjaiban (Százalékban. Forrás: Aufbruch 1998)

képviseltek szigorú erkölcsöt, mint a nem vallásosak⁵. (Természetesen ez jelentheti csupán azt, hogy megtanulták vallásuk előírásait. Azonban a szigorúbb moralitás pusztá hangoztatásának is lehet társadalmi jelentősége.) A szlovák és a magyar adatok összevetésekor az látható, hogy a közerkölcsöt érintő kérdésekben, mint amilyen például az adócsalás, a két társadalomban hasonlóak, vagy Magyarországon nagyobbak a különbségek a vallásosak és nem vallásosak beállítottságai között. Magánéleti kérdésekben, mint a drogfogyasztás, a házasságon kívüli szexuális kapcsolatok, az abortusz, a válás, az öngyilkosság stb., a vallásosak és a nem vallásosak véleményei közötti eltérések lényegesen nagyobbak Szlovákiában, mint Magyarországon. Ez arra mutat, hogy a vallásosság szerepe a közerkölcs terén Magyarországon egy árnyalattal erőteljesebb, a magánélet kérdéseiben viszont a vallásosság vagy nem vallásosság Szlovákiában differenciál sokkal inkább.

A vallásosság magatartásformáló szerepe különösen erőteljes a családi kapcsolatok terén. Mind a szlovák, mind a magyar társadalom nagy többsége (73,4, illetve 82,8 százaléka) egyetért abban, hogy „függetlenül attól, hogy milyen erényeik és hibáik vannak, mindig szeretnünk és tisztelnünk kell szüleinket“. Hasonlóképpen többségi álláspont, hogy a szülőknek kötelességük, hogy mindent megtegyenek gyermekeikért, „még saját békéjük és nyugalomuk árán is“. Így vélekedik a szlovákok 60,2, a magyarok 66,2 százaléka. Am mindkét országban van egy másképpen gondolkodó kisebbség.

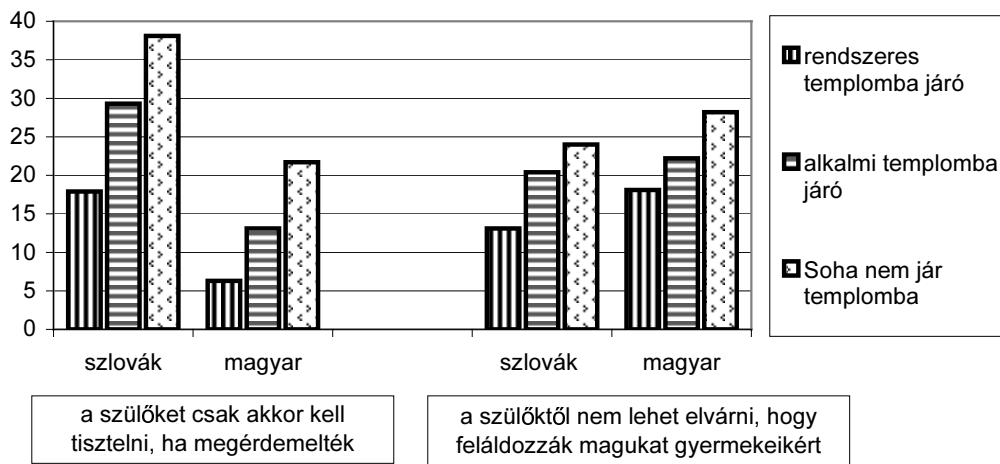
zópénzt elfogadni; 8. homoszexuális kapcsolatot létesíteni; 8. abortuszt végeztetni; 10. elválni (házastárstól); 11. gyógyíthatatlan beteg életét kioltani, euthanázia; 12. öngyilkosságot elkövetni; 13. közterületen szemetelni; 14. alkoholos állapotban gépkocsit vezetni; 15. számla nélkül fizetni az ÁFA kikerülésére; 16. alkalmi szexuális kapcsolatot létesíteni; 17. középületben dohányozni; 18. autóvezetéskor a sebességkorlátozást lakott területen túllépni.

5 Ez a megállapítás egyaránt érvényes a magát vallásosnak vagy nem vallásosnak mondás és a rendszeres, ritka, vagy soha templomba nem járás alapján megkülönböztetett csoportokra.

ség, amely szerint „senki se köteles szeretni és tisztelni szüleit, ha ők ezt nem érdemelték meg viselkedésükkel és magatartásukkal“ és „a szülőknek megvan a saját életük. Nem lehet tőlük elvárni, hogy feláldozzák magukat gyermekeikért.“ Ez a két kritikusabb vélemény – azonos iskolai végzettségű, életkorú és lakóhelyű csoportokon belül is! – másfél-kétszer olyan gyakori a nem vallásosak, mint a vallásos emberek körében (8. ábra).

8. ábra.

Azok aránya, akik szerint 'a szülőket csak akkor kell tisztelni, ha ők ezt megérdemelték', illetve akik szerint 'a szülőktől nem lehet elvárni, hogy feláldozzák magukat gyermekeikért', – legalább havonta, ritkábban, vagy soha sem templomba járó szlovákok és magyarok csoportjaiban. (Százalékban. Forrás: EVS 1998)

A vallásos emberek mindkét országban egyrészt hagyományosabban gondolkodnak a női szerepről, másrészt erősebben ragaszkodnak a házassághoz, vagy egy tartós és stabil partnerkapcsolathoz. Az ezzel ellentétes vélemények – minden lakóhelyi, iskolai végzettségi és korcsoportban egyaránt! – lényegesen gyakoribbak a nem vallásosak, illetve a vallásukat nem gyakorlók, mint a rendszeres vallásgyakorlók körében (2. tábla).

Végül a harmadik terület, ahol a vallásosság személyes és társadalmi hatása megmutatkozik, az a megelégedettség és a boldogság. Az egész régióban megfigyelhető, hogy noha a vallásos emberek sokhelyütt az átlagosnál rosszabb körülmények között élnek, átlagosan megelégedettebbek,⁶ mint a társadalom egésze, vagy mint saját társadalmi-demográfiai és jövedelmi kategóriájuk⁷ nem vallá-

6 Az Aufbruch/New Departures kutatás a megelégedettséget, illetve boldogságot öt indikátorral mérte. Az elégedettség kérdéseknél a saját pozíciót 1-től (egyáltalán nem megelégedett) 5-ig (teljesen megelégedett) osztályzattal lehetett megjelölni. Ezek: (1) a családi életével, (2) dolgozók esetében/ a munkájával, (3) a baráti kapcsolataival, (4) családja jelenlegi anyagi helyzetével való elégedettség. A boldogság kérdés lehetséges osztályzatai '1=egyáltalán nem boldog'-tól '5=nagyon boldog'-ig terjedtek. Az ábrázoláson az öt indikátor értékének –100 / +100 fokú skálán kifejezett átlaga szerepel.

7 A két társadalmat a jövedelem nagysága szerint csoportosítottuk, majd harmadoltuk.

2. tábla.

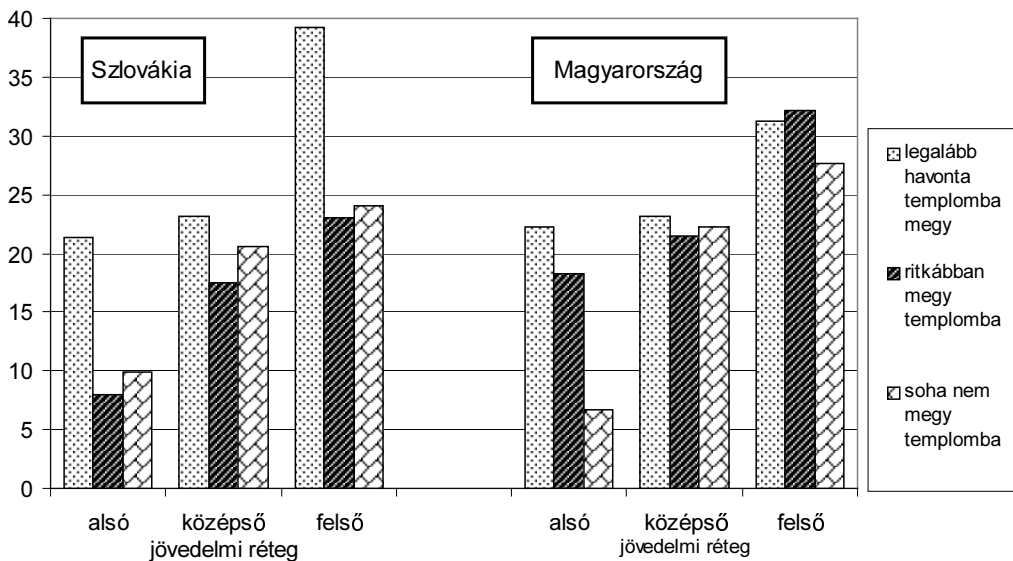
Három a házassággal, tartós kapcsolattal és gyermekvállalással kapcsolatos tartozkodó vélemény gyakorisága legalább havonta, ritkábban, vagy soha sem templomba járó szlovákok és magyarok csoportjaiban. (Százalékban. Forrás: EVS 1998)

		Legalább havonta jár templomba	Ritkábban jár templomba	Soha sem jár templomba
Ahhoz, hogy egy nőnek teljes legyen az élete nincsen szüksége gyermekre	SK	32,6	44,8	45,7
	H	20,1	31,4	33,0
A boldogsághoz nincs szükség házasságra, vagy egy tartós és stabil partnerkapcsolatra	SK	15,7	21,2	33,2
	H	3,4	8,0	11,7
A házasság idejétmúlt intézmény	SK	6,5	13,5	18,4
	H	10,2	11,7	19,6

sos tagjai (Tomka, Zulehner 1999). Ez a tendencia különösen erős Szlovákiában, de Magyarországon is jelen van (9. ábra.) Összefoglalva tehát azt lehet mondani, hogy a vallásosság mindkét országban nem elhanyagolható mértékben több vonatkozásban is befolyásolja az emberek gondolkodását, erkölcsét és közérzetét.

9. ábra.

Az elégedettség indexértékei Szlovákia és Magyarország különböző jövedelmi rétegekbe tartozó vallásgyakorló és vallást nem gyakorló csoportjaiban, (Százalékban kifejezve. Forrás: Aufbruch 1998)

További kérdés a vallásosság és a nemzeti érzés kapcsolata. Ehhez előre kell bocsátani, hogy az ISSP kutatások adatai szerint 1995 – 2003 között a nemzeti büszkeség mind Szlovákiában, mind Magyarországon erősödött, miközben Magyarországon változatlanul erőteljesebb, mint Szlovákiában (Smith, Kim 2006). A világ 34, a kutatásban résztvevő országának összehasonlításában, a nemzeti büszkeség szerinti sorrendben – különböző megközelítési módok szerint – Magyarország a 11 – 17. helyre (az európai országok között Ausztria után és Portugália, Finnország, Spanyolország és mások előtt), Szlovákia a 29 – 30. helyre kerül (a kelet-közép-európai országok között Szlovénia, Oroszország, Csehország és Lengyelország után, Lettország, Bulgária és a volt NDK előtt).

Nemzetközi és mind Szlovákiában, mind Magyarországon is mutatkozó tendencia, hogy a nemzeti büszkeség az idősebb nemzedékben erősebb, az életkorral némileg gyengül. Hasonlóképpen mind világszerte, mind a két itt tárgyalt országban, a nemzeti büszkeség az iskolai végzettség emelkedésével csökken, a kozmopolitizmus erősödik (Smith, Kim 2006).

Általános az a feltételezés, hogy szoros összefüggés van a hagyományokhoz való ragaszkodás és a nemzeti érzés erőssége között. Mivel pedig a vallás és a társadalmi emlékezet is szorosan összefügg (Hervieu-Léger 1993), kézenfekvő a gondolat, hogy a nemzeti érzés és a vallásosság is kapcsolódik egymással. Ez az általános feltételezés egybecseng a szlovák nemzet tudat kialakulási folyamatával és a protestantizmus magyarországi történetével kapcsolatos ismereteinkkel. Ezért érdemes megkérdezni, hogy miképpen függ össze a mai vallásosság a nemzeti érzés mai formáival.

Némi meglepetést okoz, hogy az összefüggés Szlovákiában éppen csak nyomokban és Magyarországon sem teljesen következetesen (a statisztikai szignifikancia-szint határán) érvényesül. Végeredményben annyi állapítható meg, hogy a vallásos emberek – az életkori, iskolai végzettségi

3. tábla.

A nemzeti beállítottsággal kapcsolatos négy véleménnyel egyetértők aránya különböző mértékben vallásos, vagy nem vallásos szlovákok és magyarok csoportjaiban.

(Százalékban. Forrás: Aufbruch 1998)

		Kifejezetteen vallásos	vallásos	Sem nem vallásos, sem nem nem vallásos	Nem vallásos	Kifejezetteen nem vallásos
„Jobb lenne a világ, ha az emberek más országokban is olyanok lennének, mint a szlovákok/magyarok.“	SK	24,3	21,9	18,8	13,2	15,5
	H	22,7	20,6	16,7	12,6	12,2
„Mindent figyelembe véve Szlovákia/Magyarország egy jobb ország, mint a legtöbb más ország.“	SK	21,4	22,4	28,5	26,4	18,8
	H	32,7	28,8	23,0	18,9	17,0
„Az ember mindenben támogassa hazáját még akkor is, ha annak nincs igaza!“	SK	33,0	36,3	31,9	28,9	35,8
	H	41,4	35,5	33,4	22,5	29,6
„Szívesebben vagyok Szlovákia / Magyarország állampolgára, mint a világ bármely más országáé.“	SK	65,1	68,7	63,3	53,2	59,8
	H	85,0	81,1	70,7	69,3	65,5

és lakóhelyi hatások kiszűrése után is –, különösen Magyarországon kissé nemzetibb érzelműek, mint a kevésbé, vagy nem vallásosak. A kapcsolat gyengesége ellenben arra mutat, hogy aligha lehet a vallásosságot a nemzeties szemlélet egyik fő erősségének tartani, mint ahogyan fordítva, azt sem lehet mondani, hogy a nemzeti lelkület a vallásosság fő erőssége lenne.

Hivatkozások:

- ABRAMSON, P. R. – INGLEHART, R.: Value Change in Global Perspective. Ann Arbor : University of Michigan, 1995.
- BERGER, P. L. (szerk.): Le réenchantement du monde. Paris : Bayard, 2001.
- BRUSZT, L. – SIMON, J.: A lecsendesített többség. Budapest : Társadalomtudományi Intézet, 2001.
- BUNČAK, J.: Religiosity in Slovakia within the European Context. In: LAIFEROVÁ, E. (szerk.): Studies in Modern Sociology. Bratislava : Katedra sociológie FiF UK, 2002, 151 – 170.
- DENZ, H. (szerk.): Die europäische Seele. Wien : Czernin, 2001.
- DOBBELAERE, K.: Secularization: An Analysis at Three Levels. Bruxelles : P. I. E.-Peter Lang, 2002.
- ESTER, P. – HALMAN, L. – DE MOOR, R. (szerk.): The Individualizing Society. Tilburg : Tilburg University Press, 1994.
- GABRIEL, K. et al.: Religion und Kirchen in Ost(Mittel)Europa: Deutschland-Ost. Ostfildern, Schwabenverlag, 2003.
- GÖNNER, J.: Die Stunde der Wahrheit. Frankfurt : Peter Lang, 1995.
- HALMAN, L. – LUIJKX, R. – VAN ZUNDERT, M.: Atlas of European Values. Leiden, Brill-Tilburg : Tilburg University, 2005.
- HALMAN, L. et al.: The European Values Study: A Third Wave. Tilburg : Tilburg University – EVS, WORC, 2001.
- HERVIEU-LÉGER, D.: La Religion pour Mémoire. Paris: Cerf, 1993.
- IANNACONE, L. R.: The Consequences of the Religious Market Structure. Rationality and Society, 1991, 3 (2) 156 – 177.
- INGLEHART, R.: Modernization and Postmodernization. Princeton : Princeton University Press, 1997.
- INGLEHART, R. et al.: Human Beliefs and Values. A cross-cultural sourcebook based on the 1999 – 2002 valueas surveys. Delegación Coyoacán, siffo veintiuno, 2004.
- LUHMANN, N.: Die Religion der Gesellschaft. Frankfurt a. M. : Suhrkamp, 2000.
- MARTIN, D.: A General Theory of Secularization. New York : Harper & Row, 1978.
- MULIK, P.: Die geistig-kulturelle Entwicklung und die Kirche in der Slowakei. In: BACHMAIER, P. – BLEHOVÁ, B. (szerk.): Der kulturelle Umbruch in Ostmitteleuropa. Frankfurt : Peter Lang, 2005, 179 – 199.
- PETTERSSON, Th. – RIIS, O. (szerk.): Scandinavian Values. Uppsala: Acta Universitatis Upsaliensis, 1994.
- POLLACK, D. (1998): Religiöser Wandel in Mittel- und Osteuropa. In: POLLACK, D. – BOROWIK, I. – JAGODZINSKI, W. (szerk.): Religiöser Wandel in den postkommunistischen Ländern Ost- und Mitteleuropas. Würzburg : Ergon 1998, 9 – 52.
- PRUDKÝ, L. et al.: Religion und Kirchen in Ost(Mittel)Europa: Tschechien, Kroatien, Polen. Ostfildern: Schwabenverlag, 2003.
- SMITH, T. W. – KIM, S.: National Pride in Cross-national and Temporal Perspective. International Journal of Public Opinion Rsearch. 18 (Spring, 2006), 127 – 136.

- SPOHN, W.: Religion und Nationalismus: Osteuropa im westeuropäischen Vergleich. POLLACK, D. – BOROWIK, I. – JAGODZINSKI, W. (szerk.): Religiöser Wandel in den postkommunistischen Ländern Ost- und Mitteleuropas. Würzburg : Ergon 1998, 87 – 120.
- STARK, R. – IANNACCONE, L. R.: A Supply-Side Reinterpretation of the „Secularization“ of Europe. Journal for the Scientific Study of Religion 33, 1994, (3), 230 – 252.
- TÍŽIK, M.: De-secularization of Slovak society in 1990s. In: RÉVAY, E. – TOMKA, M. (szerk.): Eastern European Religion. Budapest-Piliscsaba : TIMP, 2006.
- TOMKA, M. – ZULEHNER, P. M.: Religion in den Reformländern Ost(Mittel)Europas. (Gott nach dem Kommunismus I.) Ostfildern : Schwabenverlag, 1999.
- TOMKA, M. – ZULEHNER, P. M.: Religion im gesellschaftlichen Kontext Ost(Mittel)Europas. Ostfildern : Schwabenverlag, 2000.
- TOMKA, M.: Magyar katolicizmus 1991. Budapest, Országos Lelekipásztori Intézet 1991a.
- TOMKA, M.: Secularization or anomaly? Social Compass 1991b, 1, 93 – 102.
- TOMKA, M.: A felekezeti struktúra változása Kelet- és Közép-Európában. Szociológiai Szemle, 1996, 1, 157 – 173.
- TOMKA, M. et al.: Religion und Kirchen in Ost(Mittel)Europa: Ungarn, Litauen, Slowenien. Ostfildern : Schwabenverlag, 1999.
- TSCHANNEN, O.: Les théories de la sécularisation. Genève-Paris : Droz, 1992.
- ZULEHNER, P. M. – DENZ, H.: Wie Europa lebt und glaubt. Wien : Patmos, 1993.

Národná a náboženská identita na Slovensku a v Maďarsku na konci 20. storočia

Resumé

Po úpadku „komunistickej modernizácie“ by sa oplatilo skúmať pravdu a užitočnosť spoločenskovedných teórií, o ktorých sme sa ani nie tak dávno učili. Medzi ne patrí aj teória sekularizácie, ktorá je v súčasnosti podrobená kritike na celom svete. No fakty v strednej a východnej Európe jej protirečia. V bývalom socialistickom regióne podľa verejnej mienky v minulom desaťročí úroveň religiozity rástla a tento proces bude pokračovať aj v budúcnosti. Faktom je, že sieť náboženských zoskupení a cirkevných obcí je jedným z najpotrebnejších základov práve sa rodiacej občianskej spoločnosti. Cirkev má vysokú spoločenskú prestíž. V školstve, v zdravotníctve a v sociálnej sfére existencia konfesijných inštitúcií zruší monopol štátu. Najmä u generácie mladšej ako 30 rokov sa zvyšuje počet ľudí obracajúcich sa k viere. Štúdiá vyhodnocuje dáta o religiozite a národnej identite obyvateľov Maďarska a Slovenska podľa piatich porovnávajúcich výskumov – podľa International Social Survey Programme ISSP 1994 a 2003, European Value Study EVS 1990 a 1998 a Aufbruch/ New Departures 1998, a berie do úvahy aj závery odbornej literatúry týkajúcej sa tejto oblasti.

Slovensko patrí medzi viac nábožensky založené krajiny, podobne ako aj Poľsko, západná Ukrajina, Rumunsko a Chorvátsko. Maďarsko patrí medzi menej nábožensky založené krajiny, podobne ako Estónsko, Lotyšsko, Česká republika a Bulharsko. Religiozita v oboch krajinách má určitú úlohu v rôznych oblastiach života, v morálke, v rodinných a partnerských vzťahoch, v povolani, v politickom postavení, v osobnom uspokojení. Táto rola je však silnejšia na Slovensku ako v Maďarsku.

Podľa získaných dát národná hrdosť a identita na Slovensku v porovnaní s európskym priemerom je veľmi nízka, v Maďarsku je pomerne silná. Okrem toho, na Slovensku skoro neexistuje štatisticky preukázaná súvislosť medzi silou religiozity, národným cítením a hrdosťou. V Maďarsku je silnejšie náboženské cítenie spojené so silnejším národným vedomím.

National and Religious identity in Slovakia and in Hungary at the end of twentieth Century

Summary

The decay of the theory of „communist modernization“ should serve as an opportunity to research the truth and usefulness of various social science theories, many of which were topics of our studies only a short time ago. Among the targeted theories should be that secularization, which has presently become a target of criticism in the whole world. Indeed, the facts of social development in the Central and Eastern Europe contravene this theory. According to surveys taken from formerly communist countries of East and Central Europe in the last decade, the level of religiosity has in fact increased and this process is likely to continue in the future.

The network of religious congregations and parishes in these countries serve as a needed stable base, especially in regard to an emerging civic society. Accordingly, the church maintains a high social prestige. Furthermore, in education, health care and in the social sphere confessional institutions negate a monopoly of state. Especially among members of the generation younger than thirty years old, the number of people turning to the church is increasing. Included in this study is an evaluation of data in regard to the religiosity and the national identity of the inhabitants of Hungary and Slovakia. The figures stem from five comparative research studies, including the: International Social Survey Programme ISSP 1994 and 2003, the European Value Study EVS 1990 and 1998 and Aufbruch/New Departures 1998. The study has also taken into consideration the conclusions of the scholarly literature connected to this area.

Amongst the sample, Slovakia belongs to the more religiously inclined countries, just as Poland, West-Ukraine, Romania and Croatia. Meanwhile, Hungary belongs to the group of less religiously countries. The list of countries with lower levels of religiosity also includes Estonia, Latvia, Czech Republic and Bulgaria. Regardless of the amount of commitment, religiosity in both countries plays a certain role in various spheres of life, in morality, in family and partner relations, in working environment, and in politics and in personal satisfaction. This general role of religiosity however, is stronger in Slovakia than in Hungary.

According to the observed data, ethnic pride and identity in Slovakia, in comparison with the European average, is very low. This contrasts with Hungary where ethnic pride and ethnic identity remain relatively strong.

Therefore, in Slovakia there does not exist a statistically proven connection between the power of religiosity, national awareness and pride. Meanwhile in Hungary, a stronger religious feeling is connected with the stronger national awareness.

Regionális és nemzeti identifikációs folyamatok a kisebbségi magyar közösségek önszerveződésében

Szarka László

Kelet-Közép-Európa – 1918 előtt soknyelvű birodalmak, a 20. században jórészt ugyancsak multietnikus nemzetállamok keretei közt szerveződő – nemzeti társadalmi a 21. század elején az európai integráció folyamatában próbálnak felzárkózni a nyugat-európai centrum fejlődéséhez, s hozzájutni azokhoz a modernizációs forrásokhoz, amelyek egyszerre jelentenek a belső társadalmi, szociális megosztottságukban és gazdasági versenyképességükben mutatkozó problémák megoldásának lehetőségét. Ebben, a máig követő magatartásra berendezkedett európai régióban, a 20. századi dezintegrációs államjogi változások, és az azonos töről fakadó nemzeti emancipációs folyamatok az integrációs periódusban sem zárultak le egészen. Holott az unió bővítése elvben itt is megeremtette az alapjait annak az új integrációnak, amelyben az egykori köztes-európai nemzetek is tagjaivá válhatnak a valószínűleg nem annyira szupranacionális, sokkal inkább poszt-nacionális alakzatban elképzelhető európai nemzetközi közösségnek.

Az európai államok alkotmányaiban rögzített nemzetfogalmak közül a kelet-közép-európai régió nemzetállamainak többsége saját etnikai adottságai ellenére a francia politikai nemzet klasszikus kategóriájából kiindulva saját nemzetállami identitásának erősítését szorgalmazza. Miközben a regionalizációs, devolúciós folyamatok a modellként szolgáló nyugat-európai államok többségében is már jelentős tartalmi módosulásokat eredményeztek.¹

A Magyarországon és a vele szomszédos államokban élő magyar (anya)nyelvű – dominánsan vagy legalább részben magyar identitású – népeség számára az integráció a sok előny mellett újra élővé tette a magyar állampolgársági és a magyar nemzetiségi, azaz a politikai és az etnikai közösség inkongruenciájának a problémáját. A magyar politikai és kulturális nemzetfogalom sajátosan alakuló dichotómiája szempontjából különösen érdekes annak vizsgálata, milyen történeti, etnikai, nemzeti, regionális kötődések, identifikációs minták jellemzik a Magyarországgal szomszédos hét állam magyar kisebbségi közösségeit.²

A 19 – 20. század fordulóján lezajlott milliós nagyságrendű amerikai kivándorlás, a trianoni határkijelölések nyomán kialakult magyar kisebbségek, majd a második világháborús vereség és a párizsi békeszerződés, s végül az 1956-os forradalom leverését követő menekült- és kivándorló

-
- 1 The Concept of „Nation“. Recommendation 1735 (2006) . Parliamentary Assembly of Council of Europe. <http://assembly.coe.int/Main.asp?link=/Documents/AdoptedText/ta06/EREC1735.htm>, The Concept of „Nation“. Report Committee on Legal Affairs and Human Rights. Rapporteur: Mr György Frunda, Romania, Group of the European People's Party. Doc. 10762. 13. December 2005; ROBIN, R. (Ed.): Changing Face of European Identity. A Seven-nation Study of (Supra)National Attachments, Routledge Advances in European Politics). Routledge, Tylor & Francis Group, Ebook, 2005; JHA, S. (Ed.): Ethnicity and Nation-Building in Eastern Europe. New Delhi, Radiant Publishers, 1998.
 - 2 Erre vonatkozóan ld. pl. LOSONC, A.: A nemzet mint értelmezés. Regio, 2002, 4. www.losonc_lapar_nemzet_mint_ertelmezes_regio_2002_4.pdf; BAKK, M.: A nemzet és a modernitás nyelve, uo. www.bakk-miklos_a_nemzet_es_a_modernitas_nyelve_regio_2002_4pdf; HALÁSZ, I.: A határon túli nemzettársakról való gondoskodás modelljei Kelet-Közép-Európában. In: HALÁSZ, I. – MAJTÉNYI, B. – SZARKA, L. (szerk.): Ami összeköt? Státustörvények közel s távol. Budapest, Gondolat, 2004, 42 – 75.

hullámok a magyar kulturális nemzethez tartozóknak hozzávetőleg egyharmadát más államok polgáiraivá tették. De míg a nemzeti összetartozás tudata a kisebbségi helyzetben élő többsége számára a negyedik-ötödik generációban is magától értetődő adottság, az amerikai, nyugat-európai, s más tengerentúli diaszpóra közösségeknél már a második-harmadik nemzedéke is legfeljebb származási identitásán keresztül kötődik ősiei, felmenői nemzetéhez.³

A szovjet típusú nemzetállami önkorlátozások helyett a nyitott, kezdeményező magyar külpolitika magától értetődően talált rá legfőbb feladataira: az euro-atlanti együttműködésre nemzetfogalom kialakulásában az európai integrációs folyamat az 1989. évi fordulatok nyomán vált meghatározóvá, a szomszédság- és a kisebbségpolitika újragondolására. A magyar Alkotmány a 6. 3. cikkelyben rögzített felelősségklauzulája a Magyar Köztársaság „*határain kívül élő magyarok sorsáért*” érzett felelősséget és „*a kisebbségi magyarok Magyarországgal való kapcsolatának*” ápolásához nyújtandó segítség elvét rögzítette.⁴

A magyar kulturális és politikai nemzet fogalmának 20. századi változásai

A soknemzetiségű Magyar Királyság 1918. évi felbomlása, és az ezt a változást rögzítő 1920. június 4-i trianoni békeszerződés több vonatkozásban alapvető változást jelentett a 20. századi magyar nemzeti fejlődésben. Az 1867. évi osztrák-magyar kiegyezést követően létrejött dualista Monarchia keretei közt Magyarország gazdasági, társadalmi értelemben sikeres modernizációs pályát futott be, de politikai értelemben megbukott a nemzetiségi különbségek, etnikai identitások és az állampolgári közösség politikai összehangolásának kezelésében. A trianoni államhatárok közt értelmét veszítette a kiegyezés kori magyar nemzetkonceptió, amely az 1868. nemzetiségi törvény betűje és szelleme szerint az országban élő nemzetiségek állampolgári közösségére, a politikai magyar nemzet fogalmára épült.

A politikai nemzet eszméje helyett a két világháború közötti időszakban – előbb csak átmenetileg és a területi revíziós törekvésekkel párhuzamosan – a magyar etnikai állomány megőrzésének, a magyar kisebbségek jogvédelmének, a kulturális magyar nemzet egységének hangsúlyozása került előtérbe. A 20. század második felében, különösen a múlt század végén a magyar nemzetfogalom sajátos kettős halmazállapota alakult ki: Magyarország területére vonatkoztatva a régió többi nemzetállamával azonos politikai nemzetértelmezés dominált, a szomszéd országokban, illetve a nyugati, tengerentúli diaszpórában élő magyarokra kiterjesztve pedig a kulturális magyar nemzet fogalmát tartották adekvát értelmezési keretnek.⁵

Már ebből is jól látható, hogy a trianoni határokon kívül került magyar népcsoportoknak nem csupán a jogi és politikai helyzete változott meg, hanem a magyar nemzeti közösségen belüli helyük

3 HALÁSZ, I.: A nemzetfogalom nyelvi-kulturális elemei a kelet-közép-európai alkotmányokban. In: KÁNTOR, Z. – MAJTÉNYI, B. (szerk.): Szöveggyűjtemény a nemzeti kisebbségekről. Budapest, Rejtjel, 2005.

4 ÖLLŐS, L.: A Magyar Köztársaság Alkotmánya és a határon túli magyarok. Fundamentum, 2006. 3. szám., 26 – 43.

5 Schöpflin György arra hívja fel a figyelmet, hogy a soknemzetiségű Habsburg-monarchia keretei közt a közép-európai kis nemzetek fejlődésében a birodalom által kisajátított állami dimenzió hiánya a történeti jogra építő nemzetépítést éppúgy kizárta, mint a népi-nemzeti legitimitációra épített kulturális nemzetfogalom gyakorlatba való sikeres átültetését. „*A nép, (szállás)terület, állam, nemzet, modernitás egymásnak ellentmondó meghatározásai s persze az egymásnak ellentmondó legitimitációs formulák okozta zavar messzemenő és általában negatív következményekkel járt.*” SCHÖPFLIN, Gy.: Közép-Európa: felemás modernitás, Provincia, 2001.03.25. <http://epa.oszk.hu/00200/00266/00011/c000210.html>; Uo: A modern nemzet, Attraktor Kiadó, Máriabesnyő–Gödöllő, 2003, 100 – 103.

is radikálisan átalakult. Mégpedig egyrészt az által, hogy: a befogadó szomszéd nemzetek eleve kétségbe vonták a kisebbségi magyar közösségek nemzeti kötődésének, magyar nemzethez való tartozásának bármifajta létjogosultságát, másrészt pedig azoknak az akkulturációs, asszimilációs folyamatoknak a következtében, amelyek egy több szakaszos szétfejlődési folyamatot indítottak el. A kisebbségi magyar közösségek 20. századi történetében a befogadó államok sok mindent elkövettek annak érdekében, hogy Magyarország anyaországi szerepvállalását kiegyensúlyozzák, háttérbe szorítsák, s minél inkább a maguk képére formálják a magyar kisebbségeket. Ebben az identitáspolitikai játszmában a maga korlátozott, de sok tekintetben hatásosabb eszközeivel Magyarország is beszállt, ami a kisebbség triadikus pozícióit részben elmélyítette, részben elidegenítette.⁶

A 20. század két jól körülírható periódusában – a két világháború közötti időszakban, valamint a pártállami évtizedekben – kezdetét vette a kisebbségi magyarok saját önszerveződési folyamata, amely változó körülmények közt alapvetően a kisebbségek saját erejére, lokális, regionálistradícióira, saját etnikai bázisára és a többségi nemzetekkel való együttélés előzményeire kívánt támaszkodni, felhasználva az egyes államokban kialakult kisebbségi jogintézményeket. Ennek a párhuzamos nemzetépítésként is leírható kisebbségi önszerveződésnek a két világháború közötti időszakban a legpregnansabb példáját a transzilvanista pozíciókra helyezkedő erdélyi magyar politikai programok jelentették.⁷ A Rogers Brubaker által leírt kisebbségek klasszikus triadikus viszonyrendszeren belül a csehszlovákiai, jugoszláviai magyar politikai és kulturális szervezetek is olyan célokat igyekeztek kitűzni, amelyek a megváltozott államjogi körülmények közt lehetővé tették volna az adott államokon belüli nemzeti közösségi fejlődést.⁸

A Habsburg-monarchia megszűnésével de facto megalakult önálló magyar nemzetállam a soknemzetiségű történeti Magyar Királyság utódállamaként a Kárpát-medencei magyar anyanyelvű népességnek mindössze 75 százalékát foglalta magában. Az 1910. évi utolsó hivatalos magyarországi népszámlások szerint a történeti ország területén élő magyar népesség fennmaradó része a trianoni határcijelölések nyomán a szomszéd országokhoz került, mégpedig anélkül, hogy akár csak

6 „A magyar köztudatban az első világháborús terület- és lakosságvesztések traumája nyomán mára a kulturális nemzet koncepciója vált uralkodóvá: a magyar nemzetet a Magyarország határain belül és kívül élő, magyarul beszélők közössége alkotja. E közösség megóvása ó, érdekeinek védelme központi helyen áll a magyar politika szótárában, de ugyanakkor, mivel eszközeihez a nemzettel nem azonosítható magyar állam kül- és gazdaságpolitikai pozíciói révén jut, e szótár nyitva maradt a modernizációs folyamatok fogalomvilága felé is.” BAKK, M.: Két nemzetkonceptió európai versenye, In: BAKK, M. – BODÓ, B. (szerk.): Státusdiskurzus. (=Diaszpóra Könyvek 2.), Temesvár, Szórvány Alapítvány, 2003, 24; Uo: Egy törvény és jövőképei, Provincia 2001, 5. http://www.provincia.ro/pdf_magyar/m000236.pdf

7 „Erdély, Bánság, Körösvidék és Máramaros kétmillió magyarja, nem én mondom neked, de a megcsontított Magyarország mondta ki a szentenciát rólunk: nem tehetek mást, elfogadom az ítéletet, mely akaratom és hitem ellenére fejemre olvastattott, kihirdtetett és végrehajtott: Én rólatok, akiket erőszakkal leszakítottak rólunk, lemondok. Ez az igazság! Aki mást mond : hazudik az ; aki mást hiszen: álmodik az ; aki másban reménykedik : délibábot kerget az. Le kell vonnunk a tanulságot; szembe kell néznünk a kérlelhetetlenül rideg valósággal és nem szabad ámitanunk magunkat. Dolgoznunk kell, ha élni akarunk és akarunk élni, tehát dolgozni fogunk. De csak magunkban ezentúl magunkért.” Kiáltó szó Erdély, Bánság, Körösvidék és Máramaros magyarságához! Koós Károly, Paál Árpáddal és Zágoni Istvánnal közösen közreadott politikai röpirata 1920-ban jelent meg. <http://www3.sympatico.ca/pkaslik/documents/kialtoszo.htm>

8 BRUBAKER, R.: Nationalism Reframed: Nationhood and the National Question in the New Europe. Cambridge : Cambridge University Press, 1996. Az utódállamok közül legnehezebb körülmények közt működő vajdasági magyarokról lásd A. SAJTI, E.: Impériumváltások, revízió és kisebbség: magyarok a Délvidéken 1918 – 1947, Budapest : Napvilág Kiadó, 2004. A csehszlovákiai magyarok két világháború közötti politikai önszerveződéséről vonatkozóan. ld. ANGYAL, B.: Érdekvédelem és önszerveződés. Fejezetek a csehszlovákiai magyar pártpolitika történetéből 1918 – 1938. Somorja – Dunaszerdahely, Fórum Intézet, Lilium Aurum, 2002.

a legnagyobb etnikai tömbjei valamilyen autonóm státuszt nyertek volna.⁹ A történeti kényszer hatására létrejött magyar kisebbségek keretei közt elkezdődött az a „*párhuzamos magyar nemzetépítési folyamat*“, amely alapvetően meghatározta a 20. századi magyar nemzeti identitás alakulását.¹⁰

A kisebbségi magyar közösségek történeti, politikai és regionális sajátosságainak kialakulásában, az erdélyi, szlovákiai, vajdasági és a kárpátaljai kisebbségi magyar közösségek 20. század végi, 21. század eleji identitásában kétségkívül döntő szerepet játszott a befogadó állam velük szemben gyakorolt kisebbségpolitikája, a többségi nemzethez való viszony alakulása. Ehhez képest a magyar nemzetállammal fenntartott kapcsolatrendszer a hétköznapi gyakorlatában egyre inkább háttérbe szorult, hiszen már a két világháború közötti korszak első évtizedében kiderült, hogy a magyar kül- és kisebbségi politika a magyar népcsoportokat alapvetően a revíziós törekvések célközösségeiként kezeli.

A kisebbségi magyarok „párhuzamos nemzetépítés“ célul kitűző törekvéseivel együtt kezdett elválni egymástól a 20. századi magyar „nemzetépítés“ centralizációs, reintegrációs magyarországi modellje, illetve a kisebbségek regionális közösségépítési programja. A budapesti kormányok stratégiájában az egyközpontú magyar nemzeti szerkezet megújíthatóságáról kialakított elképzelések maradtak meghatározóak. A kisebbségi és részben a diaszpóra magyarok megközelítésében viszont folyamatosan felerősödött a regionális különbségek jelentősége, amit előbb a többségi nemzetekkel szemben hangsúlyoztak, később a magyarországi törekvésekkel szembeni saját érdekek megfogalmazásához is felhasználtak.¹¹

Paradox módon a nemzeti identifikáció, a magyarsággal való nemzeti azonosulás mintái és reflexei a háromféle „elképzelt“ nemzeti közösség – az egyetemes magyarság, a magyarországi állampolgári és a kisebbségi magyarság – keretei közt jó ideig nem egyszerűen csak működőképesnek bizonyultak, hanem a gyorsan megmutatkozó szétfejlődés jelenségeivel is szembeállítható érzelmi és szellemi kötődéseket eredményeztek. A korábban elmagyarosodásnak indult, kettős kötődésű nem magyar csoportok, köztük például a magyar nyelvű zsidók gyors ütemű disszimilációja, a két-nyelvű városi magyarság asszimilációja, akkulturációja mellett a kisebbségi magyar népesség nagy többsége még a nemzetállami nyomás körülményei közt is éppen a kisebbségi közösséggel való azonosulást tekintette egyfajta kötelező társadalmi mintának.¹²

9 LŐKKŐS, J.: Trianon számokban. Az 1910. évi magyarországi népszámlálás adatainak elemzése Magyarországon, Budapest : Püski, 2000.

10 Kántor Zoltán a magyar nemzeti közösség három dimenzióját különbözteti meg a Benedict Anderson-féle „elképzelt közösség“ elemzési kategóriájából kiindulva. „*Nézzük meg a nemzeti kisebbséget. Vajon szuverén és körülhatárolt, képzelt politikai közösség-e? Igen, képzelt, mint minden nagyobb csoport. Körülhatárolt, de határa nem a „képzelt”, hanem a konkrét országhatár, amely a képzeltnek határt szab. Szuverenitásról pedig egyáltalán nem beszélhetünk. Megállapíthatjuk, hogy az országhatárok határozzák meg a képzelt közösség határait. Ezért háromféle képzelt közösséget különböztethetünk meg. Az egyik az etnokulturális képzelt közösség (az „összmagyarság”), a másik az anyaországi szuverén képzelt közösség, a harmadik pedig a nemzeti kisebbségek képzelt közössége.*“ KÁNTOR, Z.: Az önmeghatározás és önszerveződés néhány elméleti kérdése, Provincia, 2000. 4. <http://kantor.adatbank.transindex.ro/belso.php?k=32&p=2987&l=2>; ANDERSON, B.: Imagined Communities: Reflexion on the Origin and Spread of Nationalism. Revised Edition ed. London and New York, Verso, 1991. Magyarul: ANDERSON, B.: Elképzelt Közösségek. Gondolatok a nacionalizmus eredetéről és elterjedéséről. Budapest, L Harmattan, 2006.

11 A magyarországi kormányok magyar kisebbségekkel kapcsolatos politikájáról ld. BÁRDI, N.: Tény és való. A budapesti kormányzatok és a határon túli magyarság kapcsolattörténete. Budapest : Kalligram Kiadó, 2004; Uo. (szerk.): Globalizáció és nemzetépítés, Budapest : Teleki László Intézet, 1999.

12 A cseh-szlovákiai zsidóság sajátos körülmények közt lezajlott disszimilációjára vonatkozóan ld. pl. KOVÁCS, É.: Az asszimiláció ellentmondásai. A kassai zsidóság a két világháború között (1918 – 1938). (Nostra Tempora 9.) Liliom Aurum, Somorja – Dunaszerdahely : Fórum Kisebbségkutató Intézet, 2004, 38 – 45.

A kisebbségi magyarok új, közösségformáló nemzeti identitása a két világháború közt tehát alapvetően tehát olyan viszonyfogalomként működött, amely az önazonosság különböző komponenseiből építkezve a politikai határok által kialakított újonnan „elképzelt” közösség tagjait, részeit egymáshoz, részint pedig a tőlük elkülönülő szomszédos csoportokhoz képest közös identitáselemek mentén integrálta. Ugyanakkor a kisebbségi magyar csoportok identitásfejlődése, a magyar népesség jelentős számú autochton csoportjainak kisebbségi helyzetbe kerülése, közösségi önszerveződése óhatatlanul befolyásolta a 20. századi magyar nemzeti identitás magyarországi alakulását is befolyásolta.

Ez különösen a revíziós magyar külpolitikai célok 1938 – 1941. közötti megvalósulása idején vált többféleképpen is érezhetővé, láthatóvá vált. Egyrészt a „visszatérés” eufóriájában, a történelmi igazságtételként felfogott revíziós sikerek minden racionalitást, óvatosságot felülíró tömeghatásában, másrészt viszont a revíziós ünnepnapokat követő kijózanodás során az „anyaországiak” és a felvidéki, kárpátaljai, erdélyi, délvidéki magyarok közti ellentétekben, ellentmondásokban.¹³

A magyar revíziós külpolitika az önerő és a nemzetközi támogatottság hiánya miatt az etnikai igazságosság és méltányosság szempontjait hangsúlyozta, de valójában mindvégig a nemzetközi hatalmi játszmák függvényében cselekedett. A bécsi döntésekkel és a katonai akciókkal visszajuttatott, visszafoglalt területek nem magyar ajkú népessége számára éppúgy nem kínált érdemi alternatívát, mint ahogy a szomszéd nemzetállamok egyike sem tudott önként tartós és rendezett jogi státust biztosítani a magyar kisebbségi népcsoportok számára.

A kisebbségi önszerveződés történeti háttere

Történeti megközelítésben különösen fontos a 20. századi magyar kisebbségtörténetet négy nagyobb periódusának, és a meghatározó jelentőségű államok – Csehszlovákia (Szlovákia), Románia, Jugoszlávia és a második világháborút követően a Szovjetunió (Ukrajna) – kisebbségpolitikájának elhatárolása és megkülönböztetése. Kutatástörténeti közhelynek számít, hogy a két világháború közötti nemzetállami korszakban Csehszlovákia rendezkedett be leginkább demokratikus módon a kisebbségi jogok érvényesítésére, Románia, de különösen Jugoszlávia mindent elkövetett annak érdekében, hogy a magyar kisebbség asszimilációja minél radikálisabban és gyorsabban megtörténjék.¹⁴

A korszakon belül négy-öt kisebbségpolitikai, szellemi irányzat próbálta tisztázni a kisebbségi helyzetbe került magyar népcsoportok lehetőségeit, céljait. A két szélső pólust az elvi ellenzékiségbe burkolózó negáció, azaz a trianoni határokat elutasító, azok revíziójában reménykedő kisebbségi helyzetet elfogadó, a befogadó államok jóindulatáért teljes lojalitást felkínáló „aktivista” irányzat a politikai szinten ugyan másodlagos szereplő maradt, a hétköznapokban viszont jórészt ez a magatartás jellemezte a kisebbségi magyarokat.

13 Ld. például Szvatkó Pál 1939. évi párhuzamos csallóközi és dunántúli jegyzetét „*Mennyi különbség! Néhány nap múlva egy város lesz a két Komárom, de az utas még évtizedekig látni fogja, hogy sokáig kétféle fejlődés futott itt egymás mellett, egymástól elvágva.*“ (...) „*Baj ez, beneši szellem? Nem hiszem, hogy a józanság ártana; magyar erőből lett a csallóközi falusi kultúrház, szívós nemzetudat gyűjtött, segély nélküli népi fillérekből. A nép ilyet akart, s ilyen is lett.*“ SZVATKÓ, P.: Komárom dél felé néz. In: Uő.: A változás élménye. Válogatott írások, Pozsony : Kalligram Kiadó, 1994, 213 – 214. Az első bécsi döntést követő eseményekről tudósító Márai Sándor a kolozsvári magyar bevonulás kapcsán tudatosítja az anyaországiak és az erdélyiek közti gyanakvásokat, ellentéteket. MÁRAI, S.: Ajándék a végzettől. Budapest : Helikon Kiadó, 2004, 314 – 318.

14 A. SAJTI, E.: A sérelmi politikától az együttműködésig. In: BÁRDI, N. – SIMON, A. (szerk.): Integrációs stratégiák a magyar kisebbségek történetében, Somorja : Fórum Kisebbségkutató Intézet, 2006, 11 – 22; BÁRDI, N.: Tény és való, id. m. 37 – 51.

Az 1938 – 1948 közötti konfliktusos periódust az impériumváltások, illetve a világháború eseményei és a nemzetállamok újra berendezkedésével együtt járó kényszeremigrációk, kényszerasszimilációk és etnikai tisztogatásokba hajló akciók jellemezték. Ennek keretei közt előbb a magyar revíziós sikerek, a Magyarországhoz került területek etnikai konfliktushelyzetei, majd a világháború pusztításai, végül a kisebbségi magyar közösségek fizikai megmaradását is veszélyeztető jogfosztások állították nehéz helyzetbe a kisebbségi magyar közösségeket. Érthető módon ez a konfliktusokkal teli rövid időszak kiemelten fontos szerepet játszik a magyar kisebbségek történeti emlékezetében és tudatában, ugyanakkor ennek a korszaknak a történeti emlékezete a kisebbségi közgondolkodásban a többség és kisebbség nehezen feloldható szembenállásainak archetípusait is tartósítja.¹⁵

A leghosszabb periódusban, a kommunista pártállami évtizedekben (1948 – 1989) a magyar kisebbségek – néhány rövid életű kisebbségbarát megoldástól, felemás kísérlettől eltekintve – közösségi jogaikkal nem élhettek, politikai, érdekvédelmi szervezeteket nem vagy csak szűkre szabott, korlátozott keretek közt működtethettek, részvételük az egypólusú hatalomban legtöbb esetben merő formalitásnak számított. A kelet-közép-európai pártállamokban jórészt a kulturális, oktatási területen érvényesülhettek a kisebbségek nyelvi jogai, de azok is szigorúan alárendelve az ideológiai, politikai kívánalmaknak, rendelkezéseknek.¹⁶

A negyedik, 1989 – 1990-ben elkezdődött kisebbségtörténeti periódus a demokratikus nemzetállami rendszerek kialakulásával kezdődött, s tart máig. Ennek a szakasznak identitáspolitikai szempontból legfontosabb jellemzői, fejleményei közt a kisebbségi magyar pártok, érdekvédelmi szervezetek kialakulását, a Magyarországgal való viszony rendezésére tett ambivalens kísérleteket, illetve a 2004 – 2007 közötti EU-csatlakozás nyomán előállt új geopolitikai helyzet következményeit tekinthetjük.¹⁷

A 20. századi magyar kisebbségek immár közel kilenc évtizedes, négy-öt generációra terjedő történelmében a kisebbségi helyzet 1918 – 1920. évi kialakulása nemcsak politikatörténeti, hanem társadalom- és eszmetörténeti szempontból is meghatározó jelentőségű mozzanatnak bizonyult. A történeti kényszerhelyzetként megélt 20. század eleji változásoknak máig nyomon követhető hatása valamennyi magyar kisebbség történeti identitásában sokáig alapvető – az első két generáció esetében pedig meghatározó – szerepet játszott.

15 KAPLAN, K: Pravda o Československu 1945 – 1948. Praha : Panorama, 1990; Magyarul: KAPLAN, K.: Cseh-szlovákia igazi arca. Budapest-Pozsony : Kalligram Kiadó, 1995; KERTÉSZ, I.: Magyar békeillúziók 1945 – 1947. Oroszország és a Nyugat között. Európa – História, 1995; ŠUTAJ, Š.: Reslovakizácia. Zmena národnosti časti obyvateľstva Slovenska po II. svetovej vojne. Košice : Spoločenskovedný ústav SAV, 1991; ŠUTAJ, Š.: Maďarská menšina na Slovensku v rokoch 1945 – 1948. (Východiská a prax politiky k maďarskej menšine na Slovensku). Bratislava : Veda, 1993; ŠUTAJ, Š. – MOSNÝ, P. – OLEJNÍK, M.: Prezidentské dekréty Edvarda Beneša v povojnovom Slovensku. Bratislava : Veda, 2002; VADKERTY, K.: Kitelepítéstől a reszlovakizációig, Trilógia a csehszlovákiai magyarság 1945 – 1948. közötti történetéből. Pozsony : Kalligram, 2001, 703. (Szlovák nyelven: VADKERTY, K.: Maďarská otázka v Československu. Trilógia o dejinách maďarskej menšiny. Bratislava : Kalligram, 2002); SZARKA, L.: Az 1945 – 1948. évi kényszerlepitések története és emlékezete. In: Uo. (szerk.): A szlovákiai magyarok kényszerlepitéseinek emlékezete 1945–1948. Komárom 2003, 9 – 26; SZARKA, L.: Minderheiten in Ungarn – Ungarische Minderheiten in den Nachbarstaaten 1938 – 1948. In: PLASCHKA, G. R. (Hrsg.): Nationale Frage und Vertreibung in der Tschechoslowakei und Ungarn 1938 – 1948. Aktuelle Forschungen, Wien, 1997 (Zentraleuropa-Studien; 5), 23 – 26; ŠUTAJ, Š.: Die ungarische Minderheit in der Slowakei während der Nachkriegsentwicklung, Uo. 81 – 87.

16 SZABÓ, R. – VINCZE, B. – SZAKÁL, Gy.: Túlélési stratégiák, hatalmi manipulációk a szlovákiai magyarság körében (1957 – 1990). Budapest 1997.

17 BARANY, Z. – MOSER, G. R. (Eds.): Ethnic Politics after Communis, London : Cornell University Press, Itaca, 2005. Krawczyk Bakk Miklós, két angol nyelvű Státustörvény-kötet, SZÉPE, Gy.: The Position of Hungarians in Romania and Slovakia in 1996, In: Nationalities Papers 27, 1999, 69 – 92.

A kényszerközösségekként létrejött magyar kisebbségek fokozatosan tudták feldolgozni új államjogi, politikai, gazdasági, nyelvi, kulturális helyzetüket, s váltak a két világháború közötti időszakban egyre erősebb szálakkal összefonódó sorsközösséggé. Mindez értelemszerűen a rendkívül rövid, hűszéves periódus keretei közt az érintett két generációhoz tartozók többségében nem írta felül a Magyarországhoz való visszatérés óhaját, a magyar revíziós célok támogatását. A revíziós célok lehettek nemzetközi jogi és nemzetközi politikai szempontból irracionálisak és a reális nemzeti érdekek szempontjából kontraproduktívak, tömeglélektanilag a magyar kisebbségek első két generációja számára a régi rend helyreállítását, a normalitás visszatérését jelentették.

Ahhoz, hogy ezt a látszólag ellentmondásos ténymegállapítást még érthetőbbé tegyünk, azt is érdemes figyelembe vennünk, hogy az 1918 – 1920. évi impériumváltások, a befogadó államok (home-land) és az anyaország (kin state) közötti ellenséges viszonyok, a többségi nemzetek kormányainak nyíltan hirdetett asszimilációs törekvései, s az ebből adódó etnikai, politikai konfliktusok rendkívüli mértékben megnehezítették a kisebbségi magyarok közösségépítő törekvéseit.¹⁸

A revíziós csodavárás ebben az ambivalens helyzetben „reális” kiútnak mutatkozott, még ha a kisebbségi önszerveződés hívei között folyó permanens vitákban a megmaradás, helyben maradás közösségi imperatívusza vált meghatározóvá. Ez derült ki például az erdélyi közösségét elhagyó és Magyarországra költöző erdélyi református püspök, Makkai Sándor híres „Nem lehet!” című írása körül 1937-ben kirobbant összmagyar vitában is, amelynek kisebbségi magyar hozzászólói sorra cáfolták Makkai püspöknek azt a tézisé, amely szerint kisebbségi körülmények közt teljes értékű életet élni morális képtelenség.¹⁹

Ebben a tekintetben a két világháború közötti időszakban az erdélyi magyar közéletben alakultak ki mindazok a közösségi stratégiák, társadalmi reflexiók, amelyek a kisebbségi körülmények közt igyekeztek felmérni a nemzeti közösség fejlődési lehetőségeit.²⁰

Az 1938 – 1941 közötti magyar revíziós politika ambivalenciái, a második világháború és az azt követő évek büntető intézkedései a kisebbségeket egyrészt létükben veszélyeztették, másrészt megerősítette bennük a sorsközösség tudatát.²¹

A politikai hatalom- és az 1938 – 1945 közötti impériumváltások után is kisebbségben maradó csoportok igyekeztek elfogadni ezt a helyzetet. Ezzel együtt a pártállami évtizedekben csak kivételes és rövid periódusokban mutatkoztak jelei a magyar kisebbségek vállalt, tudatos és akarati közösségként való megnyilvánulásainak. Sajátos problémája a kisebbségi önszerveződéseknek a politikai lojalitás kérdésköre. Ennek lehetnek hosszú történeti előzményei, mint például a magyarországi kisebbségek esetében a hungarus identitás legújabb kori alakváltozatai, a sajátságos kettős és többes identitásformákban jelentkező magyar patriotizmus. A politikai lojalitás különböző szintjei megfigyelhetők más esetekben is. A kisebbségek egyes rétegeire, esetenként éppen az elit csoportokra korlátozódó lojalitás megnyilvánulásai a társadalmi mobilitás lehetőségeivel függnek össze. Más esetben a befogadó állammal, annak valamely konkrét külpolitikai céljával vagy éppen a kisebbségpolitikájával való azonosulás is kiválthatja a lojalitás manifesztált jelenségeit. Ilyen kivételes

18 BÁRDI, N.: Tény és való, id. m. 24 – 32.

19 MOLNÁR, G. – CSEKE, P. (szerk.): Nem lehet. A kisebbségi sors vitája. Budapest : Héttorony Könyvkiadó, 1989, 41 – 45; HORVÁTH, Sz. F.: A „Nem lehet” vita háttere és ideológiai összefüggései. Látó, 2007. március. <http://www.lato.ro/index.php>; K. LENGYEL, Zs.: A regionális öntudatosságtól a nemzeti öncélúsáig – és vissza. Makkai Sándor transzszilvanizmusáról. Korunk, 1997, 8, 110 – 121.

20 MIKÓ, I.: Huszonkét év. Az erdélyi magyarság politikai története 1918. dec. 1-től 1940. aug. 30-ig. Reprint: S. I. S. d. (1. kiadás Budapest, 1941), 168 – 170.

21 GÖNCZ, L.: A visszatért Muravidék 1941 – 1944. In: BÁRDI, N. – SIMON, A. (szerk.): Integrációs stratégiák, id. m. 121 – 138; HÁMORI, P.: Magyar társadalomszervezési kísérletek Észak-Erdélyben 1938 – 1944. Korall 18. 2004. december, 65 – 97.

politikai, érzelmi identifikációs periódusként értékelhetjük például az 1968. évi csehszlovákiai reformperiódust, amikor például a csehszlovákiai magyarok és a többi kisebbség is nyíltan elkötelezte magát a Dubček-rendszer, az ország szuverenitása és a kisebbségi jogok alkotmányos szintű rendezése mellett, még az 1968. augusztus 21-i katonai megszállást követően is. A Csemadok Központi Bizottságának 1968. szeptember 7-i határozata például „Csehszlovákia nemzetainak és nemzetiségűinek, mint e haza alkotóinak“ közös és elválaszthatatlan sorsát tekintette 1968 legfontosabb értékének²² Hasonló, a befogadó állammal való azonosuláson alapuló kisebbségi magyar lojalitásra még a titói Jugoszlávia fénykorában sem találunk példát.

A kismemzeti és a kisebbségi magyar identitás párhuzamai és sajátosságai

Miként hatottak a regionális különbségek, tradíciók, kötődések a kisebbségi magyar népcsoportok közösséggé szerveződésében, és mennyiben, hogyan járultak hozzá a legfontosabb történeti sajátosságok a magyar nemzeti közösségek kisebbségi államváltozatainak kialakulásához? A magyar historiográfiai diskurzusokban a legáltalánosabb és leghagyományosabb kisebbségtörténeti megközelítést a deprivációs és gravaminális olvasat jelenti. Eszerint a szomszéd országokban élő magyar közösségek folyamatos fogyásnak, jogsérelmeknek, diszkriminációnak és asszimilációnak voltak és vannak kitéve, ami ezeknek a népcsoportoknak a jövőjét eleve bizonytalanná teszi.

Önmagukban a demográfiai fogyás kétségtelen tényei ezt az értelmezést erősítik. Ugyanakkor a magyar közösségek társadalmi önszerveződése, kulturális életük, oktatási rendszereik életképessége, a magyar nemzeti identitás megőrzése azt mutatják, hogy a gravaminális olvasat mellett kezdettől fogva létezett egy másik, a kisebbségi közösségépítés, párhuzamos nemzetépítést középpontba helyező értelmezési keret is. Többségi és kisebbségi, anyaországi és Magyarország határain kívülre került magyarok közt egyszerre több törésvonal, érzelmi, kulturális, politikai identifikációs minta mentén alakultak ki jelentős érdekkülönbségek, illetve érdekcsoportosulások.²³ A kisebbségek abszolút, s még inkább arányszámainak folyamatos fogyása mindenesetre azt jelzi, hogy a múlt század kelet-közép-európai nemzetállami, illetve kommunista pártállami rendszerei alapvetően negatívan ítélték meg a magyar kisebbségek létezését, működését saját országaik területén, amit híven tükröznek a magyar kisebbségek migrációs és asszimilációs veszteségei, amelyek 20. századi összértéke 1 – 1,5 millió közötti skálán mozoghatnak.²⁴

22 „A cseh és szlovák néphez fordulunk, hogy e történelmi napok tanulságainak leszűrésével együtt erősítsük hazánk egységét és megbonthatatlanágát. Eszméink és céljaink közössége döntsön le minden félreértést szülte válaszfalat és akadályt. A realitás az, hogy ezt az országot nemzetek és nemzetiségek lakják, építik, védik és alkotják. Közös hazánk egyforma szeretetét bizonyították az elmúlt napok. Igazságos és tényleges államjogi megoldással szilárdítsuk a cseh és a szlovák nemzet és a nemzetiségek közös köztársaságát.“ SZABÓ, R.: A Csemadok és a prágai tavasz. Beszélgetések, cikkek, előadások, dokumentumok. Pozsony : Kalligram, 2004. 392.

23 Bárdi Nándor például négy törésvonal mentén értelmezi a két világháború közötti kisebbségi magyar társadalmakon belül lezajlott politikai orientációváltást. „A (revízió lehetőségét) kíváró, érték- és pozícióörző szemlélettel szemben megjelentek a saját kisebbségi társadalmat modernizálva megszerző elképzelések. A politikai passzivitással és a budapesti politikához való szoros kapcsolódással szemben állt a z adott ország politikai intézményrendszerébe való integrációt képviselő álláspont.“ BÁRDI, N.: Tény és való, id. m. 49.

24 GYURGYÍK, L. – SEBŐK, L.: Népszámlálási körkép Közép-Európáról 1989 – 2002. Budapest : Teleki László Alapítvány, 2003; Erdélyre vonatkozóan l. pl. VARGA, E. Á.: Fejezetek a jelenkori Erdély népesedéstörténetéből. Budapest : Tanulmányok. Püski Kiadó, 1998; A kisebbségi magyar demográfiai fogyás sajátos jelenségéről, a szórványokról ld. pl. BALOGH, B. – ILYÉS, Z. (eds.): Perspectives of Diaspora Existence. Hungarian Diasporas in the Carpathian Basin. Historical and Current Contexts of a Specific Diaspora Interpretation and Its Aspects of Ethnic Minority Protection. Budapest : Akadémiai Kiadó, 2006.

Ez utóbbi azon túl, hogy folyamatosan csökkentette a közösségek létszámát, a kisebbségi magyarok nemzeti identitásában is jelentős változásokat idézett elő. Az asszimilációs folyamatban a kétnyelvűség, az akkulturáció, a többes identitás-szerkezetek kialakulása, a strukturális asszimilációs szakaszra épül az identifikációs asszimiláció, amelynek eredményeképpen végbemehet a tényleges nemzeti identitásváltás. A nyelv- és identitásváltást megelőző, átmeneti stádiumokban vélhetően sok százezernyi ember élhet a kisebbségi magyarok által lakott, etnikailag vegyes kistérségekben, etnikai kontaktuszónákban, kis- és nagyvárosokban. A befejezett asszimiláció mértékét azonban kétségkívül jól érzékeltetik az kisebbségi magyarok asszimilációs veszteségére vonatkozó népszámlálási adatok, illetve összehasonlító számítások értékei.²⁵

A kisebbségek helye a magyar nemzetfogalomban

Befejezésül érdemes röviden megvizsgálnunk a magyar nemzetfogalom 20. század végi magyarországi és kisebbségi identifikációs értelmezéseit. S ezzel összefüggésben azt is meg kell vizsgálnunk, hogy az 1989. évi fordulat óta eltelt időszak milyen irányban és milyen új tartalmi elemekkel változtatta meg a Magyarországot, illetve a befogadó államok és a magyar kisebbségek viszonyát. Hunyady Györgynek a magyarországi reprezentatív mintán két alkalommal – 1973-ban és 1997-ben – elvégzett kutatásai azt mutatják, hogy a magyar nemzetfogalom pártállami időszakra jellemző szűkített értelmezése a rendszerváltást követően előbb a nyugati magyar diaszpóra, majd a kisebbségi magyar közösségek irányába is kinyílt.²⁶

A kisebbségi magyar közösségek identitásában ezzel párhuzamosan a 20. század utolsó évtizedében felerősödtek a nemzeti identitás-szerkezet lokális, regionális, térségi elemei. A viszonylag sokat kutatott tömb-, szórvány-, határ- és vegyes etnikai térszerkezetek tudati visszahatásában, az etnikai térbeliség reflexív feldolgozásában az identitásfejlődés szempontjából is több jelentős elmozdulás érzékelhető.

A regionalizáció segíthet feloldani a magyar nemzeti közösségeknek a politikai és kulturális nemzet közötti átjárhatatlan különbségeit. A magyar nemzet egyfajta államváltozatainak tekintett kisebbségek rátalálhatnak a maguk összetett, de otthonosságot biztosító regionális bázisukra. A regionalizációval együtt az önkormányzatiság szerepe felértékelődik, ami kétségkívül komoly átalakulásokat indíthat el a központosított nemzetállamok szerkezeti megújításában és az internetikus kapcsolatok kezelésében.²⁷

Ugyanakkor az etnikai szempontból kompakt, tömörszerű régiók sajátos státusz biztosítására törekednek, ami átmenetileg akár a konfliktuspotenciál növekedésével is járhat. A határregiónok, etnikai kontaktuszónák, nagyvárosok és agglomerációik új típusú, etnikai értelemben az eddiginél

25 *A 21. század első népszámlálásainak adatai szerint a kelet-közép-európai régióban kisebbségi helyzetben él 2,4 millió magát magyar nemzetiségűnek valló személy, ami a becsült magyarországi 10 milliós lélekszámmal együtt számolt régióbeli magyarságnak valamivel több, mint 20 százaléka.* GYURGYÍK, L. – SEBŐK, L.: Népszámlálási körkép, id. m. 6 – 7.

26 Az 1973. évi országos reprezentatív felmérés során a nyugati „emigráns magyarokat” a megkérdezettek 24, a szomszédos országokban élő magyarokat 45% tekintette a magyar nemzet részének. Ugyanakkor a válaszadók 72,5%-a gondolta azt, hogy a magyarországi kisebbségek a magyar nemzet részét alkotják. Az 1996 végén országos reprezentatív felmérés során a nyugati magyarokat 55%, a szomszédos országokban élőket 68%, a magyarországi nemzetiségi állampolgárokat pedig a megkérdezettek 70 százaléka tartotta a magyar nemzethez tartozónak. Hunyady György 2004.

27 HORVÁTH, Gy.: Regionális helyzetkép a Kárpát-medencéből. In: RÁCZ, Sz. (szerk.): Regionális átalakulás a Kárpát-medencében. Pécs : Magyar Regionális Tudományi Társaság, 2006, 10 – 21.

is sokkal inkább mozaikszerkezetű formációkat alakíthatnak ki, amennyiben fontos célpontjaivá válhatnak a regionális, interregionális migrációs mozgásoknak, ipari, kulturális beruházásoknak, urbanizációs, infrastrukturális fejlesztéseknek.²⁸

A magyar kisebbségekhez tartozók közel 82 százaléka – a kárpátaljai, vajdasági és vélhetően rövid ideig a horvátországi magyarok kivételével – az Európai Unió gazdasági, politikai, munkaerő-piaci, oktatási, kulturális értelemben gyorsan integrálódó közösségéhez tartozik. Ezen az új politikai közösségen belül a nemzet és az állam azonosságának 20. századi evidenciái vélhetően folyamatos változásoknak lesznek kitéve, részben az akadálytalan kapcsolattartás, részben pedig az egyre tömegesebb migráció és a transznacionális magatartásformák elterjedése következtében. Az etnicitásra, illetve az állampolgárságra épülő nemzeti identitásformák mellett a kisebbségek számára az Unió és a régiók által kínált új identifikációs minták jelenthetik az új típusú nemzetépítés fogódzóit.

Národná a regionálna identita v samoorganizovaní sa minoritných maďarských spoločností

Resumé

Štúdia sa zaoberá historickým vývojom foriem národnej a regionálnej identity maďarskej menšiny žijúcej v štátoch, ktoré susedia s Maďarskom a v ktorých po Trianonskej mierovej zmluve, resp. parížskych mierových zmluvách, ostala maďarská minorita. Rozdiel medzi politickým chápaním národa, ktorý sa viaže k maďarskej štátnej príslušnosti, a kultúrnym ponímaním národa, ktorý sa viaže k maďarskému materinskému jazyku a identite, sa minoritné maďarské spoločnosti usilovali vyrovnáť v procese „paralelného budovania národa“ od núteného spoločenstva až po chcené spoločenstvo. Oficiálna maďarská vládna politika vo viacerých strategických aproximáciách sledovala ideu jednocentrového národného spoločenstva, ale minoritné maďarské spoločnosti základ úspechu samoorganizácie videli viac-menej v posilnení spoločných regionálnych základní. Asimilačná, kolektívne práva nezaistujúca politická prax národných štátov tohto regiónu sťažila tieto regionálne a národné tendencie, čo sa ukázalo v miere identity a lojality prijímajúcich štátov.

Dejinné udalosti, javy, ktoré sa viažu k etnickým konfliktom, k rozšíreniu práva menšín, k porozumeniu s väčšinovým obyvateľstvom, majú zvláštnu úlohu v budovaní maďarskej menšinovej komunity, po udalostiach z medzivojnového, povojnového obdobia a obdobia totalitného režimu. Regionalizácia, silnejúca po roku 1989, priniesla vážne zmeny v identite minoritných maďarských spoločností, čo pre 90 % minoritných Maďarov, ktorí sa stali členmi Európskej únie, môže znamenať priaznivé východisko na to, aby potlačili etnocentrické úsilie a nacionalistické pozície štátu.

28 BAKÓ, B. – SZOTÁK, Sz. (szerk.): Magyarlakta kistérségek és kisebbségi identitások a Kárpát-medencében. Budapest : Gondolat Kiadó, 2005; NEMÉNYI, Á. – BODÓ, B. és mások (szerk.): Társadalom és politika. Etnikai folyamatok Románia négy kistérségében. Cluj-Napoca : Risoprihnt, 2006.

National and Regional Identity within the Self-Organization of Minority Hungarian Communities

Summary

The paper discusses the historical development of forms of national and regional identity of the Hungarian minority living within countries neighboring Hungary. Those countries where, after the Treaty of Trianon and respective Paris Peace Agreements Hungarian minorities consisted of a segment of the population. The difference between the political perception of a nation connected to the Hungarian state as opposed to the cultural perception of a nation attached to mother tongue and identity. The Hungarian minorities tried to overcome this dichotomy in the process of „parallel establishment of the nation“, moving from a compulsory community to a wanted community. The official policy of the Hungarian government in several strategic approximations mapped the idea of a national community with one center. However, minority Hungarian communities saw the basis of successful self-organization mostly through the enforcement reinforcement of common regional bases. The assimilative aims of the states where the Hungarian minorities lived made attainment of these goals difficult.

After the events of the interwar years and the experience of postwar totalitarian regimes, the Hungarian minority seeks to maintain its identity in a Europe more in tune with minority rights. After the conflicts of the past, the Hungarian minority seeks to gain a mutual understanding with the majority population. The years since 1989 have brought great changes, and the accession of states with significant minority populations to the EU could become a positive base for reinforcing ethno-centric endeavors and for re-examining the role of states.

Problém identity menšinových Maďarov na Slovensku

Štefan Šutaj – Zlatica Sápsová

Dvadsiate storočie bolo storočím globálnych geopolitických mocenských konfliktov a etnických vojen, v dôsledku ktorých sa formovali „národné štáty“. Jedným z kritérií úspešnosti politiky národa sa v 20. storočí stala existencia národného štátu. Po skončení prvej svetovej vojny v strednej Európe dochádzalo k vzniku nástupníckych „národných“ štátov, v dôsledku čoho sa na ich územiach vytvárali početné etnické skupiny. Ich materský štát bol za hranicami štátu, v ktorom žili. Takýmto typom menšiny sa stala aj maďarská menšina na Slovensku.

Zmenou štátnych hraníc sa zo súčasti vládnuceho maďarského národa v Uhorsku stala menšina v československom štáte, ktorá musela „bojovať“ o svoj status.

Konflikt statusu menšiny a etnických hodnôt sa stal predmetom politických koncepcií na jednej aj na druhej strane hraníc. Tieto konflikty mali rôzne formy, od konfrontačných (politika revizionizmu na maďarskej strane, koncepcia „nevyhnutného prerastania štátov do prirodzených priestorov“) k politike euroregionalizmu či regionalizmu.¹

Pri stanovovaní hraníc či už po prvej alebo druhej svetovej vojne, sa vzhľadom na silnú etnickú zmiešanosť územia, na ktorom „po tisíc rokov“ žili Slováci i Maďari, vychádzalo z princípu, že nie je možné určiť hranice len na etnickom základe.

Samotné včleňovanie územia obývaných obyvateľstvom maďarskej národnosti bolo problematické. Dokladujú to informácie z viacerých oblastí južného Slovenska.² Politickí predstavitelia maďarskej menšiny bez ohľadu na svoju politickú orientáciu a sama menšinová verejnosť dávali od samého vzniku ČSR najavo, že tento štát vznikol proti ich vôli.³

Na etnickom princípe boli organizované početné kultúrne, spoločenské, športové organizácie.⁴ Menšinové politické strany, vrátane maďarských politických strán na Slovensku, získavali pravidelne vo voľbách väčšinu hlasov menšinového obyvateľstva.⁵

-
- 1 Podrobnejšie: PEKNÍK, M. a kol.: Milan Hodža – štátnik a politik. Bratislava : Veda, 2002; IŠTOK, R.: Karpatský región a jeho historickogeografická a geopolitická reflexia v kontexte medzivojnového obdobia (1918 – 1939). In: ŠVORC, P. – DANILÁK, M. – HEPPNER, H. (Eds.): Veľká politika a malé regióny (1918 – 1939). Prešov-Graz : Universum, 2002, s. 17.
 - 2 TAJTÁK, L. a kol.: Dejiny Rožňavy. Košice : Východoslovenské vydavateľstvo, 1978.
 - 3 ZEMKO, M.: Politické strany a ich voličstvo v novozámockom a košickom volebnom kraji v parlamentných voľbách za prvej Československej republiky. In: ŠVORC, P. – DANILÁK, M. – HEPPNER, H. (Eds.): c. d., s. 202; OLEJNÍK, M.: Transformácia identity spišských Nemcov v závislosti na meniacich sa štátoprávných a sociálnych podmienkach Slovenska v 20. storočí. In: BAČOVÁ, V. – KUSÁ, Z. (Eds.): Identity v meniaciej sa spoločnosti. Košice : Spoločenskovedný ústav SAV, 1997, s. 145 – 154.
 - 4 TAJTÁK, L. a kol.: c. d., s. 105; DRENKO, J.: Spolky a spolkový život v Lučenci do roku 1945. Lučenec : Nadácia na podporu lokálnej demokracie, 1997; SÁPOS, A.: Kassai magyar kulturális szerveszetek története – A Kassai Polgári Klub. In: Kassai Figyelő, roč. 2, 2003, č. 11; SINKÓ, F.: A felvidéki ifjusági mozgalmak kezdetei Trianon után. Regio, roč. 1, 1990, č. 2, 129 – 147; FOGARASSY, L.: Magyar cserkészmozgalom Csehszlovákiában 1918 – 1938. Dunajská Streda : Lilium Aureum, 1992, 160 s.
 - 5 Na príklade košického a novozámockého volebného kraja to dokazujú výsledky sčítaní obyvateľstva v predmníchovskom Československu a výsledky parlamentných volieb v týchto krajoch, ako ich uvádza: ZEMKO, M.: c. d., s. 200 – 211.

Maďarská menšina mala vytvorené vlastné politické strany, ktoré mali zastúpenie v parlamente. Po stabilizácii slovensko-maďarskej hranice sa Maďari na Slovensku usilovali udržiavať kontakty s materským národom a zároveň využívať možnosti na uplatňovanie svojich práv na kultúrne spolky, používanie jazyka, politické strany, vydávanie tlače a literatúry a pod.

Obdobie po druhej svetovej vojne významným spôsobom ovplyvnilo pozíciu a ďalšie formovanie národnej identity maďarskej menšiny na Slovensku. Zmena hraníc sa tentoraz negatívne dotkla predovšetkým obyvateľstva slovenskej národnosti, ktoré žilo na území pričlenenom Viedenskou arbitrážou k Maďarsku.

Najmä v rokoch 1945 – 1948 štátna politika bola zameraná na násilné potlačovanie všetkých prvkov, ktoré sa podieľajú na konštruovaní národnej identity. Bolo zrušené maďarské národnostné školstvo, prestala vychádzať tlač v maďarskom jazyku, boli zakázané divadlá a spolky, ktoré používali maďarčinu, bolo obmedzené používanie maďarského jazyka vo verejnom živote, bola obmedzovaná aj komunikácia v maďarčine na verejnosti. Tieto tendencie zasiahli mikrosféru bežnej ľudskej komunikácie a výrazným spôsobom ovplyvnili vnútornú stabilitu maďarskej menšiny na Slovensku.

Po skončení druhej svetovej vojny sa Československo obnovilo ako „národný“ štát Čechov a Slovákov. Obyvatelia maďarskej národnosti stratili československé štátne občianstvo na základe dekrétu prezidenta E. Beneša z augusta 1945. Voči maďarskej menšine sa začali uplatňovať vnútorné formy riešenia: odsun Maďarov do Čiech, presídľovanie v rámci územia Slovenska, reslovakizácia, boli konfiškované pozemky a majetky obyvateľov maďarskej národnosti. Uskutočnila sa výmena obyvateľstva medzi Československom a Maďarskom. V tejto situácii maďarská menšina nemala možnosť predkladať svoje požiadavky a ambície Maďarov sa obmedzovali na záchranu majetkov a ochranu pred vystáňovaním.

Situácia etnických menšín sa na Slovensku zmenila po komunistickom prevrate vo februári 1948. V rámci vládnucej ideológie sa vyvíjal aj vzťah k etnickým menšinám. Celá oblasť kultúry vrátane prostriedkov masovej informácie (noviny, časopisy, rozhlas a neskôr televízia, literatúra, film, divadlá) museli slúžiť vládnucej ideológii. Pre postavenie maďarskej menšiny na Slovensku v rokoch 1948 – 1989 bolo typické zrovnoprávnenie obyvateľstva aj etnických menšín vonkajšími znakmi (štátne občianstvo, národnostné školstvo, kultúrne inštitúcie), postupné zrovnoprávnenie v diskriminácii so slovenským obyvateľstvom (napr. postup voči kulakom a opozícii, prenasledovanie triednych nepriateľov a tzv. buržoáznych nacionalistov), zavádzanie prvkov pozitívnej diskriminácie založené na princípoch proletárskeho internacionalizmu (výber úradníkov, ktorí ovládali maďarský jazyk, sledovanie zastúpenia obyvateľstva maďarskej národnosti v národných výboroch a v parlamente, dvojazyčné úradovanie, národnostné školstvo, podpora maďarskej kultúry atď.). Bolo rozhodnuté o navrátení československého občianstva Maďarom, obnovovali sa školy s maďarským vyučovacím jazykom, ktoré boli zrušené od 1. septembra 1945, vznikol kultúrny spolok Csemadok, začala vychádzať tlač a knihy v maďarskom jazyku. Politická moc musela riešiť najvypuklejšie problémy, ktoré súviseli s maďarskou etnickou príslušnosťou (reslovakizácia, vrátenie československého štátneho občianstva, návrat deportovaných Maďarov z Čiech).⁶

Princípy vyžadovania lojality voči štátu zmenili svoju podobu, keď nadobudli „*triednu*“ podobu. Formálne deklarovaný internacionalizmus bol sprevádzaný kolektívnou diskrimináciou rôznych skupín obyvateľstva, nevynímajúc ani skupiny s neslovenskou etnickou príslušnosťou. Tak ako majoritné obyvateľstvo, ani menšiny nemali možnosť oponentúry nariadení komunistickej strany a štátu. Maďarská menšina bola silne postihnutá tým, že v povojnovej výmene obyvateľstva bola odsúvaná do Maďarska predovšetkým inteligencia (učitelia, kňazi), ktorá bola považovaná za nositeľov

6 ŠUTAJ, Š.: Akcia Juh. Odsun Maďarov zo Slovenska do Čiech v roku 1949. Sešity Ústavu pro soudobé dějiny AV ČR, Sv. 8, Praha 1993.

maďarskej iredenty. Časť maďarskej inteligencie bola označená za nelojálnu k československému štátu a nemohla vykonávať svoje zamestnanie. Maďarské národnostné školstvo bolo obnovované za pomoci na učiteľské povolania rýchlo pripravených robotníckych kádrov, čo na dlhé obdobie poznačilo jeho kvalitu. Dôsledky nekvalitnej výučby na týchto školách sa dlhodobo prejavovali v nižšom podiele osôb so stredoškolským a vysokoškolským vzdelaním medzi obyvateľstvom maďarskej národnosti oproti majoritnej populácii.

Ani skoro sto rokov od rozpadu Uhorska nezmenilo vnútornú kohéziu medzi rozdelenými regiónmi, kde žije obyvateľstvo maďarskej národnosti, aj keď dochádza k sústavnému znižovaniu podielu obyvateľstva maďarskej národnosti a pri poslednom sčítaní obyvateľstva aj k zníženiu absolútneho počtu obyvateľstva maďarskej národnosti na Slovensku.

Maďari na Slovensku napriek tomu, že väčšinu 20. storočia prežili oddelení od materského štátu, žijú pomerne kompaktno na území južného Slovenska. Napriek problémom dokázali rozvíjať svoju kultúru, literatúru, divadlá, kultúrne spolky a rozvíjať jazyk⁷ v úzkom kontakte so svojim materským národom. Po roku 1989 maďarská menšina vystupuje ako celok, v ktorom dominuje etnická príslušnosť nad ideovou orientáciou a politickými smermi. Aj v oblasti samosprávy prekonallo Slovensko významnú cestu, ktorá tým, že postupne akceptovala samosprávne princípy v riadení miest a obcí, zmenami v územnosprávnom členení a oddelení štátnej správy od samosprávy otvorila cestu aj pre uplatňovanie samosprávnych princípov v regiónoch obývaných národnostnými menšinami. Možnosť otvorene presadzovať zámery rôznych skupín obyvateľstva, združujúcich sa napr. podľa etnicity, prinieslo v demokratických podmienkach zásadné zmeny, napr. možnosť otvorene vystupovať s názormi, maďarské menšinové politické strany sa stali stabilným prvkom politického systému Slovenska.

Na rozdiel od obdobia do roku 1989 disponujeme sociálnopsychologickými a sociologickými výskumami, ktoré sa zaoberajú problematikou etnickej identity slovenských Maďarov a prinášajú informácie o stave ich etnickej identity. Výskumy sa uskutočňovali od konca 80. rokov až do súčasnosti. Respondenti v týchto výskumoch si obyčajne výberom dotazníka a svojim súhlasom so zaradením do vzorky sami určili príslušnosť k maďarskej menšine na Slovensku. Pri posudzovaní objektívnych indikátorov etnickej identity (etnická príslušnosť rodičov, materinský jazyk, ovládanie a používanie jazyka, etnická endogamia, etnická príslušnosť detí a ich jazyková orientácia) výsledky naznačujú, že väčšina respondentov (ktorí sa sami označili ako Maďari) pochádzala z rodín, kde obaja rodičia boli Maďari, za svoj materinský jazyk považovali maďarčinu, dobre ju ovládajú a v rozhodujúcej miere ňou komunikujú v rodine, v práci aj vo verejnom živote. Väčšina uvádzala, že ovládajú aj slovenský jazyk a používajú ho v komunikácii so Slovákami, ak títo neovládajú maďarčinu; v prípade, keď Slováci hovoria po maďarsky, aj tu uprednostňujú svoj materinský jazyk.⁸

Dominanciu maďarského jazyka v komunikácii posilňujú koncentrácia obyvateľstva, blízkosť štátu pôvodného národa a materiálne aj kultúrno-duchovné väzby s ním. Jazyk tak jednak výrazne diferencuje maďarské spoločenstvo od slovenského, jednak je základným etnointegrujúcim prvkom, na ktorom maďarská menšina buduje svoju identitu.

Väčšina respondentov maďarskej národnosti žila v etnicky homogénnych manželstvách a uvádzala svojim deťom maďarskú národnosť.⁹ Uvedené objektívne faktory etnickej identity považuje-

7 Pozri napr.: DOHÁNYOS, R. – LELKES, G. – TÓTH, K. (Eds.): *Národnostné menšiny na Slovensku 2003*. Šamorín : Fórum inštitút pre výskum menšín, 2004; LANSTYÁK, I.: *Maďarčina na Slovensku – štúdia z variačnej lingvistiky*. Sociologický časopis, roč. 38, 2002, č. 4, s. 409 – 427.

8 ZEEOVÁ, A.: *Integrácia maďarskej menšiny na Slovensku – problém jazyka*. In: PLICHTOVÁ, J. (Ed.): *c. d.*, s. 137 – 140.

9 ZEEOVÁ, A.: *K výskumu etnickej identity maďarskej menšiny na Slovensku*. In: ZELENÁK, P. (Ed.): *Slovensko-maďarské vzťahy v 20. storočí*. Bratislava : Veda, 1992, s. 28.

me za dostatočne stabilné a na základe našich historických empirických výskumov môžeme tvrdiť, že tvoria stabilné jadro konštruovania národnej identity obyvateľov maďarskej národnosti na Slovensku.

Zo subjektívnych faktorov, okrem sebaidentifikácie (*som Maďar*) boli vo výskumoch zisťované aj uvedomenie si príslušnosti k menšine, k materskému národu, štátu pôvodného národa a k štátu, v ktorom žijú. Respondenti si silne uvedomovali svoju národnostnú príslušnosť a považovali ju za dôležitú. Výrazne sa etnicky identifikovali aj na kolektívnej úrovni – vyjadrovali silný pocit príslušnosti k maďarskej menšine na Slovensku a cítili sa byť príslušníkmi maďarského národa.¹⁰ Aj túto charakteristiku môžeme považovať za stabilný prvok etnickej identity slovenských Maďarov.¹¹ Zároveň je potrebné si uvedomiť, že išlo o Maďarov so silnou maďarskou národnou identitou.¹²

Pocit príslušnosti k štátnemu celku materského národa – Maďarsku podliehal v priebehu historického vývoja výraznejším zmenám. Postupne sa vytváral prvok identifikácie sa so štátnym útvaram, v ktorom žili. Tieto procesy sa prehlbovali najmä v druhej polovici dvadsiateho storočia, keď predstavitelia komunistických režimov zdôrazňovali, že problematika menšín je vnútornou záležitosťou štátu, na území ktorého menšiny žijú.

V roku 2005 sa v rámci štátneho programu *Národ, národnosti a etnické skupiny v procesoch transformácie spoločnosti* uskutočnil výskum na vzorke 1280 respondentov. Na výberovej vzorke inteligencie boli zisťované aj údaje o etnickej identite Maďarov na Slovensku.¹³ Vzhľadom na charakter realizovaného výskumu bola ako metóda výberu vzorky zvolená forma nenáhodného výberu – kvótny výber. Objektom štúdia boli príslušníci ôsmich etnických spoločenstiev žijúcich v Slovenskej republike, a to Slováci, Česi, Maďari, Nemci, Rómovia, Rusíni, Ukrajinci a Židia. Predpokladalo sa početne rovnaké zastúpenie všetkých skupín, tzn. po 160 respondentov. Bolo tiež stanovené proporcionálne zastúpenie osôb podľa pohlavia (640 žien a 640 mužov). Ďalším aspektom výberu vzorky bolo vzdelanie v tom zmysle, že respondenti mali mať vysokoškolské, minimálne

10 ZEEOVÁ, A.: Identita príslušníkov etnických menšín z národnostne zmiešaných oblastí Slovenska – sociálno-psychologický prístup. Slovenský národopis, roč. 39, 1991, s. 132 – 142; BAČOVÁ, V. – ŠUTAJ, Š.: Re-Slovakization: The Changes of Nationality and Ethnic Identity in Historical Development in Slovak-Hungarian Environment. In: Small Nations and Ethnic Minorities in an Emerging Europe. Munchen : Slavica Verlag dr. Anton Kovač, 1993, s. 239 – 243; BAČOVÁ, V.: Etnická identita a historické zmeny, c. d.

11 ZEEOVÁ, A.: Identita príslušníkov etnických menšín..., c. d., s. 132 – 142.

12 Z. Lamplová rozdelila slovenských Maďarov na tri skupiny. „Prvú skupinu tvoria dve tretiny Maďarov s tzv. zrelou identitou, pre ktorých zachovanie maďarskej identity patrí medzi základné životné hodnoty. Túto hodnotu vstúpajú aj svojim deťom, ktoré zapisujú do škôl s vyučovacím jazykom maďarským. Národnú identitu druhej, zhruba dvadsaťpercentnej skupiny Maďarov, by sme mohli nazvať kolísavou identitou. Patria sem ľudia, ktorí slovom deklarujú dôležitosť zachovania národnej identity, ale svojimi skutkami si často protirečia. Toto protirečenie nie je náhodné, podvedomé, skôr by sme mohli povedať, že je riadené činmi, ktoré neklamú. Hovorí o tom, že títo ľudia, ktorí väčšinou ešte seba samých považujú za Maďarov, už strácajú svoju maďarskú identitu, neusilujú sa o jej zachovanie a u svojich detí sa usilujú o ich vyslovene nenásilnú asimiláciu, predovšetkým takým spôsobom, že ich zapisujú do slovenských škôl. Do tretej skupiny patria Maďari so slovenskou identitou. Sebazaradujú sa ako Slováci, ale manželskí partneri hovoria spolu po maďarsky. S deťmi komunikujú v slovenčine, inak ani nemôžu, lebo ich potomkovia neovládajú materinský jazyk svojich rodičov a starých rodičov.“ MÉSZÁROSOVÁ-LAMPL, Z.: Občan a jeho národná identita v zrkadle sociologických výskumov. In: ČOREJOVÁ, J. (Ed.): Identita národnostných menšín. Bratislava : Úrad vlády Slovenskej republiky, 2001, s. 27.

13 HOMIŠINOVÁ, M. – VÝROST, J. – ŠUTAJ, Š.: Stručná sumarizácia výsledkov podľa jednotlivých etník. In: VÝROST, J. – HOMIŠINOVÁ, M. (Eds.): Národ, národnosti a etnické skupiny v procese transformácie slovenskej spoločnosti. Empirická analýza dát zo sociologicko-sociálnopsychologického výskumu v rámci riešenia štátneho programu výskumu a vývoja 2003/2005. Košice : Spoločenskovedný ústav SAV, 2005, s. 105 – 111.

však úplné stredoškolské vzdelanie. Vyplývalo to z charakteristík použitej metodiky – dotazníka. Kvóty boli stanovené pre premennú vek. Počty respondentov v štyroch zvolených vekových kategóriách sa opierali o výsledky sčítania obyvateľov na Slovensku z roku 2001, pričom vekové kategórie boli nasledovné: 25 – 34 rokov, 35 – 44 rokov, 45 – 54 rokov a 55 a viac rokov.

Nasledujúca tabuľka prezentuje, k akému materinskému jazyku sa respondenti hlásia. V prípade Maďarov, Slovákov, Rusínov, Ukrajincov, ale aj Čechov a Nemcov platí, že uvádzali v drvivej väčšine jazyky podľa svojej etnickej príslušnosti. (Možno si však všimnúť, že vyše 10 % spomedzi Čechov a Nemcov uviedlo ako materinský jazyk slovenčinu.) Rómovia uvádzali tri jazyky – necelých 40 % slovenský, niečo nad 30 % rómsky a necelých 30 % maďarský.

Vzhľadom na uvedené uvádzame tabuľku respondentov všetkých etníc, ktoré sa zúčastnili na výskume.

Tab. č. 1: Prihlásenie sa k materinskému jazyku (relatívne početnosti – % v riadku podľa etnika)

Príslušnosť k etniku	Materinský jazyk								
	slovenský	český	maďarský	nemecký	rómsky	rusínsky	ukrajinský	iný	zmiešaný
Slováci	95,0	2,5	1,88	0	0	0	0	0,6	0
Česi	11,2	84,4	0	0,6	0	0	0	0,6	3,1
Maďari	0	0	100	0	0	0	0	0	0
Nemci	11,2	0	0,6	83,7	0	0	0	0,6	3,7
Rómovia	39,4	0	28,1	0	30,6	0	0	0	1,9
Rusíni	5,6	0	0	0	0	91,2	1,2	0	1,9
Ukrajinci	0,6	0	0	0	0	7,6	89,8	0	1,9

Pri hodnotení všetkých údajov je dôležité uvedomiť si základné charakteristiky výskumného súboru respondentov maďarskej národnosti, ktoré prinášajú nasledujúce tabuľky.

Pokiaľ ide o respondentov maďarskej národnosti podľa veku, zloženie výskumného súboru prináša tabuľka č. 2.

Tab. č. 2: Zloženie výskumného súboru

Etniká	Vekové kategórie				Spolu
	25 – 34	35 – 44	45 – 54	55 a viac	
Maďari – ženy	21	19	22	19	81
Maďari – muži	24	17	21	17	79

Tabuľka č. 3 informuje o štruktúre výskumného súboru podľa vzdelania. Už sme sa zmienili, že záujmom bolo získať predovšetkým osoby s vysokoškolským vzdelaním.

Tabuľka č. 4 uvádza rozdelenie respondentov podľa odvetvia pracovnej činnosti, v ktorej pôsobia alebo v minulosti pôsobili. U väčšiny etníc najväčšia časť z nich uviedla oblasť zdravotníctva, školstva, kultúry a vedy.

Tab. č. 3: Najvyššie ukončené vzdelanie respondentov (% v riadku)

Príslušnosť k etniku	Vzdelanie		
	Úplné stredoškolské	Vysokoškolské	Vyššia kvalifikácia
Maďari	3,7	84,4	11,9

Tab. č. 4: Oblasť práce, v ktorej respondenti pôsobia/pôsobili (% v riadku)

Príslušnosť k etniku	Odvetvie pracovnej činnosti						
	Poľn., lesné a vodné hosp.	Priemysel	Zdravotníctvo, školstvo, kultúra, veda	Služby	Podnikanie	Štátna správa, samospráva	Iná oblasť
Maďari	5,7	13,2	47,2	11,3	10,1	10,7	1,9

Nasledujúce tabuľky informujú o tom, k akej národnosti sa hlásili rodičia respondentov. Pri porovnávaní tabuliek pre otca, resp. pre matku zisťujeme, že nie sú výraznejšie rozdiely. Pre väčšinu podsúborov pritom platí, že rodičia patrili k rovnakej národnosti ako samotní respondenti. Týka sa to aj Maďarov, ktorí takmer na 100 % uvádzali príslušnosť svojich rodičov k maďarskému etniku. Napr. rómsku národnosť rodičov uvádzala len necelá štvrtina spomedzi respondentov z radov rómskeho etnika. Asi 45 % prisudzovalo rodičom slovenskú a viac ako 25 % maďarskú národnosť.

Tab. č. 5: Národnosť otca (% v stĺpci)

Národnosť otca	Slováci	Maďari
slovenská	88,0	0,6
maďarská	5,0	99,4

Tab. č. 6: Národnosť matky (% v stĺpci)

Národnosť matky	Slováci	Maďari
slovenská	86,2	1,2
maďarská	5,0	98,7

Nadväzujúca tabuľka č. 7 podáva informáciu o tom, akej národnosti sú manželskí partneri (resp. partnerky) respondentov. U Slovákov a Maďarov veľmi výrazne prevažujú homogénne partnerstvá (viac ako 90 %).

Tab. č. 7: Národnosť partnera (partnerky) (% v stĺpci)

Národnosť partnera	Slováci	Maďari
slovenská	92,7	7,7
maďarská	0,8	90,7

V tomto príspevku upriamime našu pozornosť na jeden problém zo zložitého komplexu otázok etnickej identity: uvedomovanie si etnicity.

Budeme sa zaoberať uvedomovaním si etnicity, ktorá je prezentovaná v dotazníku ako:

- a/ hrdosť na národnosť a vplyv národnosti na konanie ľudí,
- b/ príslušnosť k veľkým spoločenstvám, vrátane etnických spoločenstiev.

Interpretujeme predovšetkým štatisticky významné výsledky minimálne na 5 %-nej úrovni štatistickej významnosti (realizácia F-testu v prípade analýzy rozptylu a χ^2 -chí kvadrátu: pri frekvenčnej analýze).

Tabuľky obsahujú označenie štatistickej významnosti **p**, a to nasledovne: * ak $p \leq 0,05$; ** ak $p \leq 0,01$; *** ak $p \leq 0,001$; **** ak $p \leq 0,0001$, + ak p je blízko k hladine štatistickej významnosti. V prípade štatisticky nevýznamných výsledkov používame označenie **ns** (nesignifikantné).

Hrdosť na národnosť a vplyv národnosti na konanie ľudí

K uvedomovaniu si etnicity významným spôsobom prispieva aj vnútorný vzťah jedinca k etnicite. V tejto súvislosti významnú úlohu zohráva pocit hrdosti na vlastnú národnosť, ktorý priamo súvisí s deklarováním etnickej príslušnosti navonok, môžeme povedať, že aj konaním ľudí a pohľadom na príslušníkov vlastnej alebo inej národnosti. Uvedomovanie si svojej národnosti, hrdosti na ňu a ich komponenty môžeme považovať za priame indikátory sily etnického identifikovania sa.

Otázku „*Ste hrdý na svoju národnosť?*“ respondenti posudzovali na 7-bodovej škále (1 – rozhodne nie, 2 – nie, 3 – skôr nie, 4 – neviem, 5 – skôr áno, 6 – áno, 7 – rozhodne áno).

Výsledky zistení v celej výskumnej vzorke nám ilustruje tabuľka č. 8.

Tab. č. 8: Hrdosť na svoju národnosť vyjadrená za svoju osobu (priemerné hodnoty sú zoradené zostupne)

Etniká	Rusíni	Nemci	Česi	Maďari	Ukrajinci	Slováci	Rómovia
Priemer (x)	6,21	6,14	6,14	5,98	5,96	5,60	5,59
F	12,32						
p	****						

Priemery odpovedí na otázku sa vo všetkých etnických skupinách pohybujú v kladnom póle škály – to znamená, že respondenti sú na svoju národnosť hrdí, až veľmi hrdí. Keď porovnáme etnické skupiny, menej hrdí na svoju národnosť sú respondenti Rómovia a Slováci. Viac hrdí na svoju národnosť sú Rusíni, Nemci a Česi, hneď za nimi nasledujú Maďari a Ukrajinci. Respondenti maďarskej národnosti svojimi odpoveďami prejavili hrdosť na svoju národnosť.

Ďalšia otázka bola formulovaná rovnako, ale respondent mal vyjadriť svoj názor o všetkých príslušníkoch svojho národnostného spoločenstva: „*Myslíte si, že Slováci, resp. príslušníci Vašej menšiny, sú hrdí na svoju národnosť?*“ Respondenti odpovedali na rovnakej 7-bodovej škále (1 – rozhodne nie až po 7 – rozhodne áno). Výsledky predkladáme v tabuľke č. 9.

Tab. č. 9: Hrdosť na svoju národnosť vyjadrená za celé svoje národnostné spoločenstvo (priemerné hodnoty sú zoradené zostupne)

Etniká	Česi	Nemci	Maďari	Rómovia	Ukrajinci	Rusíni	Slováci
Priemer (x)	5,98	5,73	5,68	5,10	4,96	4,93	4,90
F	23,18						
p	****						

Aj tu sa priemery odpovedí na otázku vo všetkých etnických skupinách pohybovali v kladnom póle škály – všetci respondenti vnímali u príslušníkov svojho etnika, že sú na svoju národnosť hrdí. Najvyššiu hrdosť na národnosť u členov svojej národnosti vnímali Česi, potom nasledovali Nemci, Maďari. Aj Rómovia predpokladali, že členovia ich spoločenstva sú na svoju príslušnosť hrdí. Rovnakú – kladnú, ale medzi etnickými skupinami najnižšiu mieru hrdosti na svoju národnosť, prísúdili členom svojho spoločenstva Ukrajinci, Rusíni a Slováci. Česi, Nemci a Maďari sú teda osobne hrdí na svoju národnosť a túto hrdosť vnímajú aj u členov svojej skupiny. Rómovia sú v porovnaní s uvedenými menšinami menej hrdí na svoju národnosť, ale nelíšia sa veľmi v posúdení hrdosti osobnej a skupinovej. Rusíni a Ukrajinci sú sice osobne veľmi hrdí na svoju národnosť, ale u príslušníkov vlastnej národnosti ju vnímajú ako nižšiu. Najnižšiu mieru hrdosti na svoju národnosť uvádzali Slováci (s rovnakou hodnotou ako Rómovia), a domnievali sa, že členovia ich národnosti sú ešte menej hrdí na svoju národnosť ako samotní respondenti.

Za významnú okolnosť môžeme pokladať aj to, že respondenti svoju mieru hrdosti na národnosť považujú za väčšiu, ako u ostatných členov vlastnej komunity. Táto skutočnosť sa prejavila aj u respondentov maďarskej národnosti, ktorí svoju hrdosť prezentovali na úrovni 5,98 a u svojej národnosti na úrovni 5,68 zo 7-bodovej škály.

Vnímanie príslušnosti k veľkým spoločenstvám, vrátane etnických spoločenstiev

Tromi otázkami sme sa pokúsili zistiť, ktoré vzťahy k spoločenstvám sú pre príslušníkov etnických skupín dôležité. Sociálna identita osoby zahŕňa aj vnímanie hodnoty skupiny a spoločenstva ľudí ako vlastnej členskej skupiny. Význam, ktorý pripisuje jedinec svojej príslušnosti k rôznym sociálnym útvarom, predstavuje možnosť skúmať sociálnu identifikáciu jedinca.¹⁴

Boli položené nasledovné otázky:

„Vyznačte, prosím, do akej miery (ako silne) Vy osobne cítite príslušnosť k: svojej rodine, svojej obci/mestu, svojmu regiónu, svojej menšine, slovenskému národu, materskému národu, Slovenskej republike, materskej republike, Európskej únii“ ;

„Vyznačte, prosím, do akej miery (ako silne), podľa Vás, cítia v súčasnosti Slováci / príslušníci Vašej menšiny príslušnosť k ...“ ;

„Čo si myslíte, do akej miery (ako silne) budú príslušníci Slováci / Vašej menšiny približne o 30 rokov (budúca generácia) cítiť príslušnosť k ...“.

Respondenti na všetky otázky odpovedali na 7-bodovej škále (od 1 – vôbec nie, cez 4 – priemerne, po 7 – veľmi silne).

Tab. č. 10: Vnímanie sily príslušnosti k svojej obci/mestu u etnických skupín, vyjadrená za svoju osobu, vnímaná u príslušníkov svojej národnosti a predpokladaná u príslušníkov svojej národnosti o 30 rokov

Etniká/Sila prísl.	Slováci	Česi	Maďari	Nemci	Rómovia	Rusíni	Ukrajinci	F	p
osobná	4,97	4,97	5,38	5,31	4,86	5,76	5,87	16,4	****
u etn.sk.	4,56	4,88	5,06	5,24	4,86	5,32	5,76	19,27	****
o 30 r.	4,36	4,55	4,62	4,87	4,80	4,59	4,63	2,99	**

14 BAČOVÁ, V.: Uvedomovanie si etnicity. In: VÝROST, J. – HOMIŠINOVÁ, M. (Eds.): Národ, národnosti a etnické skupiny v procese transformácie slovenskej spoločnosti. c. d., s. 16.

Analýza rozptylu potvrdila existenciu štatisticky významných rozdielov (na hladine $p < 0,0001$). Najmenej sa vnímali ako príslušníci svojej obce respondenti Rómovia, ďalej rovnaké vyjadrenia sily príslušnosti k obci bolo u Slovákov a Čechov. Veľmi podobne sa vyjadrili o sile svojej príslušnosti k obci Maďari a Nemci. Rusíni a Ukrajinci vnímali príslušnosť k svojej obci/mestu vyššie než ostatné skupiny. Rovnaké vzorce sa prejavili pri vnímaní príslušnosti k svojej obci/mestu u príslušníkov svojej národnosti. Pri predpokladaní budúcnosti sme zistili klesajúce skóre u všetkých etník. Najnižší pokles bol u Rómov, ktorí sa pri pohľade do budúcnosti na vzťah k obci a k mestu dostali hneď za Nemcov. Môžeme sa domnievať, že práve u Rómov sa doteraz chýbajúci vzťah k obci/mestu kompenzuje pozitívnym modelovaním tohto vzťahu do budúcnosti.

U respondentov maďarskej národnosti sa významnejšie rozdiely pri posudzovaní ich vzťahu k jednotlivým spoločenstvám prejavili pri rozdieloch vyplývajúcich z veku a vzdelania respondentov. Príkladom je aj vnímanie príslušnosti k svojej obci/mestu, ako to ukazuje tabuľka č. 11.

Tab. č. 11: Miera osobnej príslušnosti (vzťahu) k svojej obci/mestu u respondentov maďarskej národnosti podľa veku (% v riadku) (n = 160)

Vek.katégorie	Numerická škála (1 – žiaden vzťah;7 – veľmi silný vzťah)						
	1	2	3	4	5	6	7
do 34 rokov	2,22	6,67	2,22	24,44	26,67	28,89	8,89
35 – 44	0,00	2,78	8,33	16,67	19,44	47,22	5,56
45 – 54	0,00	0,00	2,33	16,28	6,98	37,21	37,21
55 a viac	0,00	0,00	5,56	19,44	19,44	22,22	33,33
χ^2	34,59						
p	**						

Výsledky ukazujú zaujímavé rozdiely medzi respondentmi z mladších a starších vekových skupín. Kým respondenti do 34 rokov vo vzťahu k svojej rodnej obci/mestu preferovali odpovede na hranici 4 – 6, u respondentov vo veku 35 – 44 rokov jednoznačne prevažovala odpoveď, ktorá naznačovala silnejšie uvedomovanie si príslušnosti k svojej rodnej obci/mestu. U respondentov vo veku 45 – 54 a 55 a viac rokov už dominovalo veľmi silné vnímanie príslušnosti k svojej obci/mestu. Môžeme teda konštatovať, že u respondentov maďarskej národnosti vnímanie regionálnej identity rastie s ich vekom.

Zároveň môžeme konštatovať, že aj keď existujú pri posudzovaní príslušnosti k obci/mestu rozdiely vyplývajúce zo vzdelania a z hľadiska príslušnosti k pohlaviu, nie sú štatisticky významné.

Ako dokazuje nasledujúca tabuľka, respondenti maďarskej národnosti sú optimistickí vo vnímaní vzťahu mladšej generácie k svojej obci/mestu a predpokladajú, že väčšina respondentov maďarskej národnosti mladšej generácie má toto vnímanie veľmi silné, silnejšie ako staršia generácia.

Ďalším spoločenstvom, ktoré sme vybrali do výskumu, je región. Pod regiónom rozumieme prirodzené regióny, ktoré obyvateľstvo vníma ako prirodzené formálne alebo neformálne územné jednotky. Vo výskume sme ich respondentom bližšie nedefinovali. Regionalizmus, regionálne identity a vzťah k regiónom prežívajú v súčasnosti renesanciu, čo súvisí s modernou euroregionálnou politikou. Vnímanie sily príslušnosti k regiónu prináša tabuľka č. 13.

Tab. č. 12: Miera skupinovej príslušnosti (vzťahu) k svojej obci/mestu u príslušníkov maďarskej národnosti podľa veku (% v riadku) (n = 157)

Vekové kategórie	Numerická škála (1 – žiaden vzťah; 7 – veľmi silný vzťah)			
	4	5	6	7
do 34 rokov	9,09	4,55	45,45	40,91
35 – 44	26,47	8,82	29,41	35,29
45 – 55	13,95	18,60	16,28	51,16
nad 55	16,67	22,22	22,22	38,89
χ^2	18,03			
p	*			

Legenda k tabuľke: Uvádzame len tie body škály, na ktoré respondenti odpovedali.

Tab. č. 13: Vnímanie sily príslušnosti k svojmu regiónu u etnických skupín, vyjadrená za svoju osobu, vnímaná u príslušníkov svojej národnosti a predpokladaná u príslušníkov svojej národnosti o 30 rokov

Etniká/Sila prísl.	Slováci	Česi	Maďari	Nemci	Rómovia	Rusíni	Ukrajinci	F	p
osobná	4,69	4,73	5,23	5,07	4,46	5,61	5,90	29,9	****
u etn.sk.	4,34	4,68	4,85	4,39	4,39	5,11	5,64	25,13	****
o 30 r.	4,18	4,35	4,54	4,65	4,52	4,39	4,52	3,24	**

Pri hodnotení sily príslušnosti k regiónu sa vytvoril podobný vzorec, ako pri príslušnosti k obci/mestu. Najnižšiu mieru vnímania príslušnosti k regiónu vyjadrili Rómovia, o niečo vyššie vyjadrenia sily príslušnosti k regiónu sme zistili u Slovákov a Čechov. Rusíni a Ukrajinci vnímali príslušnosť k svojmu regiónu vyššie než ostatné skupiny (štatisticky významný rozdiel medzi skupinami na hladine $p < 0,0001$). Rovnaké vzorce sa prejavili pri vnímaní príslušnosti k svojmu regiónu u príslušníkov svojej národnosti. U respondentov maďarskej národnosti sme porovnali silu príslušnosti k regiónu v závislosti od veku našich respondentov. Výsledky uvádzame v tabuľke č. 14.

Tab. č. 14: Miera príslušnosti k regiónu u respondentov maďarskej národnosti podľa veku (% v riadku)

Vekové kategórie	Numerická škála (1 – žiaden vzťah; 7 – veľmi silný vzťah)					
	2	3	4	5	6	7
do 34 rokov	6,82	4,55	20,45	34,09	27,27	6,82
35 – 44	0,00	11,76	50,00	26,47	8,82	2,94
45 – 54	0,00	9,30	25,58	30,23	30,23	4,65
55 a viac	0,00	11,11	16,67	33,33	30,56	8,33
χ^2	25,53					
p	*					

Vo vnímaní príslušnosti k regiónu sa ukázali rozdiely medzi mladšou, strednou a staršou generáciou. Potvrdil sa vzorec, ktorý sme už uviedli vo vzťahu k obci/mestu. So stúpajúcim vekom stúpa aj sila príslušnosti k regiónu. Najmä veková skupina medzi 35 – 44 rokmi preukázala nevýrazný postoj k regiónu, keď 50 % respondentov maďarskej národnosti odpovedalo na položenú otázku *neviem*.

Zaujímali nás aj vzťah respondentov k svojej etnickej menšine, k svojmu materskému národu, k materskej republike a Slovenskej republike.

Tab. č. 15: Vnímanie sily príslušnosti k svojej etnickej menšine v Slovenskej republike u etnických skupín, vyjadrená za svoju osobu, vnímaná u príslušníkov svojej národnosti a predpokladaná u príslušníkov svojej národnosti o 30 rokov

Etniká/Sila prísl.	Česi	Maďari	Nemci	Rómovia	Rusíni	Ukrajinci	F	p
osobná	5,25	5,91	5,87	5,16	5,97	5,85	10,40	****
u etn.sk.	5,10	5,45	5,39	5,14	4,92	4,97	4,04	***
o 30 r.	4,05	4,80	4,70	4,96	4,09	4,35	20,47	****

Analýza rozptylu potvrdila existenciu štatisticky významných rozdielov (na hladine $p < 0,0001$). V porovnaní s ostatnými etnickými skupinami najmenej silne vnímali príslušnosť k svojej etnickej menšine v Slovenskej republike Rómovia a Česi. Veľmi podobne sa vyjadrovali o sile svojej príslušnosti k etnickej menšine v Slovenskej republike ostatné etnické skupiny. To sa vzťahuje na vnímanie sily príslušnosti k svojej etnickej menšine v Slovenskej republike vyjadrené za svoju osobu (štatisticky významný rozdiel medzi skupinami na hladine $p < 0,0001$). Opakuje sa vzorec, pri ktorom respondenti predpokladajú najväčšiu silu príslušnosti k svojej menšine, u ostatných členov svojho spoločenstva predpokladajú menšiu silu príslušnosti k menšine a do budúcnosti predpokladajú pokles sily príslušnosti k etnickej menšine u členov svojho spoločenstva.

Ďalšia tabuľka prináša pohľad na vnímanie miery príslušnosti k materskému národu. Tú sme zisťovali iba u tých etnických menšín, ktoré majú za hranicami svoj materský národ.

Tab. č. 16: Vnímanie sily príslušnosti k svojmu materskému národu u etnických skupín, vyjadrená za svoju osobu, vnímaná u príslušníkov svojej národnosti a predpokladaná u príslušníkov svojej národnosti o 30 rokov

Etniká/Sila prísl.	Česi	Maďari	Nemci	Ukrajinci	F	p
osobná	5,74	5,14	5,52	5,48	4,77	****
u etn.sk.	5,50	4,87	5,21	4,34	18,63	****
o 30 r.	4,33	4,34	4,70	4,19		ns

Spomedzi etnických skupín, ktoré majú svoj materský národ, najmenej silne vnímajú svoju príslušnosť k svojmu materskému národu Maďari, vnímanie príslušnosti ostatných etnických skupín je približne na rovnakej úrovni. Pri vnímaní príslušnosti k materskému národu u príslušníkov svojej národnosti predpokladajú toto vnímanie príslušnosti k materskému národu najvyššie Česi, relatívne najnižšie Ukrajinci (štatisticky významný rozdiel medzi skupinami na hladine $p < 0,0001$ pre obe úrovne vnímania). Pri hodnotení predpokladaného vzťahu k materskému národu v budúcnosti sme pomocou Scheffého post-hoc testov nezistili významné rozdiely.

Tab. č. 17: Vnímanie sily príslušnosti k Slovenskej republike u etnických skupín, vyjadrená za svoju osobu, vnímaná u príslušníkov svojej národnosti a predpokladaná u príslušníkov svojej národnosti o 30 rokov

Etniká/Sila prísl.	Slováci	Česi	Maďari	Nemci	Rómovia	Rusíni	Ukrajinci	F	p
osobná	5,06	4,56	4,53	5,45	4,37	5,52	5,71	26,4	****
u etn.sk.	4,53	4,58	4,10	5,06	4,02	4,99	5,08	19,15	****
o 30 r.	4,23	4,09	3,79	4,71	4,04	4,39	4,33	6,75	****

Najsilnejšiu príslušnosť k SR vyjadrujú za svoju osobu Ukrajinci, Rusíni a Nemci, najmenšiu Rómovia. Maďari a Česi sa nachádzajú medzi týmito etnickými skupinami. Preto sú aj rozdiely zistené pomocou Scheffého post-hoc testov pomerne vysoké. Podobné rozdiely sú zistiteľné aj pri vyjadrovaní sa o príslušnosti k SR za celú svoju etnickú skupinu (štatisticky významný rozdiel medzi skupinami na hladine $p < 0,0001$). Hoci mierne zastrejšie, rozdiely sa nachádzajú aj pri predpokladaní sily príslušnosti k SR o tridsať rokov – tu sa priemery začínajú zoskupovať okolo priemernej hodnoty škály.

Tab. č. 18: Vnímanie sily príslušnosti k Európskej únii u etnických skupín, vyjadrená za svoju osobu, vnímaná u príslušníkov svojej národnosti a predpokladaná u príslušníkov svojej národnosti o 30 rokov

Etniká/Sila prísl.	Slováci	Česi	Maďari	Nemci	Rómovia	Rusíni	Ukrajinci	F	p
osobná	4,11	4,50	4,53	5,42	4,05	4,56	3,87	15,48	****
u etn.sk.	3,35	4,61	4,41	5,06	3,88	3,87	3,53	29,63	****
o 30 r.	4,58	4,76	4,87	5,48	4,38	4,66	5,01	8,67	****

Najsilnejšie vnímajú príslušnosť k Európskej únii vyjadrenú za seba Nemci, najmenej Ukrajinci, Rómovia a Slováci, u ktorých priemerné hodnoty oscilujú okolo priemernej hodnoty 4; u ostatných etnických skupín – Česi, Maďari a Rusíni – je to hodnota 4,5.

U ostatných príslušníkov svojej národnosti vnímajú silu príslušnosti k EÚ ako najvyššiu opäť Nemci, nasledujú Česi, ako najnižšiu ju vnímajú Slováci a Ukrajinci.

Pri vnímaní príslušnosti k spoločenstvu EÚ všetci respondenti predpokladajú, že sila príslušnosti vzrastie. Pri ostatných spoločenstvách sa priemerné hodnoty znižujú a posúvajú k priemeru. Nemci najsilnejšie predpokladajú, že do popredia sa dostane príslušnosť k EÚ, nasledujú Ukrajinci.

V tabuľke č. 19 porovnávame vnímanie sily príslušnosti, ktorú vyjadrili respondenti maďarskej národnosti k niektorým spoločenstvám za svoju osobu, u svojho etnického spoločenstva a pokiaľ ide o perspektívu do budúcnosti.

Jednoznačne najsilnejšie vnímanie príslušnosti prejavili respondenti maďarskej národnosti k svojej menšine aj pokiaľ ide o ich osobu, aj pokiaľ ide o ich etnickú menšinu. Pokiaľ ide o budúcnosť, sila príslušnosti k etnickej menšine by sa mala postupne vyrovnat' príslušnosti k Európskej únii. Respondenti vyjadrili svoje presvedčenie o príslušnosti k Slovenskej republike, k Európskej únii a k Maďarskej republike približne na rovnakej úrovni. Svoju príslušnosť k Slovenskej republike vnímajú silnejšie ako silu príslušnosti svojho etnika k tomuto štátnemu útvaru.

Tab. č. 19: Vnímanie príslušnosti k Európskej únii, k Maďarskej republike, Slovenskej republike a maďarskej menšine na Slovensku u respondentov maďarskej národnosti

	k Európskej únii	k Maďarskej republike	k Slovenskej republike	k maďarskej menšine
osobná	4,53	4,49	4,53	5,91
u etn.sk.	4,41	4,44	4,10	5,45
o 30 r.	4,87	4,00	3,79	4,80

Kým vzťah k Európskej únii bude podľa našich respondentov mať rastúcu intenzitu, k ostatným spoločenstvám bude postupne klesať. Jedine v prípade Slovenskej republiky respondenti maďarskej národnosti predpokladajú posun do záporného poľa škály.

Ako dokladujú nasledovné tabuľky, istý podiel na sile vnímania príslušnosti k väčším spoločenstvám zohráva aj vek našich respondentov. Dokladujú to nasledujúce tabuľky.

Tab. č. 20: Vnímanie príslušnosti k maďarskému národu u ostatných príslušníkov menšiny respondentmi maďarskej národnosti podľa veku

сила príslušnosti/vek	2	3	4	5	6	7
do 34 rokov	0,00 %	2,27 %	29,55 %	22,73 %	29,55 %	15,91 %
35 – 44	2,94 %	2,94 %	41,18 %	29,41 %	14,71 %	8,82 %
45 – 55	2,33 %	25,58 %	34,88 %	18,60 %	13,95 %	4,65 %
nad 55	0,00 %	8,33 %	27,78 %	16,67 %	36,11 %	11,11 %
χ^2	28,15					
p	*					

Tab. č. 21: Vnímanie príslušnosti k Maďarskej republike u ostatných príslušníkov menšiny respondentmi maďarskej národnosti podľa veku

сила príslušnosti/vek	2	3	4	5	6	7
do 34 rokov	4,55 %	4,55 %	36,36 %	20,45 %	25,00 %	9,09 %
35 – 44	5,88 %	11,76 %	50,00 %	20,59 %	8,82 %	2,94 %
45 – 55	2,33 %	32,56 %	39,53 %	11,63 %	9,30 %	4,65 %
nad 55	8,57 %	5,71 %	28,57 %	34,29 %	22,86 %	0,00 %
χ^2	32,62					
Významnosť	**					

Väčší počet respondentov u všetkých vekových kategórií sa nevie alebo nechce vyjadriť k vzťahu k Maďarskej republike ako k maďarskému národu. Respondenti vo veku 45 – 55 rokov dávajú svoje odpovede o vzťahu k maďarskému národu, ale aj k Maďarskej republike do mínusovej časti škály. Ide o vekovú skupinu, ktorá veľkú časť svojho produktívneho života prežila v ére socializmu.

Prezentované výsledky niektorých otázok z nášho výskumu umožňujú charakterizovať niektoré prvky súčasného stavu identity respondentov, ktorí sa hlásia k maďarskej národnosti. Respondenti – Maďari vyjadrili vysokú mieru hrdosti na svoju národnosť. Aj ostatným príslušníkom maďarskej minority žijúcej na Slovensku prisudzovali hrdosť na maďarskú národnosť. Podobne ako respondenti všetkých etník silne vnímali svoju príslušnosť k rodine, ale aj k veľkým spoločenstvám (zvlášť k svojej minorite, materskému národu, k Slovenskej republike, k Maďarskej republike a k Európskej únii, ale aj k obci/mestu a regiónu). Najvýraznejšie sa intenzita vzťahu respondentov maďarskej národnosti prejavila vo vzťahu k vlastnej menšine. Vyššie skóre na sedembodovej škále vo vzťahu k obci/mestu, regiónu, vlastnej menšine, k Slovenskej republike a k Maďarskej republike vykazovali respondenti zo starších vekových skupín.

Obyvateľstvo maďarskej národnosti na Slovensku si po celé obdobie od oddelenia od maďarského národa udržalo vedomie príslušnosti k maďarskej menšine, maďarskému národu i Maďarskej republike, cíti sa byť kultúrnou súčasťou maďarského národa.

Maďarská menšina napriek poklesu počtu obyvateľov, ktorí sa prihlásili k tejto národnosti, zostáva a zostane spoločenstvom so silnou etnickou identitou. V prípade maďarskej menšiny na Slovensku ide teda o pomerne početný, jazykovo (ale nie kultúrne) odlišný etnický celok, ktorého príslušníci sú primerane hrdí na príslušnosť k svojej menšine, obývajú pomerne kompaktné územie v blízkosti svojho materského národa, s ktorým má menšina duchovno-kultúrne väzby.

A szlovákiai magyarok identitás problémái

Resumé

Az első világháború befejezése után Közép-Európában „*a nemzetállam elve alapján*” utódállamok jöttek létre, melyeknek területén olyan etnikai csoportok alakultak ki, melyek többségi, államalkotó nemzetből váltak kisebbséggé, s melyeket az új államhatárok választották el az anyanemzettől. Ilyen feltételek mellett vált kisebbséggé Szlovákia területén a magyar nemzetiségű lakosság is.

Az addig uralkodó magyar nemzetből lett kisebbségi magyarságnak a Csehszlovák államban „*harcolnia kellett*” a jogaiért, státuszáért. A magyar-szlovák államhatárok stabilizálódása után a szlovákiai magyarok igyekeztek az anyanemzettel fenntartani a kapcsolatot és egyben kihasználni a jog által adott összes lehetőséget kulturális szervezetek működtetésére, az anyanyelv használatára, politikai pártok létrehozására, lap és irodalmi művek kiadására, stb.

Közel száz évvel az Osztrák-Magyar Monarchia felbomlása után sem bomlott meg a Szlovákiában élő magyar kisebbség területi egysége, annakellenére sem, hogy lélekszáma folyamatosan fogyatkozik. A nehézségek ellenére a kisebbségi magyarság az anyanemzettel szoros kapcsolatban fejleszteni tudta kultúráját, irodalmát, nyelvét.

1989 után a kisebbségi magyarság egységesen lép fel, etnikai hovatartozása dominánsabb a politikai irányzatoknál és az ideológiai elveknél.

A tanulmányban azon 1280 kérdőíves szociálpszichológia felmérés egyes eredményeit mutatjuk be, mely 2005 végén Nemzet, nemzetiségek és etnikai csoportok a társadalmi folyamatok tükrében című kutatási program keretében készült el. A kiválasztott mintákon a szlovákiai magyarok etnikai identitása is felmérésre került. A kutatás alanyai a Szlovák Köztársaság területén élő nyolc etnikai csoportnak (szlovákok, magyarok, csehek, németek, romák, ruszinok, ukránok és zsidók) nem tudatosan választott értelmiségi képviselői voltak. Minden kisebbségi csoportból 160 főt kérdeztek meg úgyelve a nemzetek egyenlő megoszlásra is (640 férfi, 640 nő).

A megkérdezettek kiválasztásánál az iskolai végzettség is fontos szempontot játszott – egyetemi, főiskolai diplomával vagy minimálisan középszintű iskolai érettségivel rendelkeztek. A korcsoportok

kialakításánál pedig az 2001-es népszámlálásnál használt megosztás lett figyelembe véve. Ennek alapján a következő korcsoportok alakultak ki: 25 – 34 év közöttiek, 34 – 44 év közöttiek, 45 – 54 év közöttiek és 55 év felettiek.

A kutatásból kiemelt és bemutatott eredmények lehetővé tették a magyar nemzetiségű megkérdezettek etnikai identitásának jellemzését. A kérdőíves felmérés alapján a megkérdezett magyar nemzetiségű lakosság erős nemzeti identitással rendelkezik, sőt ezt feltételezi a többi magyar nemzetiségűről is. Ahogyan a többi megkérdezett kisebbségnél itt is erős a családhoz való kötődés, miként a nagyobb közösséghez történő ragaszkodás is (főleg a saját kisebbséghez, az anyanemzethez, a Szlovák Köztársasághoz, a Magyar Köztársasághoz, az Európai Unióhoz, településhez, régióhoz). A válaszadóknál a legszembetűnőbb volt saját nemzetiségéhez való kötődés erőssége. Ha korcsoportokra lebontva vizsgáljuk a településhez, régióhoz, saját nemzetiséghez, a Szlovák Köztársasághoz, a Magyar Köztársasághoz való kötődést akkor az idősebb korosztálynál figyelhető meg erősebb kötődés a hetes fokozatú skálán.

A magyar nemzetiségű lakosság Szlovákiában a magyar nemzettől való elszakadása óta megtartotta magyar etnikai tudatát, a magyar nemzethez és a Magyar Köztársasághoz való kapcsolatát és a magyar kultúr nemzet részének tekinti magát.

A magyar kisebbség létszámának csökkenése ellenére erős etnikai tudattal rendelkező társadalmi csoportot alkot. A magyar nemzetiség a többségi államalkotó szlovák nemzettől csak nyelviileg eltérő (kulturálisan nem) etnikai csoport, melynek tagjai büszkék nemzetiségi hovatartozásukra és az anyanemzettel szellemi és kulturális kapcsolatot tartanak fenn.

The issues of identity of minority Hungarians in Slovakia

Summary

After end of World War I, the Central Europe became a territory where new „national“ states were established. As a consequence, these states contained numerous ethnic minorities, whose „mother“ states were situated behind boundaries of states where they lived. Such a type of minority became also Hungarian minority in Slovakia.

The change of state boundaries caused, that a segment of population belonging to the ruling Hungarian nation became a minority in a newly established Czechoslovakia, which was compelled to „fight“ for its status. After stabilization of Slovak-Hungarian boundary line, the Hungarians in Slovakia endeavored to maintain contacts with the mother nation and at the same time to exploit the possibilities to assert their rights to set-up cultural associations, use of native language, establish political parties, to publish minority periodicals, literature etc.

During hundred years, which went from demise of Austro-Hungarian Empire, the internal cohesion of regions settled by Hungarian populations did not change, even though, there is a constant decrease of share of Hungarian population and during the last census also a decrease of absolute numbers of members of Hungarian minority in Slovakia occurred. The Hungarians living in Slovakia, despite fact that for majority of twentieth century they lived separated from mother nation, are settled compactly on the territory of Southern Slovakia. In spite of difficulties, they managed to develop their culture, literature, theatre, cultural associations and to develop language, in narrow contact with their mother nation.

After year 1989 the Hungarian minority is presenting itself as a compact body, in which an ethnic adherence dominate ideological orientation and political attitudes. In this paper we are representing some results of a research, which was realized at the end of year 2005 in frame of a state program *Nation, nationalities and ethnic groups in processes of society transformation* on sample of 1280

respondents. The selected sample of intelligentsia was probed for information in regard of ethnic identity of Hungarians living in Slovakia. Due to character of realized research, as a method of sample selection was elected the form of non-accidental selection – quote selection. The subject of the research were members of eight ethnic communities living in the Slovak Republic, that is Slovaks, Czechs, Hungarians, Germans, Roma, Ruthenians, Ukrainians and Jews. A numerically same representation of all groups was supposed (160 respondents each). Also equal representation according to genre was stated (640 women, 640 men). Another feature of the sample selection was education, in sense that respondents should have university education, or at least complete middle level education. It was required by structure of method used in questionnaire. The quotas were set for variable of age. The numbers of respondents in four age categories were based on results of census of inhabitants of Slovakia from year 2001 and age categories were as follows: 25 – 34, 35 – 44, 45 – 54, and more than 55 years.

The presented results of some aspects of our research are enabling us to characterize some elements of present state of identity of our respondents, who reported Hungarian nationality.

Respondents – Hungarians, expressed a high level of pride in regard to their nationality. Similarly as members of other ethnic groups, they strongly perceived their adherence to family, but also to large communities (especially to their minority group, to the mother nation, to Slovak Republic, to Hungarian Republic and to European Union, but also to their town and region). Most intensively the adherence was manifested to their ethnic community. The higher score on seven points range in regard to a town, a region, a minority group, to Slovak Republic and to Hungarian Republic, exhibited respondents from older age groups.

The population of Hungarian nationality living in Slovakia, during the whole period of time when it was separated from Hungary, attained the awareness of adherence to Hungarian minority, to Hungarian nation and to Hungarian Republic and it feels to a cultural part of Hungarian Nation, so we can speak of its Hungarian national identity.

The Hungarian minority, despite of decrease of number of its members who reported this nationality, stays and will stay a community with strong ethnic identity. So, the Hungarian minority living in Slovakia is a relatively numerous, linguistically (but not culturally) different unit, whose members as adequately proud to belong to their ethnic group, they live in relatively compact region close to their mother nation, with whom this ethnic group has spiritual and cultural relations.

**Regionálna a národná identita v maďarskej a slovenskej histórii
18. – 20. storočia**

**Regionális és nemzeti identitásformák a 18 – 20. századi magyar
és a szlovák történelemben**

Zostavili

Štefan Šutaj – László Szarka

Redaktorka

PhDr. Anna Švorcová

Sadzba

Ing. Stanislav Kurimai

Litografie

Arkus JJ, spol. s r. o. Prešov

© Ústav regionálnych a národnostných štúdií Prešovskej univerzity v Prešove

Vydalo

vydavateľstvo UNIVERSUM, Javorinská 26, 080 01 Prešov

(www.universum-eu.sk)

Prešov 2007

ISBN 978-80-89046-43-0

HISTORIA SLOVACO-HUNGARICA – HUNGARO-SLOVACA

ISBN 978-80-89046-43-0

9 788089 046430